302
Z3

ЗДЕНКО Ј. АЉАНЧИЋ
ЂЕНЕРАЛШТАБНИ МАЈОР

ВОЈНА ГЕОГРАФИЈА

IV. КЊИГА

КРАЉЕВИНА СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА

(СА 1 СКИЦОМ)



БЕОГРАД, 1922
ШТАМПАРИЈА „БУДУЋНОСТ“ — ДВОРСКА УЛИЦА 17

55467 8

ЗДЕНКО Ј. АЉАНЧИЋ
ЂЕНЕРАЛШТАБНИ МАЈОР

ВОЈНА ГЕОГРАФИЈА

IV. КЊИГА

КРАЉЕВИНА СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА

(СА 1 СКИЦОМ)

БЕОГРАД, 1922
ШТАМПАРИЈА „БУДУЋНОСТ“ — ДВОРСКА УЛИЦА 17

55467a
a
Narodna in univerzitetna knjižnica Ljubljana
20151254Z
302/23

ПОЛОЖАЈ, ОБЛИК И ВЕЛИЧИНА.

После четиристогодишњег турског ропства и крвавог осмогодишњег рата у коме су најсјајнијим успесима и повећању државне територије следовала највећа пропаст и најтежа страдања, успела је мала **Србија** да на рушевинама старе аустро-угарске монархије оствари вековни сан уједињења свих јужних Словена у једну државу. Фантом о коме су најсмелији родољуби једва сањали, постао је стварност, а јужни Словени који су у прошлости живели на дванаест разних управних територија, раздвојени по простору и границама, ујединили су се у државу Срба, Хрвата и Словенаца.

Чврста, гвоздена воља, упорна тежња за слободом, јака љубав према своме роду, велико поуздање у своју снагу, поштено демократско мишљење, које није трпело апсолутизам ниједног владаоца и ниједне класе, биле су врлине које, упркос свима интригама и издајствима, створише нову силу на Балкану, праву силу у економском и политичком погледу, која ће имати своју важну улогу у животу Европе.

Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца захвата, у северозападном делу Балканског Полуострва, простор од прилике између Муре, Драве, средњег Дунава, Тимока, басена Струме, Ниче (Ниџе) планине, Охридског и Преспанског Језера, басена Дрима, Јадранског Мора, Јулијских Алпа и Караванака.

Она се простире до 46°52' северне земљописне ширине (Прекомурје) и до 40°51' (јужно од Битоља). Најисточнија тачка лежи код Пехчева на меридијану 23°9' источно од Гринича (20°47' источно од Париза) а најзападнија на Ратечком развођу западно од Крањске Горе на 13°42' источно од Гринича (10°31' источно од Париза). Временска разлика између крајњег истока и крајњег запада износи неких 36 минута.

По своме спољњем облику може се Краљевина Срба Хрвата и Словенаца сравнити са троугаоником, коме су одсечени углови, или са дугуљастом елипсом, чија је највећа дужина у правцу с.-з.—ј.-и. 950 км, а највећа ширина на линији Суботица — Дубровник 430 км. Место које је од свих граница највише удаљено, те тако представља неку геометриску средину целе земље, јесте Сребрница у источној Босни.

Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца захвата површину од 247.962 km^2, на којој живи 11,729.915 становника.

ГРАНИЦЕ КРАЉЕВИНЕ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА.

Државне границе су копнене и морске. Дужина копнених граница износи од прилике 3.000 км од којих иде 87·5% у планинама а само 12·5% у равницама. Дужина морске обале од ушћа Речине до ушћа Бојане износи са свима заливима и затонима 1.570 км, док дужина обала свих наших острва износи 3.440 км.

Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца граничи се на северу Аустријом и Мађарском, на истоку Румунијом и Бугарском, на југу Грчком а на западу Албанијом, Ријечком Државом и Италијом.

Према **Аустрији** иде граница од тромеђе Аустрије, Италије и наше Отаџбине на врху Пећи (1511 м) главним гребеном Караванки преко Поткоренског Седла (1071 м), Кепе (2144 м), Стола (2236 м), Љубеља (1366 м), Кошутниковог Турена (2135 м), Језерског Врха (1216 м) и Великог Врха (1626 м) до врха Пеце (2114 м), одавде западном вододелницом Межице до Стројне (1054 м), прелази изнад Доњег Дравограда Драву и пење се на Кошењак (1522 м) у јужном делу Голице. Одавде прелази граница Бистрицу, пење се на главни гребен Козјака, прелази између Св. Јурија (СХС) и Лучана (Аустр.) преко Словенских Горица и спушта се код Шпиља до Муре. Овом реком води низводно до ушћа Кученице којом иде узводно и даље у северном правцу до тромеђе Аустрије, Мађарске и Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, која се налази на вододелници између Муре и Рабе источно од аустријске бање Грајхенберг.

Према **Мађарској** иде граница од ове тромеђе у ј.-и. правцу, тако да Горња и Доња Лендава припадају нашој Отаџ-

бини, прати ток Муре до њеног ушћа и води даље старим коритом Драве до Доњег Михољца. Овде оставља граница Драву и води у с.-и. правцу и северно од Моноштора до Дунава, који прелази јужно од Мохача и северно од Бездана. Одавде иде граница јужно од Берега, северно од Ријице, јужно од Катумара и Бачмадараша и северно од Суботице. Тису сече источно од Хоргоша и иде даље у источном правцу до тромеђе Мађарске, Румуније и Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца јужно од Мако-а.

Према **Румунији** иде граница од поменуте тромеђе у ј.-и. правцу кроз Банат, тако да оставља Бесенову Румунији, Мокрин, Велику Кикинду, Ђомбољ и Српски Итебеј [1]) Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, Модош Румунији, Гудурицу [2]) Краљевини СХС, Алшоварањ Румунији а Белу Цркву Краљевини СХС. Јужно од Беле Цркве спаја се граница са током Нере који прати до њеног утока у Дунав. Одавде прати граница ток Дунава до ушћа Тимока, где се налази тромеђа Румуније, Бугарске и Краљевине СХС.

Према **Бугарској** иде граница Тимоком узводно до Брегова, затим вододелницом између Тимока и Тополовице до источно од Зајечара и даље главним гребеном Западног Балкана преко Вршке Чуке (739 м), Бабиног Носа (1150 м) и Мицора (2186 м) до Мучибабе (2010 м). Одавде скреће према ј.-з., прелази Видлић гору и спушта се у долину Нишаве, коју прелази узводно од Цариброда. Код Врапче сече граница Суковску реку и пење се затим на Руј планину (1707 м), чијим гребеном води до једне тачке западно од Дешчаног Кладенца. Овде граница скреће према југу и води источном вододелницом Божичке реке, тако да Босиљград припада нашој Отаџбини. Јужно од Босиљграда пење се граница на вододелницу између Вардара и Струме и иде гребеном Осогова, Звигора и Малеша. Пошто је пресекла Огражден, спушта се у долину Струмице, коју прелази источно од Јеникеја и пење се на Беласицу, где се на врху Тумби налази тромеђа Бугарске, Грчке и Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

Према **Грчкој** иде граница од поменуте тромеђе гребеном Беласице до једне тачке северно од Дојранског Језера, спушта се у Дојранску котлину, у којој сече језеро истог имена оста-

---

[1]) Felsö Ittebe. — [2]) Temeskútas.

вљајући варошицу Дојран нашој земљи, прелази Вардарску долину јужно од Ђевђелије и пење се на Маријанске планине. Даље иде граница гребеном ових планина преко Козјака на гребен Ниче планине и спушта се преко Старковог Гроба у Пелагонију, коју пролази између Битоља и Лерина. Граница прелази Баба планину, Голему Преспу и завршава се на тромеђи Грчке, Албаније и Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца јужно од Орхидског језера.

Према **Албанији** је граница одређена само у главним потезима. Док се коначно не утврди, образована је неутрална зона, у којој провизорну границу представља линија, која иде од тромеђе преко Охридског језера остављајући села Старово и Лин Албанији, затим гребеном Јабланице и спушта се јужно од Дебра до Црног Дрима. Северно од Дебра пење се ова линија на Дешат и води његовим и Корабовим гребеном на Бабашницу и Коритник. Недалеко од Морине граница прелази Бели Дрим и пење се на Паштрик, одакле иде преко прелаза Ђафа Прушит на Скилзен. Одавде граница прати главни гребен Проклетија, скреће с.-з. од Плавског Блата према северу додељујући Албанији изворни део Вермоше и враћа се са огранка Комова југозападу остављајући Албанији изворни део Цијевне. Граница сече Скадарско језеро, пролази западно од Тарабоша и прати низводно од Белаја ток Бојане до њеног ушћа у Јадранско Море.

Граница према **Италији** почиње стварно већ код ушћа Бојане, пошто нам је Италија с оне стране мора најближа и пошто она поред Задра држи још и нека острва која географски и етнографски припадају нашим земљама; то су Ластово[3]), Лошињ[4]) и Црес[5]) са оближним острвцима и стенама. Копнена граница према Италији почиње тек код Кастава, јер се у с.-и. делу Кварнерског приморја налази Ријечка Држава, која је према Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца оивичена овом границом: Речина од ушћа до коте 275 и одавде линија у ј.-з. правцу ка селу Хости и даље у з. правцу до Тометића јужно од Кастава.

Граница према **Италији** иде од тромеђе код Кастава преко Трстеника (1243 м), источно од Снежника (1796 м), преко Плече Горе (1067 м) и Биче Горе (1238 м), западно

---

[3]) Lagosta. — [4]) Lussin. — [5]) Cherso.

од Циркнишког Језера и Планине, западно од Хотедршице, источно од Идрије, преко Церкнанског седла (814 м), Блегаша (1562 м), Порезена (1632 м), Петровог Брда (804 м), Можица (1002 м), Ланшевице (2003 м), Триглава (2863 м), Разора (2601 м), Мојстровке (1611 м) и Јаловца (2643 м), т. ј. главним гребеном источног дела Јулиских Алпа и од Церкнанског седла вододелницом између Саве и Соче. Са Јаловца спушта се граница у Ратечко развође и пење се на главни гребен Караванки на коме се на врху Пећи (1511 м) налази тромеђа Италије, Аустрије и Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

Да видимо које су од граница Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца природне, које етнографске а које вештачке. Ово питање разматра познати географ г. Јован Цвијић овако.[6])

Природне су границе поглавито планине, реке и мора, препреке које могу добро раздвојити две државе. Природне границе не цепају велике географске и економске целине и не воде толико рачуна о етнографском принципу. Начело природних граница има, на првом месту, у виду ратно стање, стратегијске моменте, стратегијску границу. Разуме се, да нема несавладљивих и незаузимљивих граница, али се с разлогом држи за врло потребно да две државе буду једна од друге тако ограничене да се могу бранити. Али и за мирно доба су природне границе повољне, јер се међународни саобраћај може сасредити на одређеним тачкама: на превојима куда прелазе путеви, у клисурама које просецају планине, на широким и ниским повијама, на прелазима преко река и т. д. Тако ограничени, дају се контролисати и саобраћај личности и пренос робе, а кријумчарење и прелаз нежељених лица може се најлакше спречити.

Етнографске су границе оне које деле један народ од другога. Оне нису увек природне; напротив, често су народности на периферији подручја једног народа тако измешане да је тешко повући границу. Онда је најбоља граница најближа препрека, планина, река, море у овој прелазној области. Оваква граница задовољава оба начела природних и етнографских граница.

Државне границе, пак, које секу географске и економске целине или које су повучене и против принципа етнографских граница, треба сматрати као вештачке.

---

[6]) *Ј. Цвијић:* Границе и склоп наше земље.

Наша граница према **Аустрији** је, највећим делом, природна, нарочито у делу јужно од Драве. Гребен Караванки којим овде води граница, са врховима преко 2000 м високим, представља огроман зид преко кога из Корушке у Крањску, и обратно, воде само два и то врло стрма колска пута, преко Љубеља и преко Језерског. Северно од Драве је граница већим делом такође природна, али су планински венци ниски и често испресецани Етнографски принцип овом границом, нарочито одсеком на Караванкама, није задовољен, јер граница оставља у Корушкој око 100 000 Словенаца Аустрији. Овај би број био мањи да је граница одређена дуж Драве, која је, у овом своме делу као бујна река, изврсна природна граница.

Граница према **Мађарској** је вештачка, сем у делу где прати ток Драве. Но, Драва је веома лоша граница, јер се њене обале померају при свакој поплави на једну или другу страну. Мађарска је граница више или мање етнографска, али ваљало је прилагодити је више висинском облику, што је било могуће нарочито у Бачкој. Северно од Суботице може се наћи врло добра, готово природна, граница. Овде има низова од дуна, великих бедема живога песка, који је гдегде везан и учвршћен вегетацијом а гдегде још у покрету. Те дуне су озбиљна сметња кретању: пешак тоне у њих до чланака, коњ се једва миче а натоварена кола никако. Саобраћај између Мађарске и наше државе могућан је осим железницом, само још двама путевима.

Граница према **Румунији** је природна у делу где је чини Дунав. Ово је најбоља речна граница, нарочито за ратна стања. Прелаз је отежан огромном воденом масом велике брзине, која се осим тога одликује многим чевртијама или вртлозима; и српске и румунске су стране врло стрме. У Банату је права вештачка граница која сече брда, реке, железнице, путеве па и општинске атаре. Она није ни етнографска, јер оставља Румунији у дунавској Клисури, код Мод ша и Пардања, дакле у непосредној близини границе, неколико десетина хиљада Срба.

Граница према **Бугарској** је у главном природна; она иде планинским ненасељеним венцима и развођима. Истина, пусте планинске границе од Босиљграда до Струмице имају ту незгоду, што је дуж њих најтеже контролисати прелаз комитација. И ако пролази преко ниских плоча, ипак се, као природна граница, може сматрати и међа на истоку од Тимока.

Границу према **Грчкој** можемо сматрати као природну. Она не одговара етнографском принципу, јер оставља Грчкој приличан број македонских Срба Меглена и Солунског поља.

Граница према **Албанији** је у главном добра природна граница која иде највећим делом високим и пустим планинским венцима.

Према **Италији** граница није ни природна ни етнографска. Она је за Италију чисто стратегиска. На Јадранском Мору даје Италији Ластово, Задар, Лошињ и Црес, згодне навалне базе и основице за акције према нашем приморју; а копнена је граница повучена тако, да су све користи у офансивном и дефансивном погледу на страни Италије, која је заузела најповољније положаје.

ВИСИНСКИ ОБЛИК И ПРИРОДНЕ ОБЛАСТИ КРАЉЕВИНЕ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА

УВОД

Пре него што пређемо на детаљно проучавање наше Отаџбине у војно-географском погледу, корисно ће бити да утврдимо: на који начин особине земљишта утичу на вођење војске у рату.

Историја каже, да су извесни крајеви били војишта чешће но други. Има, дакле, сталних узрока који операцијама дају потребан правац. Ови узроци имају свој извор понајвише у висинском облику земљишта, што ће се увидети, ако се утврди утицај земљишта и његових особина на вођење војске у рату. — Војска се креће, станује, снабдева и бори.

Кретање. Војска се креће железницом, аутомобилима или пешке по сувим путевима. Велики железни путеви и главни друмови воде обично на правцима, на којима је висински облик дозволио и олакшао њихову израду (равнице, долине, везе између долина). Преко великих природних препрека, које ометају кретање (планине, реке, мочари, шуме и т. д) прелазе комуникације обично на најзгоднијим местима (превоји, мостови, теснаци и т. д).

Цела комуникациска мрежа зависи, у великом, од висинског облика. Комуникације спајају поједине центре на правцу који је условљен висинским обликом, а положај центара зависи обично од створа земљишта. Потребно је дакле упознати се са висинским обликом, да би се могли уочити правци најлакшег кретања.

Становање. Војска станује или под кровом или под шатором. Становање под кровом, то јест кантоновање, је пра-

вило. Најлошији кантонман је бољи од најбољег логора. За кантоновање су потребна насељена места, чији положај зависи од висинског облика. Али топографски створ утиче и на врсту насељених места. Није споредно да ли трупа станује у збијеном, друмском селу богате земљорадничке низије или у разбијеном сточарском селу сиромашних планина. Висински облик, који опредељује положај и тип насељених места, утиче дакле посредно и на кантоновање трупа.

За становање трупа су даље потребна извесна средства, у првоме реду вода затим слама, дрва и т. д. Све је то у зависности од висинског облика.

Од значаја је и клима. Она утиче додуше на све војничке радње, али њен утицај је најосетнији приликом дужег боравка, т. ј. приликом становања. Да је клима у многоме условљена висинским обликом не треба подробније доказивати.

Снабдевање. Савремене војске, у садањим приликама, ретко кад могу живети од месних средстава. Само оне трупе, које прве стижу у који крај, моћи ће се користити аграрним производима. А земљорадња и сточарство, чак и индустрија, зависе од облика и природе тла.

Највећи делови војске биће увек упућени на снабдевање из позадине не само материјалом и опремом него и храном. Оно се врши, слично као и кретање, помоћу комуникација којима се служи и евакуација свега оног што је војсци непотребно. Стога што снабдевање и евакуација захтевају више правилност по брзину, долазе у обзир све врсте комуникација као: водени путеви (лађе, реморкери са шлеповима, сплавови, чамци), железничке пруге (нормалног колосека и уског од 100 до 40 см, са парним, електричним, моторним па и анималним погоном), путеви (аутомобили, коњска и волујска кола), коњске стазе (товарна стока), жичане железнице и пешачке стазе (саонице и људи као носачи). Шта ће се искористити, зависи, опет, понајвише од земљишта, пошто је њиме условљена врста комуникације.

Борба. Борба је или офансивна или дефансивна. Њен је циљ или уништење непријатељских снага које су распоређене иза које препреке, или заустављање јачег непријатеља помоћу користи које пружа која препрека. Препреку чине обично положаји, чија вредност зависи од облика земљишта (косе, одсеци, реке, канали, морске обале).

За време борбе, офанзивне и дефанзивне, потребни су покрети готово свих родова оружја. Њихова изводљивост зависи у првоме реду од земљишта и природе тла, које може бити проходно за све родове оружја, или проходно само за пешадију, брдску артилерију и товарну комору, проходно само за пешадију и непроходно.

Уопште узев, све особине једног предела које утичу на војничке радње могу се најлакше уочити, ако се полази од висинског облика дотичног предела. Промене које је учинила човечја рука ограничавају се обично на побољшање саобраћајних и смештајних прилика и на вештачко појачање дефансивног капацитета положаја.

ОСНОВНИ ПОЈМОВИ ИЗ ГЕОЛОГИЈЕ.

Висински ће се облик најбоље уочити и најлакше схватити, ако се буде знало, зашто земљиште има баш онај облик у коме се јавља. Треба дакле ући унеколико и у област геологије.

Земљина површина, као и све на свету, стално се занавља и мења. Планине, брда и брежуљци, долине и равнине, језерске и морске котлине, све је то плод набирања и распадања. Стене које састављају високе планине и ниске брежуљке, растресити материјал (песак, глина, лес, хумус) који чини тле долина и равница и покрива каменито језгро брдовитих и планинских крајева, све је то производ непрекинутог занављања.

Тамо, где се данас простире копно са безбројем брда, брежуљака, река, долина и низија, било је некада море, а на многим местима, на којима се данас крећу морски таласи, било је некада копно. Земљина је кора на неким местима потонула у море, а на другим се подигла за неколико стотина и хиљаду метара, па је мора нестало и некадашње морско дно се исушило и постало суха земљина површина. Тако је море некада покривало, поред других крајева, скоро све земље наше Отаџбине и оставило на њима велике трагове.

На морском се дну, наиме, у току бескрајног времена наслагају дебели слојеви *седимената* који се таложе из воде. Најзначајнији је међу њима *кречњак* који је постао и данас се још ствара помоћу пужа, шкољки, корала и других органских бића. Реке, које се улевају у мора, наносе огромне количине

песка, муља и другог растреситог материјала. Овај нанос временом стврдне или се помеша са кречњаком, на који се начин стварају разне стене, пешчари, лапори, конгломерати. У мора и језера потонула су са земљиштом и многе биљке, поглавито дрвеће, од чега је временом постао *тресет*, па *лигнит*, па *мрки угаљ* и, напослетку, *црни угаљ*. Од животиња, у води погинулих, створили су се *нафта*, *петролеј* и *асфалт*. На местима, где је море било плитко, или у језерима из којих је више воде отицало него притицало, постала су лежишта *соли* и *гипса*. Сви ови седименти ретко кад се налазе у своме првоме положају. Они су следовали покретима земљине коре или су хемијским или механичким упливом опет растављени и промењени.

Друга је врста стена еруптивног порекла; то су стене које су избачене из вулкана у облику лаве. У ове спадају: *гранит*, *порфир*, *андезит*, *базалт*.

На свету је најраширенија трећа врста стена; то су *кристаласти шкриљци*. Они су постали метаморфозом, делимично из еруптивних стена, а делимично из старих седимената. Главне врсте кристаластих шкриљаца јесу: *гнајс* и *филит*.

Снаге, које проузрокују подизање и спуштање земљине коре, дејствују или у хоризонталном или у вертикалном правцу. У првом случају у земљиној кори стварају *боре*, планинске венце, а у другоме су узрок *преломима* и стварају громаде и плоче.

Све стене које су постале, као што је то горе изложено, подложне су распадању које проузрокују разне силе, пре свега вода. Ова дејствује механички и хемијски и дроби стене. Производ овог рада разносе киша, реке, ветар, животиње и т. д. Овај процес, који временом трајно мења површину и смањује висину планина, зове се *денудација*.

Производ денудације наслаже се по блажим странама, по долинама и равницама у тањем и дебљем слоју, који се дејством биљки, животиња и инсеката, претвара у плодан *хумус*.

У пустињама и степама ветрови који дувају по овим оголићеним равнинама, раздробе песак у прашину која се наслаже у дебео слој и променом климе претвори у веома плодан *лес*.

Описани геолошки, тектонски, хемиски и механички процеси у природи се врше непрестано. Поједине су промене, према томе, разног века. Њихову старост можемо одредити

по траговима које су оставиле животиње и биљке тог доба (окаменине). Утврђено је да су се животиње и биљке старих векова знатно разликовале од садањих: најстарије доба имало је животиње и биљке једноставног органског састава, а уколико су поједини векови ближи садашњости, утолико се може опазити већи напредак у развитку организма животиња и биљака.

Свако доба у земљиној прошлости имало је, дакле, разнолик животињски и биљни свет; по врстама овог света деле геолози земљину прошлост на засебне *векове* и *формације*. Оваква геолошка формација представља уједно и доба у коме је постала дотична група стена. Неколико сродних формација чине *геолошки век*. Разликују се ови геолошки векови и формације:

V. **Кенозојски** или **неозојски** т. ј. **нови век:**

2. *Кварпарна* формација у којој се разликује:
   а) алувијум,
   б) дилувијум.
1. *Терцијерна* формација, која се дели на:
   а) плиоцен,
   б) миоцен,
   в) олигоцен,
   г) еоцен.

VI. **Мезозојски**, т. ј. **средни век.**

3. *Кредна* формација,
2. *Јурска* формација,
1. *Тријадна* формација.

III. **Палеозојски**, т. ј. **стари век.**

5. *Пермска* формација,
4. *Карбонска* формација.
3. *Дебонска* формација,
2. *Силурска* формација,
1. *Камбријска* формација.

II. **Еозојски** или **протерозојски** или **предкамбријски век.**

I. **Азојски** или **архајски век.**

Односно наведених геолошких доба ваља напоменути да се, у погледу старости и трајања појединих векова, не могу дати никакви апсолутни бројеви; ови су временски подаци

само релативни и кажу да су горње формације млађе од доњих, старијих.

Дилувијум одликује се леденим добом, које је завладало по земљи; из тог доба имамо прве трагове човековог живота на земљи.

У току целе земљине историје дејствовале су напред наведене силе које су стварале планине, мењале висински облик земљине површине и, напослетку, дали земљи садањи рељеф. Већина садањих европских планина створена је, на пример, у терцијеру.

ПЛАНИНСКЕ СИСТЕМЕ НАШИХ ЗЕМАЉА И ЊИХОВ ПОСТАНАК.

Унутрашњост Балканског Полуострва подробније је проучена тек у XIX веку. Међу савременим испитивачима треба на првом месту навести српског географа професора Јована Цвијића, научника светског гласа, коме имамо да благодаримо за главне податке о географским приликама не само југословенских земаља него и целог Балканског Полуострва. Његова дела чине основ нашег знања у многим областима земљописне науке о полуострву.

Границе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца захватају, или делимично или потпуно, ове планинске системе Балканског Полуострва: Динарску систему, Пиндове планине, Балкан, Карпате и Родопски масив.

Динарске планине почињу на Сори у Словенији и пружају се у ј.-и. правцу, дуж јадранске обале, до околине Скадра, где се завијају у правцу с.-и. (Проклетије и њихов наставак северно од Метохије). Оне су већином састављене од млађих стена, од тријадних, јурских и кредних кречњака као и од седимената мезозојског века. У то су доба наше земље чиниле дно великога мора, које се простирало преко целе јужне Европе, према истоку, преко предње Азије до Индије (Море Тетис). На његовом дну наслагали су се огромни слојеви кречњака, који сачињавају данашње главне европске планине.

Почетком терцијерног доба почело је земљиште Динарских планина да се диже из мора, и око средине терцијера копно је имало већ свој садањи оквир, док се на с.-и. и ј.-з. море још даље простирало. У то доба почиње прибирање по-

вршине; стварају се Динарске планине. Денудација претвори боре у простране плоче, које су карактеристичне за Динарску систему. Крајем терцијерног доба преломило се западно Динарско земљиште у многобројним пукотинама и поједине плоче почеле су да тону. Отуда и облик системе која, према ј.-з. опада као огромна тераса. У пукотинама су, ерозијом, постала велика поља која су се, крајем терцијера, претворила у слатководна језера. У овима стварао се на многим местима мрки угаљ, док језера у дилувијуму најзад не пресушише.

У то је доба такође Јадранско Море добило свој садањи облик. Земљиште, које данас покрива северни Јадран, постало је копно пре средине терцијера. Крајем терцијера ово је земљиште потонуло, а наше приморје, у току дилувијума, добило свој садањи облик. Многи делови Динарских планина потонули су, тако, да су остали само њихови највиши врхови као острва и полуострва изнад морске површине.

Албанско-грчке или **Пиндове планине**, које се са својим северним деловима пружају по нашој територији, спадају у најмање испитане европске планине. И оне су младог века, створене тек у терцијерно доба. По своме саставу знатно се разликују од Динарске системе; састављају их шкриљци, пешчари и разне седиментарне и еруптивне стене; кречњаци су ређи, за то је и појава краса само спорадична.

У с.-и. делу наше Отаџбине грана се **Балкан** са својим западним крајем. И то су младе планине, које изгледају као наставак Карпата са којима у ствари немају тектонске везе. Балкан се пружа од Црног Мора у западном правцу, рашири је се и цепа западно од Искра у неколико паралелних ланаца који се завијају према с.-з. и с оне стране Тимока, поред Црнорешке и Хомољске котлине, губе у низији доње Мораве.

Карпати или **Трансилвански Алпи**, такође младе планине, пружају се из Трансилваније преко Дунава и гранају се у с.-и. Србији до Хомољске и Црнорешке котлине. Они узимају у јужном делу правац према југу и спуштају се постепено у низију на доњем Тимоку.

Темељ Балкана чине кристаласти шкриљци који на многим местима избијају на површину; већина је планина састављена од седимената палеозојског и мезозојског доба.

Темељ Карпата чине већином кристаласти шкриљци на којима леже кречњаци кредног доба. Карпати су у средњем

делу створени већ у карбонско доба; по том их је море поновно залило. Садањи су облик добили у средини терцијерног доба, кад су настали многи преломи и ерупције лаве. Еруптивних стена има такође у српским Карпатима. У вези са њима јављају се многе руде.

Цео средњи део између Динарске системе и Пиндових планина на западу и Карпата и Балкана на истоку заузима **Родопски масив**. Њега одваја од Балкана низ котлина, које су поређане од Црног Мора до Ниша (Сливенско, Анловско, Калоферско, Златичко, Софијско и Нишко поље), и даље Јужна и Велика Морава. На југу пружа се Родопски масив до Егејског Мора, а према Пиндовим планинама у главноме чине међу Тесалијска раван, горња Бистрица, котлине: Костурска, Преспанска, Железник, Пореч, Тетово и река Лепенац. Од Динарског сплета одвајају га: косовска котлина и даље, у главноме, реке Ибар, Дичина и Колубара. На северу поједине ниске групе пружају се до Саве и Дунава. Родопској системи припадају највиши врхови Балканског Полуострва (Олимп 2985 м, Мусала 2929 м).

Родопски масив је најстарији део Балканског Полуострва и наше државе. Састоји се, поглавито, од кристаластих шкриљаца, првенствено гнајса и старијих и млађих еруптивних стена. Док велики део Родопског масива није никад био под морем (тако: планине источне Македоније, Перистерска група, Селечка планина), поновно су нарочито западни делови преплављени морем, услед чега су тамо кристаласти шкриљци покривени седиментима, кречњацима и конгломератима. Пред пермско доба подигнути су поједини делови, тако да су као острва вирили из мора и били изложени денудацији. Ново велико набирање у Родопском масиву настало је у кредно доба. Тај тектонски процес дао је масиву садањи облик. Родопска грамада преломила се у многим правцима и многе од створених груда спустиле су се за неколико стотина метара. Тако су постале многобројне котлине које су значајне за Родопски масив. У вези са овим преламљањем настало је велико вулканско дејство. Избачене су из пукотина огромне количине лаве која се разлила по површини. Такви комплекси еруптивних стена сачињавају Рудник и Копаоник, па врањску, кратовско-злетовску, мориховско-могленску, ђевђелијску и воденску околину, које представљају у рудама најбогатије крајеве Балканског Полуострва.

Већину котлина, посталих на горе изложен начин, преплавила су језера: Метохију, Косово, Скопску котлину, Овче поље, Тиквеш и т. д. Ова су се језера доцније исушила, али су друга остала до данас, н. пр. Орхидско, Преспанско, Островско и т. д.

У с.-з. делу наше државе гранају се крајњи венци **Источних Алпа**. Као граница између Алпа и Динарске системе може важити линија, која полази од Толмина на Сочи и иде поред доње Идрије, преко извора Пољанске Соре и преко брда између Идрије, Шкофје Локе и Врхнике, даље преко Љубљанског блата и најзад од прилике поред железничке пруге Љубљана — Ново Место до Саве.

Источни Алпи су такође младе планине и састављене од пет геолошких појаса. Између Драве на југу и линије Ин — Салцах — Енс — Мура на северу налази се средишњи појас који се састоји од кристаластих шкриљаца. Северно од њега лежи северни кречњачки и даље флишки појас. На југу од средишњег појаса налази се Дравска планинска група од старих стена, делимице кристаластих шкриљаца. Она је као и средишњи појас створена у главноме у карбонско доба. Јужно од ње подижу се јужни кречњачки Алпи.

На дну мора, које је по карбонском добу покривало већину подручја Источних Алпа, наслагали су се огромни слојеви кречњака. У кредно се доба извршило поновно набирање и све се земљиште подигло из мора. Треће набирање у терцијерно добо дало је Алпима, углавном, садањи облик. У исто време настало је велико преламљање и спуштање појединих делова услед чега су се створиле између појединих венаца велике котлине на пр. Целовачка, Љубљанска, Целјска и др. Код овог процеса избиле су на површину и еруптивне стене (н. пр. у источном делу Дравске групе и у Похорју).

На северу залази наша Отаџбина у **панонску** или **средњедунавску низију**. Тло ове велике равнице чине већином дилувијално-алувијални наноси, из којих се као острва подижу засебне планине (у Славонији, Хрватској, Барањи и Мађарској), остаци старе нестале панонске планинске масе. И панонско подручје у терцијеру је залило море које је на своме дну сложило велике количине седимената. Ови данас сачињавају тло у источној Штајерској, Прекомурју, источној Хрватској, Славонији, северној Босни и северној Србији. Доцније се панонско

море претворило у слано језеро које се напослетку исушило почетком дилувијума. У заливима панонског мора створила су се богата лежишта мрког угља, н. пр. код Трбовља, Велења, Кочевја и т. д.

При крају терцијерног доба био је углавном завршен данашњи распоред планина и великих низија. Од тада су планине биле изложене денудацији; временске су силе дејствовале на узвишења раздирући их и смањујући им висину. Удубљења, долине, равнице и прибрежни делови мора пунили су се шљунком, песком и муљем који су реке наносиле. Природни ток овог процеса прекинуло је у дилувијуму, тако звано, ледено доба, које је на највишим деловима земљишта и њиховом подножју проузроковало знатне промене, чији се трагови још и данас могу запазити.

ЛЕДЕНО ДОБА У ЗЕМЉАМА СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА.

Већ у ранијим геолошким вековима мењала се клима из досада необјашњених узрока и била је некад топлија, некад хладнија. У ледено доба време је знатно захладило. Топлота је била за 3—4 степена нижа од садање, што је проузроковало знатне промене у животињском и биљном свету. Граница вечитог снега спустила се у знатној мери, тако да је у Алпима била н. пр. за 1200—1300 м нижа од данашње. У Јулиским Алпима лежала је од прилике на висини од 1400 м, у Камничким Алпима 1500 м високо.

Услед тога су добили ледници велике размере. Тако се, на пример, ледник Јулиских Алпа по долини Саве Долинке пружао до Радовљице, где се спајао са ледником по долини Радовне и трећим који се спуштао долином Бохињске Саве. На другој страни Јулиских Алпа спуштао се велики ледник у долину Соче који се завршавао тек код Св. Луције. Највећи ледник по нашим земљама био је дравски који је својим леденим масама покривао целу Пеловачку котлину.

Ледници балканских планина били су много мањи од алписких. Најпространији су се налазили у Проклетијама. Са ледом су биле покривене у Динарској системи н. пр. планине Шатор, Прењ, Трескавица, Велеш, Волујак, Чврсница, Вратница, Бјелашница, Орјен, Ловћен, и др. У долини горњег Ибра

пружао се ледник до Рожаја, други су се спуштали до западне ивице Метохије. На горњем Лиму налазио се велики ледник, дужине 35 км. Ледника је било такође на Шари, Корабу, Перистеру, Копаонику, Голији, Сувој гори и Мидору.

Ледник је издубио долину којом се кретао и поткопао долинске стране, које су с тога постале веома стрме. Долине су на тај начин добиле широко равно дно са стрмим странама т.-ј. од прилике облик латинског слова U (примери: долина Саве Долинке, Бохињска долина, Логарска долина и др.). Иначе долине имају облик латинског слова V.

Ледници су носили собом много ситног камења, које су наслагали на своме крају, т. ј. тамо где је ваздушна топлота растопила ледене масе Ту су се, на доњем крају ледника, скупиле велике количине камења разне величине обично у облику купе, т. зв. *морене*. Ледник је на тај начин временом створио велики насип, а кад се ледник доцније повукао натраг према извору, у том се котлу створило језеро. Оваквих језера има веома много у свима планинама у којима су били ледници, н. пр. у Алпима: Врбско, Блашко, Бледско језеро, у Проклетијама: Плавско језеро, на Шари преко двадесет их и т. д.

Ледено доба је у панонској низији оставило, такође, своје трагове. Овде је владала скоро степска клима и ветар је имао велику снагу. Реке су у низију наносиле огромне количине муља, песка и блата, па је овај материјал ветар раздробио у ситну прашину. Ова се наслагала по целој низији и оближњим речним долинама у дебелом слоју, тако званом лесу, који данас чини најплоднију тлину. Има је и у нашем делу панонске низије, између Дунава, Тисе, Драве и Саве као и у Северној Србији дуж Дунава и у долинама његових јужних већих притока.

ПРИРОДНЕ ОБЛАСТИ КРАЉЕВИНЕ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА.

Изучавање физичко-географских елемената, који су значајни са војничког гледишта, биће лакше, ако целу територију наше Отаџбине поделимо на природне области, онако како их одређују морфолошке особине, клима и биолошки фактори, нарочито вегетација. При томе ћемо имати у виду и границе наше Отаџбине са појединим суседним земљама.

Од великих природних области Балканског Полуострва нашој Отаџбини припада: Динарска област скоро потпуно и

мораво-вардарска област највећим делом. Мораво-вардарска област је слив Мораве и Вардара, централна област Балканског Полуострва, која обухвата пределе везане удолином Морава — Вардар. Она се дели на моравску област или Шумадију којој се, због сличних, готово једнаких морфолошких, климских и вегетационих особина, могу прикључити северна Босна на западу и источна Србија на истоку, централну област или Рашку и вардарску област или Македонију.

Динарска област је предео краса који се дуж јадранских обала пружа од Љубљане до Скадарског Језера.

Поред ових области Балканског Полуострва нашој Отаџбини припадају још и делови источних Алпа и Панонског басена. Област Источних Алпа захвата предео северно од линије Идрија — Љубљана — Ново Место — Метлика и западно од линије Метлика — Загреб — Вараждин — Д. Лендава. Панонском басену припадају сви остали крајеви северно од Саве и Дунава, то су ниска Хрватска, Славонија, Срем, Барања, Бачка и Банат.

Према овоме могу се разликовати ове области:

I. Моравска област или Шумадија са источном Србијом,
II. Северна Босна,
III. Централна област или Рашка,
IV. Вардарска или македонска област,
V. Динарска област,
VI. Област Источних Алпа и
VII. Делови Панонског басена или ниска Хрватска, Славонија, Срем, Барања, Бачка и Банат.

Проучавање ових области вршићемо, поглавито, с обзиром на утицај њихових географских елемената на војничке радње. Стога ћемо после излагања висинског облика, изнети све оно што утиче на кретање, становање, снабдевање и борбу војске, дакле: природу тлиште, покривач, речне препреке, комуникације, климу, здравствене и смештајне прилике и најзад материјална средства која се могу искористити за снабдевање трупа.

I. МОРАВСКА ОБЛАСТ ИЛИ ШУМАДИЈА СА ИСТОЧНОМ СРБИЈОМ.

1. Општи преглед[7]).

На северу од Јастрепца, Копаоника, Голије и Златибора, простире се северна Србија која чини потпуну географску це-

[7]) Види *Јован Цвијић:* Балканско Полуострво.

лину; та се целина може назвати Шумадија по земљи која је у њеном центру и која је од XIX века играла најважнију историску улогу.

То је површ нагнута с југа на север, која се завршава на обалама Саве и Дунава, поглавито, одсецима високим од 20 до 50 метара или брежуљцима; супротна обала ових река ниска је и често баровита. Шумадија се одликује низом тераса које се постепено, једна испод друге, спуштају: највише су високе око 800—850 метара, најниже, на обали Дунава, само 120 метара.

Скоро је у центру површи усечена долина Мораве која се одликује широким дном, благим странама, без дубоких клисура. Има врло развијену мрежу бочних долина. Западно од Мораве, простране речне равнице издубене су и проширене Колубаром и Дрином, на истоку Млавом и Пеком; ове су долине раздвојене, у своме доњем току, само ниским заравнима.

Као контраст, према широким долинама, издижу се са шумадијске површи изоловане планине које допиру до висине од 1200 метара.

Језгро шумадиске површи чине врло разноврсне стене, од кристаластих шкриљаца и еруптивних стена па до пешчара, лапора и кречњака, који су често у долинама оголићени. Стене су покривене песковима, глинама, лапорима, а ови дебелим слојем хумуса. Лес не иде далеко на југ од обале Дунава.

У источној Србији, у сливу Тимока, Поречке Реке, Пека и Млаве, гранају се крајњи венци Западног Балкана и Карпатских планина, које се према Моравској долини завршавају 100 км дугачким одсецима меридионалног правца. Између ових венаца леже простране котлине: Хомољска, Црноречка и горњи басен Тимока, а на северу поред Дунава пружају се плодне подунавске равнице.

2. Планине.

Планине Моравске области и источне Србије припадају Родопском масиву (Јастребац, Копаоник, Рудник, Букуља и Авала), Динарском систему (Јавор, Златибор, Влашић и Цер), Балкану (Сува Планина, Стара Планина, Кучај и Ртањ) и Карпатском систему (Мироч и Хомољска планина).

Западно од Мораве јужну границу моравске области чине Јастребац и Копаоник који је одвајају од централне

области или Рашке. *Јастребац* се подиже између Западне и Јужне Мораве и широке долине Топлице до 1566 метара висине (Ђулица). Планина је густо пошумљена и прилично беспутна. Њени се северни, шумовити огранци пружају до Сталаћа. На западу је Јастребац долином Расине (Жупа) одвојен од *Копаоника* који се у меридионалном правцу пружа од моравске долине код Краљева до Лаба недалеко од Приштине. Копаоник је средња планина која достиже висине веће од 2000 метара (Суво Рудиште 2140 м, Пилатовица 1705 м); он је богат шумама и рудама. Копаоник прелазе два колска пута: јужни, бољи води из долине Топлице у Рашку, а северни из Александровца у Бању и даље у долину Ибра.

Ибар се пробија од Косова до Краљева кроз еруптивне стене које чине разне планине. Од ових су на јужној ивици моравске области (ј.-з. од Краљева): *Столови* (1443 м) источно од Ибра а *Троглав* и *Чемерно* западно; све су то густо пошумљене и слабо насељене планине.

У планине еруптивних стена спада такође *Рудник* који представља највећи планински масив што се издиже из шумадиске површи. Централног је положаја. Од њега земљиште на све стране пада. Неку врсту чвора у Руднику представљају Велики (1180 м) и Мали Штурац са превојем средње висине око 1100 м (пут Топола — Горњи Милановац). Од њих се звездасто разилазе дугачке косе нарочито према северу и истоку, између којих се пружају дубоке, уске долине врло стрмих страна. Сав тај руднички планински масив је јако шумовит, а на истоку је шума готово непроходна.

Са Рудником стоје у вези разне планинске групе; на југу *Јешевац* (921 м) и *Котленик* (768 м), на ј.-и. у углу између Западне и велике Мораве *Гледићске планине* са Самаром (950 м) и даље над Моравом *Јухор* (807 м). Према северу се пружа низ брда: *Венчац* (675 м), *Вукуља* (720 м), *Космај* (624 м) и *Авала* (560 м) над Београдом; његов наставак допире у Београду до Саве и Дунава.

Према западу је Рудник преко *Сувобора* и *Маљена* (1100 м) у вези са *Повленом* (1480 м), највишом планином западне Србије. Преко Маљена води пут од Ваљева за Ужице (превој 761 м). Од Повлена се пружа планински венац у с.-з. правцу до Зворника и Лознице на Дрини: *Медвеник* (1246 м), *Јагодња* и *Бовања* (890 м). Све су ове планине кречњачке и припадају динарском систему.

С оне стране Јадра издижу се из равне Мачве и Посавине, која се према Колубари знатно раширује, гранитни *Цер* (705 м) и кредни *Влашић* (470 м).

Планине јужно од Бајине Баште на Дрини, око Ужица и Чачка, раздвајају моравску област од Рашке. То су: шумовита висораван *Тара* у завијутку Дрине која досеже у Великом Столцу 1673 м и даље мало нижи *Златибор* са пространим пашама. Између Таре и Златибора води, долином Ђетиње и превојем од 974 м код Мокре Горе, комуникација из Ужица у Вардиште и Вишеград на Дрини. Наставак Златибора према ј.-и. чине *Јавор* и *Голија*, који одвајају дугуљасте разуђене гране до западне Мораве код Ужица и Чачка (Троглав, Чемерно, Јелица, Овчар).

Планине, у околини Ужица и Чачка, обрасле су густим шумама; овде се налазе најпространији шумовити предели Србије.

Од Балканског система улази у Србију део Западног Балкана. Његов је главни венац *Стара Планина*, чијим гребеном, иде почевши од Мучибабе, наша граница са Бугарском. Поједини делови Старе планине имају своје засебне називе као: Ком, Чипровска планина, Свети Никола. Њен највиши врх је Мицор (2186 м); венац се завршава са Вршком Чуком (739 м) источно од Зајечара. Стара Планина је састављена од разноврсних стена с мало кречњака. На њој има пространих паша. Стара Планина са својим огранцима представља велике области сточарског живота.

Преко Старе Планине воде само слабе комуннкације, већином стазе, у Бугарску. Најважније су: колски пут Зајечар — Кула, коњска стаза преко превоја Кадибогаз (631 м) у Белограчик и колски пут (у превоју од 1444 м коњска стаза) од Балте Бериловице у Трговиште.

Огранци Старе планине према Тимоку кратки су и испресецани дубоким клисурастим долинама. Северно од Пирота и Цариброда прати гола и каменита *Видлић Гора* (1.353 м) Стару Планину. Њу сече државна граница. Северно и јужно од Видлић Горе, колски путеви, од Гинаца и Бучине (на путу Гинци — Софија) воде у Пирот.

Друга већа планина Балканског система у Србији је гола и стеновита *Сува планина* која се, између Нишаве и Кутинске реке, пружа до околине Ниша. Њен највиши врх је Трем

(1822 м). Преко Суве планине води колски пут Пирот — Власотинци — Лесковац. Простор од Суве планине до бугарске границе испуњен је огранцима Суве Планине и бугарског Вискјара који су веома разгранати и испресецани дубоким клисурама (Руј планина). Кроз овај крај воде два рђава колска пута у Бугарску: један из долине Нишаве, преко Врапче у Брезник, и други од Власотинаца, преко Дешчаног Кладенца, у Трн и Брезник.

Висинским обликом и правцем пружања планина на граници, од Мучибабе до Руј планине, створен је један широки отвор у коме је Нишава ископала дубоку бразду која на бугарској територији прелази у Драгомански теснац (Нишавски отвор). Кроз овај отвор читав сноп комуникација води са наше територије у Бугарску; најважније су железница и друм долином Нишаве преко Пирота, Цариброда у Софију.

Сува планина завршава се високим и стрмим одсецима на Нишави између бело-паланачке и нишке котлине. Северно од Нишаве подижу се *Сврљишке планине* (од 1369 м) које чине јужну водомеђу Тимока.

Последњи делови Балканског система у Србији су *Тресибаба* (809 м), преко које води друм из Ниша у Књажевац, *Озрен* с Девицом, *Ртањ* (1566 м) и *Кучај*. То су кречњачке планине, на којима су развијени облици и појаве краса (реке понорнице, вртаче, многобројне пећине).

Између Озрена и Ртња води, долином Моравице кроз Сокобањску котлину и преко седла од 755 м, друм Алексинац — Књажевац. Слично постоји и између Ртња и Кучаја једна раседлина, Столица, којом воде железница и друм Параћин — Зајечар.

Северно од Кучаја, а с оне стране црноречког басена и хомољске котлине, налазе се планине карпатског система. Језгро ових планина чине кристаласти шкриљци на којима леже кречњаци. Поред тога на више места има и еруптивних стена, а у вези са тим много разноврсних руда. Планине досежу само незнатне висине и покривене су густом шумом.

У дунавском завијутку подиже се *Мироч* (800 м), даље према југу *Велики Гребен* и *Дели Јован*, који, са кладовским Кључем и неготинском равницом, чине неготинску Крајину, имућан земљоделнички, виноградарски и сточарски крај.

Западно од Поречке реке налазе се *Велики Крш* (1195 м) и *Јаничарски вис*, а изнад Хомољске котлине, рудом богата, *Хомољска планина* (994 м).

Карпатске планине опадају на северу стрмим, стеновитим одсецима према Дунаву, који је између њих морао да се пробије у клисури, Ђердапу, и Железним вратима.

Из изложеног се види да цела моравска област, са источном Србијом има, два велика планинска подручја: једно западно и друго источно од Мораве. Она представљају земљишта у којима су војне операције прилично отежане тешком проходношћу, слабим насељем и оскудицом у средствима и води (Кучај).

3. Низије, долине и котлине.

Низије на Сави и Дунаву и њиховим јужним притокама са брежуљцима и огранцима наведених планина, представљају велико и добро култивисано *маневарско земљиште*, које се може оивичити линијом Голубац на Дунаву—Деспотовац—Св. Петка—Крагујевац—Топола—Ваљево—Лозница. Овај је простор гушће насељен, богат у земљорадничким, сточарским па и индустриским производима, комуникативан и у суво доба проходан у свакоме правцу. Ну, прегледност је ограничена многобројним шумама, виноградима, воћњацима, високим плотовима, а, пре бербе, и високим кукурузима. Најбогатији су предели *Мачва*, низија између доње Дрине и Саве, потом *Посавина* која се знатно раширује уз Колубару и *долина Мораве*.

По низијама су у мокро доба године (пролеће, рано лето и позна јесен) велике поплаве честе, нарочито у Мачви, затим на Колубари, на Морави низводно од Свилајнца (махом десно) и између Смедерева и доње Мораве. Поплављено земљиште исуши се већином лети и у јесен. У мокро доба дна многих речних долина постану непроходна (Јасеница, Лепеница) и чине знатне препреке.

У подручју планина има неколико већих и мањих котлина које су међусобно спојене речним долинама. На западној Морави леже Пожешка, Чачанска и Краљевска котлина, које су као и оближњи брежуљци добро обрађене. Слична је и котлина око Крушевца која се, уз Расину, продужује у т. зв. Жупи. Проходност је у овим котлинама ометана високим плотовима, дубоко усеченим потоцима, а у мокро доба и барама.

На јужној Морави леже велике, култивисане, проходне и прегледне котлине око Ниша и Алексинца, на Нишави око Пирота и Беле Паланке.

Између Тимока и линије Мијајловац на Дунаву—Слатина—Злот—Луково простире се култивисано и проходно брежуљкасто земљиште са црноречком котлином на југу и Неготинском равницом на северу. Црноречка котлина је један од напреднијих земљорадничких крајева у Србији у коме је, због пространих испаша и ливада на околним планинама, развијено и сточарство. Неготинска је равница делимично стално мочарна; на њен значај, као земљораднички и виноградарски крај, већ је указано.

На ставу Сврљишког и Трговинског Тимока налази се око Књажевца мање пространи горњи Тимочки басен.

Велики значај имају долине и мање котлине којима воде комуникације из долине Мораве у басен Тимока. То су долине Млаве, Грзе и Моравице. Уз Млаву, кроз Горњачку клисуру, улази се у котлину *Хомоље,* које је шумовит и, поглавито, сточарски крај, област салаша који се указују изнад села. Из Хомоља води пут преко планине у Црноречки басен у који избија код Брестовачке Бање. Најбоља је веза од Параћина, долином Грзе, преко преседлине Столице, у долину Црне реке. Исто се тако долином Моравице од Алексинца без већих тешкоћа долази у пространу сокобањску котлину између Ртња и Озрена. Даље се од Ниша, преко преседлине Грамаде, силази у басен Сврљишког Тимока.

Пространа богата и густо насељена долина Ресаве (ушће код Свилајнца) заграђена је изнад изворишта Ресаве Кучајским планинама слично као и иначе незнатне долине Раванице и Црнице.

4. Проходност, прегледност и оријентисање.

Неуређене, простране, лиснате *шуме* на с.-и. и ј.-з. ове области јако ометају проходност.

Површина. Врло красно тле превлађује на Мирочу, Столу, Кучајским планинама, Ртњу, Лесковцу, Голаку, Тресибаби и Гуљанској планини затим у с.-з. делу Видлић Горе и јужно од Пирота.

Умерено су красни: теме Јавора, делови Златибора и Таре, падине јужно од Ваљева и мање партије Соколске планине, Цера и Влашића.

У пределима Чачак—Краљево—Крушевац—Александровац—Рековац—Јагодина, Крагујевац, Рача—Паланка—Винча—Смедерево—Велика Плана, источно од Цера према Шапцу, Пожаревац—Петровац, Голубац, Кладово—Брза Паланка, Неготин тлину чини *песак са глином*.

Чист хумус је у Мачви, Колубари, пределу Луг—Јасеница и на Морави низводно од Велике Плане, затим, у котлинама око Ниша, Беле Паланке и Пирота.

Сви остали крајеви покривени су глином.

Мокро доба године (пролеће, рано лето и позна јесен), чак и краће летње кише смањују стога проходност у знатној мери и чине да се на природним путевима тешко пролази и са лаким колима. Ова је појава најјача по низијама.

Прегледност је рђава у шумовитим пределима, затим на Сави и Дунаву услед лугова, и у обрађеним крајевима због винограда и воћњака, плотова, и високих кукуруза.

Оријентисање је тешко.

5. Воде као препреке.

Дунав чини у своме средњем и доњем току моћну препреку и представља један од најважнијих водених путева Европе. Овде ћемо га расматрати у његовом делу од Београда до ушћа Тимока.

Дунав је у целом овом делу необично моћна *препрека*, чије обале не спаја ниједан мост и која је знатно повећана обликом долине. Ова је разнолика у појединим одсецима, јер се Дунав од Базијаша до Верчиорове пробија кроз Карпатски планински венац. Река је регулисана до Базијаша само местимице (насипи и канали за одводњавање на левој обали; највеће су препреке пловидби отклоњене), а у продору потпуно.

Одсек Београд — Базијаш. Лева је обала 4—6 метара, десна, низводно од Смедерева, 2—3 метра висока; тле је већином глиновито. Ратно Острво код Земуна, острва код Панчева и Смедерева, Острво као и острвца низводно од Базијаша, за време велике воде, обично су поплављена и непроходна; она су већином покривена луговима. *Велике воде* или високо стање воде траје обично од априла до јуна закључно, а често надолазе и крајем октобра и у новембру. *Ниско стање воде* је од децембра до фебруара. Велике промене у стању воде наступају редовно.

Облик долине: на *левој* страни проузрокује велика вода, у пределима који насипима нису довољно заштићени (Борча — Панчево — Ковин — Базијаш), до 4 метра високе поплаве које се простиру до одсека Чента — Панчево — Ковин — Паланка и некад се и десно шире, између Смедерева и утока Мораве, као и од утока Млаве до Рама. Земљиште, које је заштићено насипима, постаје мокро водом подземницом, која се пење и често плави велике пределе. Овакве поплаве дешавају се сваке године и трају просечно 80 дана. По отицању (односно извлачењу пумпама) воде као и после кратких киша цело земљиште је већином непроходно и раскрављени природни путеви су неупотребљиви чак и за лака кола. Значајни су стога *заштитни насипи* на којима воде путеви. Оваквих има само на левој страни. Појас између насипа и реке засађен је врбама.

Десно код Земуна не постоји никакво долинско дно; овде опада 45 метара високи, глиновити одсек према реци и завија се уз Саву. Од Београда до Смедерева а од Млаве до Рама је блиска и висока долинска страна добро проходна и оближње земљиште има довољно путева. Између Смедерева и утока Млаве лежи на ушћу Мораве, делимице мокра низија.

Одсек Базијаш — Верчиорова: брзина је знатно повећана и досеже, на неким местима, 4 и 5 метара у секунди. Дно је већином стеновито.

Десна је долинска страна код Рама врло висока и стрма; одавде проходни и комуникативни брежуљци прате реку до Голупца. Овде почиње Клисура са 9 км дугачким, местимице само 170 м. широким Ђердапом. Тешко проходне и скоро беспутне планине с.-и. Србије завршавају се са 300—700 метара високим, често стеновитим одсеком на самој реци. И лево је река праћена тешко проходним планинама које су, идући истоку, све више и са све мање путева. Приближавање реци на обе стране је веома отежано тако као и рокирање дуж реке. На многим местима је, због чевртија, прелаз немогућ (Стенка испод Брњице, испод Бержаске, Излаз-Тахталија, Гребен, Јуц код Швинице, Ђердап).

Одсек од Верчиорове до ушћа Тимока: препрека има сличне особине као узводно од Базијаша. Од Железних Врата па све до Брајле Дунав није регулисан.

Долинско дно је обично суво, проходно и 3700 метара широко. Долинске стране чине блиски благи бежуљци који су

час на левој, час на десној страни виши. Велика вода надолази у марту и траје до јуна закључно; ниско стање воде је од августа до октобра и зими.

Прилике за прелаз: мостова нема. На неким местима (Острво, Велико Градиште) постоје скеле са великим капацитетом а између Београда и Панчева одржава се редовна паробродска веза.

Подизање понтонских мостова може се применити само привремено и то ако нема ветра. И слабија *кошава* (доњи ветар, који је најчешћи за време еквинокција) онемогућује подизање мостова и доводи понтонски мост у опасност. Код јаког је ветра отежано и пребацивање трупа помоћу понтонског материјала. У Ђердапу је прелаз искључен а на целоме делу, за време велике воде и поплава, веома тежак или уопште неизводљив.

Сигурна се веза може дакле успоставити само *тешким мостом.* У свима већим обалским местима има ужарије, бродара и радне снаге, у многим гвозденог материјала, а у највећим и слагалишта грађе.

Од левих притока треба навести *Тамиш,* која са *Дунавцем* (рукавом од Сурдука до Опове) некад може чинити плован пут за плитке чамце и понтоне.

Путева, који воде реци, има, углавном, само у делу од Београда до Базијаша и од Верчиорове до Тимока. Они су у мокро доба рђави. Згодних тачака за прелаз, на којима су задовољени тактички и технички захтеви, нема. Значајни су делови препреке, који су увек добро приступни.

Прелаз преко Дунава је *веома тешко предузеће* које захтева коренито проучавање свих прилика и изванредно тачну и опсежну припрему. Дунав у своме делу од Београда до Базијаша представља веома јаку *обранбену линију* према северу.

Сава је, по количини воде и долинском облику, велика препрека, ма да у моћности не достиже Дунав. Корито је дивље природе и има многе споредне рукаве. Сава у своме току низводно од ушћа Дрине није регулисана.

Велике воде, надолазе нагло у марту, априлу и мају, некад и између септембра и октобра, трају 10—14 дана, дижу површину воде за 3—6 метара изнад нормалног стања и проузрокују простране поплаве. Ове трају недељу, две, а поплављено земљиште остаје два до четири месеца непроходно. *Ниско*

стање воде је лети и код дуготрајног мраза. Сава се у овом делу ретко кад потпуно заледи.

Земљиште је *на левој страни* равно, нарочито дуж Босута. Низводно од Јарка је покривено мокрим ливадама и великим храстовим шумама са блатњавим тлем и многим барама. Природни су путеви овог предела у кишовито доба бездна. Тек изнад Земуна одсек сремске плоче приближује се реци на 4 километра.

Земљиште на десној страни је у Мачви, на Колубари и низводно од Оструженице (Макиш) мочарно и, осим у суво доба, тешко пролазно. Иначе је земљиште проходно и има довољно путева. Десна страна надвисује леву и доминира реку и земљиште на левој страни. Иначе већ моћна препрека је појачана обликом долине који, нарочито на левој страни у мокро доба, омета и, у случају поплаве, искључује приближавање реци.

Прилике за прелаз: Постоји само железнички мост код Београда. Скела има мало, парних код Митровице и Шапца (Кленка). Газова нема.

С обзиром на нередовно стање воде, нагле промене, променљиво корито, поплаве и кошаву, понтонски мост представља само слабу везу преко овог дела Саве. За велике воде или јаке кошаве, обично је немогуће и подизање моста и пребацивање трупа.

Подизање и одржавање мостова на Сави скопчано је, дакле, са сличним тешкоћама као и на Дунаву. Особине долинског дна, ретке и рђаве комуникације, чине да има само неколико тачака погодних за прелаз јачих снага; обично суви делови оближњих земљишта имају велики значај.

Околност да десна страна доминира леву чини, заједно са рђавим приликама за прелаз, од Саве веома јак *обранбени одсек* према северу.

Колубара се може газити у суво доба; за време киша чини, услед поплаве и баровитог оближњег земљишта, знатну препреку.

Морава: јужна, западна и велика Морава су знатне препреке због количине воде и облика обала и оближњег земљишта. Мостова има мало, газова, осем при високом стању воде, прилично. *Велика вода* надолази у пролеће, а иначе и после јаке кише. Мочарни рукави, ливаде и лугови ометају прилаз реци, нарочито низводно од Свилајнца. Овим је препрека појачана особито у пролеће и позну јесен. Корито је дивље природе, а пловидбу онемогућују многе препреке.

Тимок се низводно од Зајечара може газити само на мало места.

6. Клима и здравствене прилике.

Клима моравске области разликује се донекле од климе суседних области Средње Европе. Изузев северног, равничастог дела, који има екцесивну климу панонског басена — веома топла и често трајно сува лета, са кишама у пролеће и јесен — остали део области, нарочито на западу од Мораве, одликује се већом количином атмосферских талога распоређених на сва годишња доба. Високе летње температуре су често разблажене после киша. Нарочито је карактеристична за шумадиску климу дуга блага јесен која се често продужује, после кратке влажне и хладне периоде, до месеца децембра.

У почетку и на крају зиме, каткад још и у јесен, дува хладна и сува, често ледено-хладна, *кошава,* огромном силином са ударима на махове, више дана, чак једну, две и три седмице. Доноси ведрину, суботу и хладноћу. И ако најјача у северној Шумадији, кошава се осећа и на југу све до Ниша; особито је јака у Пожаревцу и у пределу који је на западу од Ђердапа.

Снег остаје сразмерно дуго, у највишим планинама, често од октобра до јуна. *Магле* су честе у вишим шумовитим пределима, нарочито, на југозападу.

Здравствене прилике су мање повољне. У мочарним пределима влада наступна грозница. Најопаснији су мочари на Сави и Колубари, ушће Мораве и неготинска равница, а после отицања велике воде долина Лепенице, околина Пожеге, Пирота и Беле Паланке. Сем тога је често разболевање органа за дисање (зими) и за сварење (лети). Срдобоља јавља се у долинама Нишаве, Мораве и Топлице.

7. Комуникације.

Железничке пруге све имају један, а већином нормални, колосек.

Железничка пруга *Београд—Ниш*, са краковима за Цариброд, Смедерево, Крагујевац и Крушевац нормалног је колосека. Она је после штете, коју је претрпела у току рата, доведена скоро у исправно стање. Кривине су оштре, брзина мала, станична растојања велика, услед чега је и транспортна

моћ слаба. Већи су објекти: мост на Сави, мањи мостови на Морави и Нишави, 3 већа тунела јужно од Београда и вијадукт код Рипња. Транспортна моћ зависи, у првом реду, од возног парка. Штете, услед поплава, честе су.

У источној Србији пруга нормалног колосека води од Прахова на Дунаву преко Зајечара, Књажевца у Ниш, која је у последњем делу тек 1922. год. завршена и која треба да се продужи долином Топлице до Косова, до пруге Скопље—Митровица.

Уског су колосека (0·76 м): пруга Крушевац—Краљево—Чачак—Ужице (продужење до босанске пруге, до Вардишта, у раду је); Забрежје—Лајковац—Ваљево; Младеновац—Лајковац—Чачак; Параћин—Зајечар; Шабац—Ковиљача и друге краће пруге.

У раду су пруге нормалног колосека: Топчидер код Београда Мала Крсна (већ постоји веза Мала Крсна—Пожаревац) и пруге уског колосека: Параћин—Сталаћ и Ужице—Вардиште.

Путна мрежа је, само у источним српским планинама и на југо-западу, слабо развијена а иначе густа, али путеви су, већином, слабог квалитета. Најлошије стање путева је за време топљења снега (од марта до априла), и пролетњих и јесењих киша. Сви су путеви у току последњег рата знатно оштећени и нису још доведени у исправно стање.

Друмови у планини имају велики нагиб и оштре кривине, темељ и грађевински построј је слаб и недовољно одржаван. Многи друмови нису подесни за дуготрајни саобраћај нарочито за рђавог времена.

Важнији природни путеви повремено се оправљају. Мостови су веома ретки. Нагиб је велик и теснаци су чести. Употребљивост, због природе тла, зависи често од времена.

Коњских стаза има највише у планинама; широке су до 3 метра, за пољску артилерију и теглећу комору могу се брзо удесити.

Као *преносна средства* служе лака, двоосовна кола (300—800 кгр.) и, у планини, двоколице (200—300 кгр.); у северном равничастом делу су већином са коњском, а иначе са воловском, запрегом. У планинама се поред тога служе и са товарним коњем.

Ако расматрамо комуникациску мрежу моравске области у целини, видимо да долина Мораве, као најгушће насељен и најбоље обрађен предео у средини целе области, садржи најбоље

комуникације (железничку пругу и два друма) и низ важних раскрсница као што су: Ниш, Крушевац, Ћуприја и Јагодина. Из долине западне Мораве од Ужица, Чачка и Краљева само неколико друмова и колских путева води према северу у маневарско земљиште северно од Ваљева, Тополе и Крагујевца. Планине северно од западне Мораве у знатној су мери отежале израду путева. У маневарском земљишту, између Дрине и источно-србијанских планина, многи друмови воде великој транспортној линији Саве и Дунава.

На истоку, у близини бугарске границе, а од долине Мораве широким појасом пустих планина одвојено, Тимочком долином, води једна железница и један друм до Дунава. Веза са долинама јужне Мораве и Нишаве успостављена је са једном железничком пругом и четири друма.

Као што се види, услед облика земљишта и правца речних долина, има доста комуникација које из унутрашњости, са југа, воде Сави и Дунаву. Друкчије је у правцу од запада истоку, према бугарској граници.

Долину Мораве прелазе, долазећи са запада, само 4 друма (Пожаревац, Свинајлац, Ћуприја и Крушевац) и кад буду завршене пруге Топчидер — Мала Крсна и Вардиште — Ужице, две железничке пруге. Од ових, преко планина, комуникацију продужују само три друма (Параћин — Зајечар, Крушевац — Сокобања — Књажевац и Крушевац — Ниш — Цариброд) и, опет после завршетка радова на прузи Сталаћ — Параћин са пругом преко Пирота, две железничке пруге.

У целој мрежи, као најважније раскрснице, падају у очи Београд на северу и Ниш на југу. У Београду, на једином мосту преко линије Саве и Дунава, спајају се све комуникације са запада, југа и истока, а у Нишу се растављају путеви за Солун и Цариград.

8. Смештајне прилике.

Градови су већином европског типа. Куће су модерне, покривене каменим плочама или цреповима, јавне зграде велике и солидно зидане.

Варошице се обично састоје из главне чаршије са радњама, школом, црквом, јавним зградама и кафанама, око које има још неколико добро зиданих кућа. Градови и варошице заузимају велике просторе, пошто скоро свака породица има

своју кућу и башту. Одржавање улица је недовољно. Градови и варошице су најподесније за смештај трупа. Али како их има врло мало, јер већина становништва станује по селима, већи значај, у погледу становања војске, имају села.

Села моравске области могу се, по своме *положају*, поделити у две групе.[8])

Првој групи припадају села по висинама, чије су куће по странама долина, по побрђу и на површима до висине око 1200 м (у области горњег Ибра и око Муртенице). Доња граница простирања села овог положаја подудара се до извесне мере са распрострањењем села разбијеног типа. Оваква су села неподесна за смештај трупа, јер су обично удаљена и изнад главног пута.

Села друге групе су у долинама, јаругама, по дну котлина и у равницама. Узвишења која се налазе између долина углавном су ненасељена. Ова су села збијеног, често читлучког типа, и према томе заузимају мали простор. Овог положаја су села тимочког басена (осим неких под Бабиним Зубом); она су веома подесна за смештај трупа.

Сем по положају разликују се села и по *типу*; има села разбијеног и збијеног типа.

Села разбијеног типа. Главно је обележје свију да су куће далеко једна од друге, каткада растурене без икаквог реда. Куће су по правилу над дном долина, и често су подизане по крчевинама; не само окућница са споредним зградама (амбаром, кошем, млекаром и т. д.) већ је и главно имање једног сељака (њива-подворница, воћњак, забран) око куће. Овај тип села састављен је дакле од извесног броја имања која су груписана једна поред других. Распрострањена су поглавито у области динарске системе. Има их више типова.

Старовлашки тип. Ово је главни тип разбијених села. Распрострањен је западно од линије Краљево — Горњи Милановац — Колубара, изузев Мачву. Ова села заузимају велику просторију, каткада дугачку 5—6 км; деле се на крајеве или махале и засеоке, који су овде онде један од другога 1—2 км удаљени; и поједине куће су раздалеко. Крајеви се зову, махом, по имену главне или најстарије задруге или по топографском називању. Није ретко да су куће двају села

[8]) Карактеристика насеља ове као и осталих области узета је из дела *Јован Цвијић:* Балканско Полуострво у коме се могу наћи још и други интересантни детаљи.

ближе једна другој, него куће истог села. Из тога излази да је овакво насеље растурено ретко на једном, већ махом на више брда, између којих су потоци и речице. Старовлашка села су готово сва заснована у крчевинама. Виде се поједини шумски комплекси који су међу собом повезани, а између њих су искрчени пропланци са сеоским кућама, баштама, њивама и ливадама. Негде је шуме тако много а пропланци са селима тако су мали да се једва виде. Варијетети старовлашког типа су шумадиска, мачванска и јасеничка врста. У селима *шумадиске врсте* куће су гушће услед рашћења села старовлашког типа. Гдегде су поједини засеоци тако ојачани да су постали самостална села; на другим су местима срасли; нестало је између њих празних простора и постала су велика, доста једноставна села. Нека су се развила у извесну врсту *друмских села* у којима је највећи број кућа око главног пута, ма да их има и око других сеоских путева. Има даље шумадиских *села са разређеним кућама,* које су више ублизу него по осталим, али нису збијене; чине прелаз збијеном типу села. У неким селима шумадиске врсте куће се збијају и сашоравају око цркве, школе, суднице и механе.

Мачванска и јасеничка врста постала је ушоравањем из шумадиске врсте. Куће су као у варошицама правилно распоређене с обе стране друма или важнијег сеоског пута. По распореду кућа ово су *друмска села,* чије куће нису готово никад на сокак изнесене, већ су увучене унутра, у шљивак. Слична су дакле поменутој врсти шумадиских села, само се тиме разликују, што су куће ближе једна другој. Има разлике између мачванске и јасеничке врсте. Код прве, две се главне улице секу под правим углом у облику крста; село, дакле, има углавном крстаст облик. На главном раскршћу налази се школа, судница, механа, магазе, ковачница и по која боља кућа. У јасеничком типу улице се састају под оштрим угловима; село има звездаст облик и куће су ближе него у селима мачванске врсте. Села обе врсте разликују се од села збијеног типа тиме што имају правилне и дуге улице, и што су куће у њима, иако ближе, ипак разређене.

Што се тиче подесности за кантоновање, очевидно је да су села старовлашког типа најнеповољнија у том погледу. У њима трупе треба растурити по малим деловима на великој просторији, што отежава одржавање реда и дисциплине и омета

снабдевање. И за кратка кантоновања, као преноћишта за време маршева, неподесна су, јер обично леже удаљено и високо изнад главног пута, услед чега трупе до одмора доцније долазе и морају раније да крећу него што је случај код друмских села.

Села збијеног типа чине супротност претходним типовима. Куће су тако збијене да се каткада једна на другу наслањају. Око села нема правих окућница са вртовима, баштама и њивама, или, где их има, сасвим су мале. Села овог типа су у равницама, долинама, јаругама и на речним терасама, ретко се високо пењу уза стране долина. Сасвим су ретка на планинама и тада су опет по дну долина или по дну красних улегнућа. Распрострањена су у источном, централном и јужном делу Балканског Полуострва. Има их више типова, од којих се у моравској области јавља само тимочки тип.

Села *тимочког типа* заузимају источни део моравске области; одприлике источно од линије Велико Градиште—Ћуприја—Трстеник. Узета у целини имају округласте и овалне каткада и неправилне облике. Збијене куће су без реда једна поред друге постављене, јер вијугави и криви сокаци, у распоред кућа, не уносе правилност. Обично у средини села на укрштању вијугавих сокачића има мало већи празан простор, средсело или зборило; ту су црква, чесма, механа.

Северно од Ртња су села тимочког типа удвојена. Пре неколико десетина година овде се становништво бавило више сточарством, мање земљорадњом. Око малих збијених села у долинама били су пашњаци и ливаде који су подмиривали потребу сточара. Али, како је прираштај становника био велики, то су се они почели све више бавити земљорадњом, и пашњаке су протворили у њиве. Да би могли исхранити стада, сељаци су подизали појате у планини и ту су проводили лето; то су салаши источне Србије. Пошто планине нису високе, они су се на њима бавили и земљорадњом. Око појата су подизали куће и тако су се салаши претворили у села. Знатан број становника стално се ту настанио, док су други, који су се бавили и земљорадњом и сточарством, на салашима проводили највећи део године. Она ниже положена села остала су готово пуста, нарочито за време лета. У њих се силази само кад треба обрадити оно мало окућнице.

Села тимочког типа су врло подесна за кантоновање трупа.

Куће насеља моравске области припадају разним типовима. Главна кућа у планинским шумовитим пределима је *брвнара*. Ова је стална кућа, од једне просторије у којој ватра гори. Њихова најпростија врста је брвнара без темеља; греде темељаче су положене на земљи; код других има темељ зидан од камена, обично до пола места изведен изнад површине земљишта и на њега се полажу темељаче. Тавана нема, кров је по правилу стрм и висок, нарочито у планинским крајевима. Он је од дасака или шиндре. Око ових кућа су многобројне зграде, које су ограђене са улице и, од осталог имања, плотом или живом оградом.

Овакве типске брвнаре сада су врло ретке, много су чешће оне са додацима (остава, вајати, соба). Са појавом собе кућа постаје махом полубрвнара — полуплетара. Кућа је увек од брвана а собе од плетери, која је лепом од блата и плеве премазана.

Чим се удаљимо од горовитих и шумовитих крајева брвнаре, настаје *моравска кућа*. Ова је сграђена од плетери или од ћерпича, покривена ћерамидом или кровином. Унутрашњост је подељена на три дела: арат, кућа и соба. Моравска кућа је скоро искључиво везана за села збијеног или разређеног типа, онако исто као што су брвнаре и полубрвнаре куће разбијеног типа села. Услед тога је око моравске куће мало двориште и у њему мало стаја, обично по две до три. Моравска је кућа, поред нове, главна кућа доњо-моравске равнице, и далеко је продрла уз Моравине притоке: Јасеницу, Лепеницу, уз Ресаву, у Белицу, у Левач и Темнић. Шта више, од Сталаћа, уз западну Мораву, продрла је до Краљева. Даље, то је боља кућа целе источне Србије.

Појата источне Србије је сточарска зграда. Она се све више гради, као и кућа моравске врсте. На појати породице проведу скоро половину године. Има и таквих села чији сељаци стално на појатама живе; у село силазе само о празницима или по позиву власти. Појата у којој сељаци стално живе, почиње од Дунава и од Ртњу не оде даље на југ.

У целој моравској области јављају се разноврсни *нови* типови *куће;* највише у области брвнаре, затим кућа моравског типа. Ти су домови махом пространији од оних претходних, имају често две или више соба, којима теже да замене и вајате и гостинске куће старих типова. Што се више имућство ра-

звија, то је све више ових нових типова, а у неким областима су превладали над свима старијим, као у Мачви, доњој Морави и Млави.

То су куће увек са зиданим темељом, овде онде још од плетери, али све више од цигле зидане, покривене ћерамидом или црепом.

Механе су честе на главним путевима. Оне су приземне, имају подрум и већи број гостинских соба. У ограђеном дворишту налазе се стаје и друге зграде. У близини је обично јачи извор.

Манастири имају цркву, зграду за становање са гостинским собама, стаје и слагалишта и често су ограђене зидом.

Према изложеном су *смештајне прилике* у моравској области и источној Србији добре само у равничастом пределу нарочито у Мачви и Морави, а у планинама рђаве.

9. Материјална средства, реквизиција, снабдевање.

Главно занимање становништва је земљорадња која је местимице доста примитивна.

Моравска област је веома богата *стоком*. Говеда и свиња има нарочито у западном делу, а оваца у источном. Мали коњ искоришћује се, поглавито, као товарни коњ; теглећих коња има мало, а волова много.

Пшенице и *кукуруза* производи се толико да су велике количине слободне за извоз у друге крајеве земље па и у иностранство. Кукуруз чини главну храну становништва и употребљује се и као сточна храна. *Зоби* има само у Мачви, на југу и на југоистоку. Јечма, сена и сламе може се наћи скоро свуда у већим количинама. И ливада и пашњака има скоро у свима пределима. У свима општинама, за случај потребе, има кошева за исхрану становништва.

Пијаће воде нема у красним пределима источне Србије, затим, делимично, лети у брежуљкастом земљишту, где потоци и извори пресуше. У низијама севера вода је рђава и штетна по здравље. У богатијим крајевима (Морава, Мачва) има *ливара, парних млинова* а у градовима и варошицама великих *пекарница*.

Изузев горовитих крајева где, сем меса, има веома мало људске и сточне хране, зависиће дакле *реквизиција* од *доба године* и даће добре резултате од јула до јесени. Велики део

извоза иде воденим путевима Саве и Дунава на којима има већих слагалишта.

Моравска област је такође богата *минералним благом* (гвожђе, угаљ, бакар). *Индустрија* је тек у повоју, а кућевна индустрија је веома развијена. Појединости навешћемо у засебном одељку о народној привреди.

II. СЕВЕРНА БОСНА.

1. Општи преглед.

Професор г. Јован Цвијић описује ову област у своме делу „Балканско Полуострво" одприлике овако:

Северна Босна је, као и моравска област, ивична земља панонског басена. Од Фоче, Сарајева и Бугојна земљиште је, углавном, нагнуто са југа на север; према панонском басену теку све велике босанске реке: Дрина, Босна, Врбас, Сана са Уном.

Осим Посавине, око Брчког и Шамца, која је у вези са Мачвом у Србији и представља пространу равницу, у осталој Босни превлађују побрђа и планинско земљиште и допиру до саме Саве.

Долине поменутих босанских река су уже, каткада, почевши од Саве одмах, улазе у клисуре, не одликују се онако пространим равницама које се са севера дубоко у земљу пружају, као у Србији долине Колубаре, Мораве, Млаве и Пека. Ниједна од великих босанских река не утиче тако централишући на највећи део Босне као што је случај са моравском долином у Србији.

Планине у Босни су већих висина него у моравској области. Босна је шумовитија него и једна друга покрајина Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

Геолошки састав Босне је веома разнолик. Поред Саве јавља се: гранит, кристаласти палеозојски шкриљци, од којих се дубоко према југу пружају млађе стене, лапори, пешчари, конгломерати, пескови. Особито су важне оне партије ових стена, за које су везана многобројна налазишта угља. Од прилике на упореднику Добоја почињу старије стене, серпентине и друге зелене стене са шкриљцима, лапорима, пешчарима и лапоритовим кречњацима у којима су овде-онде опет басени млађих стена са угљем, и такво земљиште допире до Сарајева.

Еруптивних стена има много мање него у моравској области. Највећа њихова маса је на Дрини око Сребрнице, где се јављају трахитне стене са рудама и минералним изворима. Осим угља, северна Босна је нарочито богата рудама железа.

Северна Босна је земљорадничка земља око Саве, а навише земља шума, сточарства и руда, јер су пространија поља навише врло ретка. Та зелена и шумовита Босна богата рекама и изворима, коју смо назвали северна Босна, престаје на Чехотини и јужној ивици Сарајевског Поља, на Иван-планини, на Врбасу и линији Бања Лука — Сански Мост — Бос. Нови. Тек с оне стране ове међе настају кршне, голе, суве кречњачке планине. У северној Босни има само овде-онде т. зв. плитког краса, где мање или више танак слој кречњака лежи на непропустљивим стенама; у њему се поглавито развијају мањи красни облици без красних поља.

2. Планине.

Од динарске области на југозападу ограђена је северна Босна врло пространим кречњачким висоравнима и гребенима на којим је појава краса већ доста развијена. То је т. зв. западно-босански крас са Грмеч планином, Црвљивицом, Срнетицом, Шатором, Виторогом, Радошом, Љубушом, Вран-планином и Чврсницом, које се гранају на истоку до Сане, горњег Врбаса и Босне. А јужно од Сарајевског Поља подижу се, између горње Неретве и Дрине: Трескавица, Бјелашница, Лелија, Лебршник и Волујак, високе кречњачке планине. Оне све припадају красној динарској области од које, својом тешком проходношћу, одвајају зелене и водом богате крајеве северне Босне. Ова се, изузев мањих предела, у знатној мери на тај начин разликује од пустих кршних крајева ј.-з. од линије Фоча — Вакуф — Сански Мост — Бихаћ.

Наведене планине чине главну вододелницу Босне, од које се одвајају босанске средње планине и пружају веома разуђене и разгранате, између дубоких и често узаних речних бразда Дрине, Босне, Врбаса, Сане и Уне до низије на Сави. Оне, са незнатним изузетцима, имају широке, округле облике, често стрме падине и дубоке, овде-онде стеновите клисуре. Плитак крас (без красних поља и река понорница) јавља се од поменуте вододелнице на исток до линије Власеница — Врандук (на Босни) — Бања Лука.

Поједини делови ових планина су (почевши на северозападу):

У Хрватској: *Петрова гора* (507 м), северно од горње Глине и *Зрињска гора* (615 м) западно од Костајнице. Обе се одликују богатим налазиштима разних руда.

По великом железорудном богатству има своје име *Мајданска планина* (650 м) између доње Уне и Сане. Она је једном браздом красних поља (Кључ на Сани — Бос. Крупа на Уни) одвојена од кршевите висоравни Грмеча. На њој нема никаквих бољих комуникација.

У близини извора Сане, код Кључа, почиње појас споменутих старијих стена, шкриљаца, који је идући ј.-и. све шири, досеже највећу ширину и висину између горњег Врбаса и Босне и завршује се на Ивану (967 м). То су т. зв. *Босанске Рудне Планине.* Ти шкриљци чине већином ниске, долинама веома рашчлањене средње планине, које су у доњим деловима покривене густом шумом а у вишим пашњацима. Тек на ј.-и. подижу се Босанске Рудне Планине до већих висина у *Зецу* (1770 м), *Штиту, Враници* (2107 м) и *Битовнији* (1700 м). Бољих комуникација има мало. Најважнија комуникација је друм уздужног правца од Кључа на Сани у Јајце на Врбасу и даље долином Врбаса до Горњег Вакуфа и преко Прозорског седла (1123 м) у долину Раме. Од те се комуникације, која је од Јајца до Бугојна праћена железничком пругом уског колосека, одваја друм и железница: Доњи Вакуф — Травник. Преко Ивана води друм и железница из Сарајевског Поља у долину Неретве.

На Ивану губе се шкриљци испод кречњака и јављају се на површини тек на Дрини између Горажда и Фоче, где чине ниска побрђа међу вишим кречњачким планинама.

Кречњаци, почињу на Ивану, чине простране кречњачке планине што су притокама Неретве и Дрине подељене на неколико високих висоравни које услед, красних појава (вртача, пећина и красних извора), рачунамо у динарску област (Трескавица, Бјелашница, Лелија и Волујак).

Даље према истоку, између горње Босне и горње Дрине, подижу се источно-босанске кречњачке планине и то јужно од Сарајева гола *Јахорина* (1913 м) са Требевићем, источно од Сарајева *Романија* (1630 м) и даље према истоку *Деветак* и *Јавор* (Зловрх 1526 м) који се пружа до Дрининог завијутка.

С оне стране Дрине, наставак ових планина је Тара и Златибор, а у некадашњем Санџаку: *Бич, Голеш* (1492 м), *Побјеник* (1420 м) и *Златар*. То су, тако звани, старовлашки предели који, од Романије преко Таре до Голије, чине једну географску целину. И ако су по правцу бора потпуно динарског типа, ове су планине у неколико друкчијег геолошког састава, и друкчијих облика, него динарски крас који је на западу од старовлашких предела. У њиховом су саставу, поред кречњака, и разни шкриљци и друге стене. Крас је спорадичан, плитак. Планине су заравњене и између њих су дубоке долине под пољима, ливадама и шумама.

У целом овом пределу, због значаја који је тај крај некада имао у аустро-угарској монархији, има сразмерно много добрих комуникација. Железничка пруга уског колосека води од Сарајева долином Праче и Дрине у Вишеград и Вардиште; од ње се одваја долином Лима пруга за Увац. Преко Романије води друм (1382 м) који се рачва за Власеницу и Рогатицу-Вишеград. Долином Миљацке води друм за Горажде — Чајниче — Пљевље, а долином Дрине од Устипраче преко Горажда и Фоче друм у Калиновик који је, поред тога, друмом преко Трнова спојен и са Сарајевом.

Плитком красу припада још *Влашић*, планина изнад Травника. Она се подиже до 1919 м и опада стрмо ка Лашви и Врбасу.

Северно од Босанских рудних планина и Романије пружа се широк појас пешчара, лапора и конгломерата, који захвата скоро цео крај до Саве и сачињава најплоднији и најгушће насељени предео Босне. Овај појас млађих стена, међу којима има доста еруптивних, разуђен је безбројним долиницама у многа побрђа и планине средње висине и округлих облика, а покривен је густим, старим шумама. Почиње већ у Хрватској између доње Купе и доње Уне. На босанском тлу, између доње Уне и доњег Врбаса, подиже се: *Козара* планина (978 м), даље према ј.-и. *Узломац*, између Усоре, Босне и Врбање *Борја* планина (1007 м), између Босне и доње Спрече *Озрен*, између Криваје и Босне *Звијезда* (1471 м) и између Криваје и Спречког Поља *Коњух* (1332 м). Северно од Спречког Поља налази се *Мајевица* (916 м), која се пружа до Зворника на Дрини. Цео планински појас расте висином идући ј.-и. од Уне до Дрине и опада од југа према северу, у побрђа и брежуљке на Сави (Прозора и Мотајице) и равницу Посавине.

Подручје Мајданске планине, Козаре, Узломца и Чемернице зове се *Босанска Крајина* која је, на југозападу од Лике и Крбаве, ограђена врло пространим кречњачким висоравнима Грмеча и Пљешевице. Долине Уне, Сане и Врбаса, скоро вертикалним странама, усечене су у земљиште и чине знатне препреке.

Централна Босна са Звијездом, Борјом и Озреном, дуж реке Босне, веома је шумовита и богата рудама. Земљиште је испресецано многим долинама и изобилује водом. Дрво је главни извор људскога опстанка. Обрађују се једино долинска дна и најнижи делови страна, затим заравњене искрчене партије по планинама. Долином Босне воде најважније комуникације.

Овакво се земљиште продужује на исток до Дрине. Од Кладња на југ почиње превлађивати четинарска шума.

Мајевица и земљиште око ње необично је разуђено. Између многобројних долиница пружа се читав сплет танких коса. Све је зелено од култура а нарочито од шума лиснатог дрвећа.

Предео изнад Зворника зове се *Бирач*, а између Сребрнице и Вишеграда, уз Дрину, настаје предео *Осат*.

Појмљиво је да је путна мрежа у овом појасу, не сувише високих али јако разуђених планина, слабо развијена; бољих комуникација има углавном само по долинама.

Из изложеног се види да највише висине леже између горњег Врбаса и горње Босне (Вратница 1900 м и Влашић 1500 м), у планинама на обе стране Криваје (1200 м) и напослетку ј.-и. од линије Власеница — Сарајево (Романија 1350—1600 м и висораван око Кошутице 900 м). Између Крупе и Приједора, као и северно од удолине Приједор — Бања Лука — Врбања — Усора — спречка долина налазе се, осем Козаре и Мајевице, само побрђа и брежуљци.

3. Равничасто земљиште.

Сарајевеко Поље је око 500 м високо, 10 км широко и дуго, а канализовано је. Стога поплава има ретко. Поље је добро обрађено.

Раширење долине Врбаса, т. зв. *Скопље*, између Горњег и Доњег Вакуфа је добро култивисано.

Спречко поље (200 м високо) само је у источном делу и на ивицама добро обрађено. У пролеће и јесен највећим је

делом поплављено. Појас дуж Спрече је баровит и покривен ливадама и луговима. Проходност је и у суво доба ограничена плотовима и рововима а прегледност ометана дрвећем.

Брежуљкаста *котлина око Приједора* доста добро је обрађена.

Низија на Сави обухвата широке долине на доњим токовима Уне, Врбаса и Укрине, затим пространу равницу *Посавине* од Свилаје на Сави до Раче на ушћу Дрине и *Семберију*, равницу око Бијељине и Јање, које се на југу простиру до линије Дервента — Модрич — Градачац — Јања. Тле је црница и глина са песком и покривено је делимице мочарном и густом, тешко проходном, шумом или њивама. Ове су ограђене плотовима или рововима. Шумице, дрвеће, жбуње, и, лети, високи кукурузи ометају прегледност. Равни предели дуж река поплављени су сваке године; у њима има доста, некад и пространих бара. Посавина и Семберија су најбоље житнице и шљиварски крајеви Босне.

Од мањих равничастих предела треба навести котлине око Високог, Зенице, Жепча, Маглаја и Добоја које су спојене сутескама Босне.

4. Проходност, прегледност и оријентисање.

Подручје средњих планина, у погледу покривача, проходности, комуникативности и културног нивоа, разликује се од побрђа, брежуљака и низије. Средње планине имају дубоке клисуре, врло стрме падине и простране *шуме* (у вишим, слабо приступним деловима тешко проходне густе прашуме). Оне су стога већином тешко проходне, слабо насељене и беспутне (има скоро искључиво само коњских стаза).

У брдовитом, брежуљкастом и равничастом земљишту шума је парцелисана а њиве и ливаде превлађују; ови су предели стога и боље насељени, проходнији, комуникативнији и богатији.

У шумовитим пределима је *прегледност* сасвим ометена и оријентисање врло тешко.

Тле чини глина. Дуготрајне кише (поглавито у пролеће, рано лето и јесен) отежавају кретање трупа и коморе по природним путевима у знатној мери и ниже положене ливаде чине тешко проходним.

5. Реке као препреке.

Сава и њене притоке периодично поплављују велике пределе северне Босне, од којих су извесни делови стално мочарни. Стога што је хрватска обала местимице заштићена насипима, отпочети су и у Босни већи заштитни радови на Сави, Уни, Босни и Дрини. Потпуно регулисање ових река досада није било могуће због великих трошкова.

Сава је од Сиска до утока Дрине знатна као препрека услед количине воде и природе оближњег земљишта.

Корито је дивље природе и има многе споредне рукаве; регулисање је отпочето. *Велике воде* надолазе нагло у марту, априлу и мају, често и између септембра и октобра, трају 10—14 дана, дижу површину воде за 3—6 метара изнад нормалног стања и проузрокују простране поплаве. Ове трају недељу, две; по отицању воде остаје поплављено земљиште баровито и мочарно један до четири месеца. *Ниско стање воде* је лети и за време дуготрајних мразова. Сава се, у овом делу свога тока, никада сасвим не заледи.

Равно *земљиште* северно од Саве има многе баре и реке, и простране мочарне шуме, услед чега је у мокро доба године приближавање реци могуће само по насутим друмовима. Природни путеви су у то доба неупотребљиви. Земљиште између доњег Босута и Саве веома је мочарно. Десна обала је местимице виша од леве. Обале су високе до 10 метара, стрме и глиновите. Али, у низијама, на ушћу десних притока, облик земљишта је исти као и на левој страни.

Прилике за прелаз највећим делом су рђаве. *Газова* има, при ниском стању воде, само у горњем делу. *Скела* има доста, *мостова* мало (Сисак, Јасеновац, Градишка, Брод, Шамац и Брчко). Подизање моста веома је отежано услед рђавих прилаза, поплава и због кошаве, а за време велике воде немогуће.

Десне притоке Саве.

Општи карактер. Стање воде веома је нередовно, *брзина* у подручју планина врло велика (Врбас, Дрина), *обале* у планинама већином стрме и стеновите, *долине* су или узане и дубоке (Уна, Врбас), или низ сутески и раширења (Босна, Дрина, *Велике воде* надолазе у пролеће и јесен, када се веће реке не могу газити. У доњим токовима препрека је појачана поплавама и мочарним земљиштем. *Мостови* су, сем на Босни, ретки.

Прилике за прелаз су на доњим токовима ових река, нарочито за време велике воде, неповољне.

Уна се може низводно од Бихаћа газити само на неким местима. Од Босанског Новог је пловна, али слабо искоришћена.

Сана се може газити; низводно од Санског Моста је пловна за мале лађе (на весла) и сплавове који плове Уном до Саве.

Врбас се због велике брзине и дубине може ретко кад газити; плован је од Клашнице.

Босна мења често и нагло стање воде и низводно од Добоја поплављује простране пределе. Кад је ниско стање воде може се газити на неким местима. Низводно од Маглаја је сплавна.

Сиреча. Препрека је појачана у горњем току поплавама, а у доњем високим, стеновитим обалама.

Дрина је од значаја због облика долине и обале и због количине воде. Корито је неправилно, обале у горњем току и код Зворника стеновите а иначе високе и стрме. Велике воде надолазе у пролеће и јесен, трају неколико дана, мењају корито и, у доњем току, поплављују острва и оближње земљиште. Дрина се никад не заледи. *Долина* је до Бајине Баште узана, често клисураста са 800 м високим, местимице стеновитим странама. Мањих котлина има око Фоче, Устиколине, Горажда и Вишеграда; низводно од Вишеграда има још неколико проширења спојених сутескама, а код Зворника настаје 2—4 км широка долина која се код Јање отвара у Семберију. *Газова* има гдегде за време ниског стања воде, а мостова само узводно од Вишеграда (код Вишеграда, Мећеће, Горажда и Фоче). *Прилике за прелаз* су због овде онде непроходног оближњег земљишта, високих и стенових обала, велике брзине и променљивости корита рђаве. *Подизање мостова* је у планинама могуће само на тачкама на којим колски путеви прилазе реци.

6. Клима и здравствене прилике.

Услед тога што су долине према северу отворене, пространи предели покривени шумом, земљиште идући југу све више и цела северна Босна према мору високо заграђена, клима је *оштрија* него у другим крајевима на истој географској

ширини[10]). Карактеристичне су нагле *промене* у *топлоти* које су ипак мање него у красу[11]).

Зима је сурова и доноси много снега. У пределима вишим од 500 метара, дакле у већем делу Босне, снег почиње да пада већ у октобру и јавља се некад још у средини маја. *Пролеће* (април, мај) је кратко, променљиво, са много кише и доста хладних дана, *лето* у горовитим крајевима умерено топло, у почетку влажно, али ни доцније никад сасвим суво. *Јесен* (септембар, октобар) је лепа, са слабим воденим талогом; тек у позну јесен има више кише (снега). Магла је, преко целе године, честа.

Према томе су *операције зими* у вишим пределима отежане суровом климом и великим снегом, у марту, априлу, при крају октобра и у новембру високим стањем вода и поплавама, као и рђавим стањем природних путева и слабом проходношћу. У вишим планинама снег лежи 6—7 месеци.

Здравствене прилике доста су повољне. Разболевања су најчешћа у јулу и августу, а најређа у септембру, октобру и новембру. Грозница се јавља у мочарним деловима Посавине. Чешће болести су тифус и цревни катари.

7. Комуникације.

Железничке пруге су већином уског колосека.

Нормалног су колосека: пруга Суња — Бања Лука и кратке везе преко Саве код Босанског Брода и Брчког.

Све узане пруге државне, локалне, индустриске и шумске, имају колосек од 76 см.

Главна пруга је Брод—Сарајево—Иван (са продужењем преко Мостара у Метковић, Груж и Зеленику). На овој прузи треба, у погледу транспортне моћи, разликовати два дела, северни и јужни део од Сарајева. На прузи од *Брода до Сарајева* израђени су доњи построј и објекти за нормални колосек, којему одговарају и успон и кривине. Пруга од *Сарајева* преко *Ивана* у *Мостар* планинска је железница са многобројним мостовима, тунелима (тунел на Ивану има 600 м дужине и 876 м висине) и зупчаницом на Ивану која условљава употребу планинских локомотива и деобу возова.

---

[10]) Сарајево лежи скоро за 4 степена јужније и за око 350 м више од Беча а има скоро исту средњу температуру као и Беч.

[11]) Рогатица има разлике у топлоти за 69° Ц.

Од ове главне пруге одвајају се пруге: Добој—Тузла—Симин Хан, Усора—Прибинић (приватна), Завидовићи—Хан Пијесак (приватна), Лашва—Доњи Вакуф—Јајце и Доњи Вакуф—Бугојно, Подлугови—Вареш (државна индустриска), Семизовац—Иванчица, Сарајево—Мећеђа—Вардиште и Мећеђа—Увац.

Од свих ових пруга обе последње су најважније. Пруга за *Вардиште*, веома тешка планинска железница, спаја се сада краком Вардиште—Ужице са српијанском мрежом уског колосека, а пруга за Увац може се сразмерно кратким краком спојити са Косовском Митровицом. Траса целе пруге *Сарајево—Увац* израђена је за нормални колосек (успон, кривине) али објекти и доњи построј за узани. Има веома много објеката (98 тунела и 23 галерије са укупном дужином од 14 км) у сутескама Миљацке, Праче и Дрине.

Све ове пруге су солидно израђене, имају железне мостове и простране станице. Но пошто су већином планинске железнице, веома су подложне временским непогодама (вејавице, поплаве).

Од индустриских и шумских железница, поред већ наведених Усора—Прибинић, Завидовићи—Хан Пијесак, имају већи значај пруге: Приједор—Срнетица—Книн и Срнетица—Јајце.

У *путној мрежи* могу се разликовати: главни и окружни друмови, коњске стазе и општински путеви. Главни и окружни друмови су веома солидно израђени (5 односно 4м широки) и стално су одржавани у добром стању.

Мрежа друмова и колских путева могла се нарочито развити у северним пределима у којим побрђа и брежуљци не чине никакве препреке, и у правцу према југу куда се долинама многих Савиних притока дубоко може улазити у планине.

Највише вештачких *друмова* има између Саве и линије Бос. Нови—Бања Лука—Добој—Тузла—Зворник и у пределу Сарајево—Фоча—Вишеград. Између ових предела лежи зона средњих планина коју прелазе само неке колске комуникације и у којој је *коњска стаза* најчешћа комуникација.

Колски природни путеви се могу, због великог успона и велике зависности од природе тла (глина) и времена, употребити само са лаким колима; за рђавог времена и јачег саобраћаја брзо су неупотребљиви.

Коњских стаза има свуда. Оне су најлошије у шумовитим пределима.

Најважнији друмови у целој мрежи су: *у правцу према северу*, до Саве, воде свега њих 7: долином Уне преко Бос. Новог за Сисак и Јасеновац; долином Сане до Кључа и преко Приједора до Јасеновца; долином Врбаса преко Бање Луке до Бос. Градишке; долином Босне од Сарајева преко Добоја у Брод; од Кладња преко Тузле и Грачанице у Шамац; од Сарајева преко Громила, Власенице, Тузле у Брчко; од Фоче преко Рогатице, Громила, Власенице, Зворника, Бијељине у Рачу.

Рокадних линија, паралелних са Савом, има, због створа земљишта, веома мало (2—3): најближи Сави су делови: Петриња—Костајница—Градишка и Шамац—Брчко—Бијељина, који су спојени слабијим путовима. Сави најближа линија непрекинутих друмова је Глина—Бос. Нови—Приједор—Бања Лука—Прњавор—Дервента—Брчко—Бијељина. Више је удаљен део Бања Лука—Добој—Тузла—Зворник. Најдаље, на југу од Саве је линија: Бос. Крупа—Сански Мост—Кључ—Јајце—Доњи Вакуф—Травник—Сарајево—Рогатица—Вишеград—Увац. Од свих ових линија највећи значај припада комуникацијама у долини Босне и Врбаса.

Ова мрежа је доста добро везана са северном облашћу на Сави у Сиску, Јасеновцу, Градишкој, Броду, Шамцу и Брчком. Са динарском облашћу су везе већ слабије: линија се, долином Уне, продужује преко Бос. Петровца за Книн, линија долином Врбаса преко Ливна за Шибеник и преко Прозора за Мостар; Сарајево је везано преко Ивана са Мостаром и преко Калиновика са Боком Которском. Са моравском облашћу за сада не постоје готово никакве друмске везе.

Преносна средства. Највише је у употреби мали, али веома издржљиви, *товарни коњ*. У нижим пределина служе се са једноставним, дрвеним колима и то у Посавини са коњском, а иначе са воловском запрегом (4—6 центнера). У планинама има и једноосовних воловских кара. У равничасте пределе на северу последњих година продрла су лака славонска кола са коњском запрегом (6—12 центнера).

8. Смештајне прилике.

Положај *градова*[12]) у северној Босни условљен је висинским обликом целе области: највише их има у северним брежуљкастим и равничастим пределима и по долинама Савиних

[12]) Види *Јован Цвијић:* Балканско Полуострво.

притока Уне, Сане, Врбаса, Босне и Дрине. Неке од ових вароши (Тузла, Бијељина, Брчко и друге), имају исти облик као и оне у моравској области: у другима, многобројним, превлађују турско-источњачки утицаји. Ове у главној чаршији имају гомилу дућана и кућа дуж кратких, вијугавих и махом прљавих улица. Јако збијени дућани су већином од дрвене грађе а затварају се дрвеним ћепенцима. Куће за становање су обично изван чаршије и ограђене зидовима; иде се кроз вијугаве улице, између зидова, као између градских зидина. Готово је немогуће видети двориште. Куће су често од дрвене грађе, даском покривене. Све овакве вароши богате су текућом и изворском водом (Травник, стара варош у Сарајеву, Маглај, Добој),

Села северне Босне леже већином по странама долина, по побрђу, на површима до висине око 1600м. Она су готово сва *разбијеног типа*. Најраспрострањенији је у северној Босни, у шумовитим крајевима, познати старовлашки тип: имање до имања на великој просторији, груписана у засеоке који су често раздвојени шумом. Села у Посавини и Семберији су *мачванско-јасеничке врсте*, дакле ушорена друмска села крстастог или звездастог облика.

Најчешћа кућа северне Босне је *динарска брвнара*. У Посавини, Семберији, доњим долинама Босне и Врбаса има махом само *нових кућа*. Динарска брвнара не разликује се много од већ познате брвнаре шумовитих предела моравске области. И у Босни је везана на шуму и осим исте грађе има и исти унутрашњи распоред и покућанство. У многим крајевима Босне развила се слично као и у моравској области у полубрвнару.

Али у Босни може се на кући видети местимице већ *утицај алпијске куће*, било да брвнара има дашчани кров и собу на тавану, било да је кућа зидана и под дашчаним кровом и са собама на тавану.

Нова кућа у Посавини и Семберији пространија је од куће горовитих предела, има више соба, зидана је од цигље и покривена црепом, слично као и у Мачви и доњој Морави.

Око Сарајева, Травника, Рогатице, затим западно од Бање Луке, јужно од Тузле као и у другим исламизираним крајевима превлађују *турско-источњачке куће и куле*.

Њихова дворишта су ограђена високим зидом и имају високе лучно сведене капије. Авлије су калдрмисане или поплочане. Куће, од ћерпича или плетери, окречене и махом ће-

рамидом покривене, имају два спрата. У доњем су амбари, гдегде и штале, а горњи управо чини кућу са собама и зове се чардак.

Куле су увек зидане од камена и подигнуте или као стражаре или за становање под заштитом. Имају више спратова са многим собама. Озидане су од тесаног камена и зидови су од 1 м. дебели. И ако се у њима станује, већином немају прозора, већ само пушкарнице (мазгале).

Смештајне су прилике према изложеном, у подручју слабо насељених средњих планина, рђаве. Веће јединице биће у тим пределима принуђене да *логорују*. Згодних места за логоровање има скоро свуда.

9. Материјална средства, снабдевање.

Главно занимање становништва је земљорадња и сточарство.

У северним равничастим пределима обделава се пшеница, а у осталим крајевима већином само кукуруз и јечам. Принос је приличан; и проса, пасуља и кромпира има у већим количинама. Жетва је у јулу и августу. По њеном завршетку у северним равничастим пределима могу се наћи велике количине ових земљорадничких производа. Ну, и дуж већих река (Босна) може реквизиција имати повољан резултат. Али већих млинова има само у северном крају, житници Босне. У осталим пределима млинови су мали и примитивни.

Већих пекарница има само по варошима.

Од *стоке*, поред коња, има, поглавито, говеда и оваца, а у Посавини и свиња. Говече је слабе каквоће и мало (слободна паша, примитивне или никакве стаје) али многобројно. Биће, дакле, могуће да се у земљи набави месо и за веће јединице.

Од *сточне хране* има, поглавито, јечма и много сена. Овас се слабо гаји.

Воде има свуда у довољној мери: она је у Посавини често нездрава. Вина и пива има само овде онде у већим количинама.

И *дрва* има свуда, али зато многи крајеви оскудевају сламом.

Северна Босна је дакле прилично богата разним средствима. За веће снаге биће ипак потребно да се, нарочито брашно, поврће, со, сточна храна, у већем обиму дотурају из позадине.

III. РАШКА ИЛИ СТАРА СРБИЈА.

1. Општи преглед.[13])

Ова област обухвата врло високе земље у којима су развођа за сливове Јадранског, Егејског и Црног Мора. Ова развођа нису увек планински венци, већ каткада равнице и високи басени и тиме је олакшан саобраћај између разних крајева. У Рашку уврштујемо и суседне крајеве моравско-вардарске удолине између Ниша и Велеса све до бугарске границе, области око уздужног босанског пута (Скопље — Митровица — Нови Пазар — Вишеград — Сарајево) до планине Златара и крајеве горњег Ибра и Лима. Из ових басена и долина лако се слази у моравску област на северу и вардарску на југу. Тако се она приближује Солунском као и Медванском заливу. У њој се укршта уздужни мораво-вардарски и босански пут са попречним зетским и кривопаланачким који се везује за Цариградски Друм. Ово је најважније раскршће на Балканском Полуострву.

Рељеф је разноврснији него у Шумадији и северној Босни. Горње партије сливова Мораве и Вардара састављане су од пространих потолина, нишке, лесковачке, косовске, скопске, тетовске и других, које су као и метохиска (слив Дрима), међусобно везане клисурама. Оквир већине тих састављен је од кристаластих шкриљаца. Југоисточни део скопског басена као и новопазарски басен и долина Ибра, одликују се великим масама еруптивних стена. На западу и северозападу метохиског басена дижу се одсеци од 700—800 м висине, састављени од кречњака и шкриљаца. Долина Лима је усечена између две високе кречњачке површи које прелазе 1000 м висине. Између ових басена и долина дижу се високе планине и масиви као Копаоник, Голија, Шара, Проклетије, Скопска Црна Гора и други.

2. Планине, басени и долине.

Цела се област може орографски поделити у три одсека, високим планинама раздвојена. Северозападни одсек пружа се до Проклетија и њиховог наставка северно од метохиског басена и до Ибра, испуњен је сасвим суровим, врло шумовитим,

---

[13]) Према дотичном одељку дела *Јован Цвијић:* Балканско Полуострво.

тешко проходним и високим планинама и има само мањих котлина и поља.

Средњи одсек проширује се на југоистоку до Шаре и Скопске Црне Горе и садржи богате и проходне централне басене.

Југоисточни одсек обухвата богате басене, скопски и тетовски и проходне висоравни Овчег Поља и Кумановску, даље широке и култивисане горње долине Мораве и Моравице које су све опкољене планинама.

Северозападни одсек. Од Дрине у ј.-и. правцу пружају се три ланца високих планина и то: између Таре и Чехотине ланац Љубичне, између Чехотине и Лима ланац Градине и између Лима и Увца ланац Крушевице. Највиши је ланац дуж Таре (средња висина 1600 м, највиши врх Љубична 2239 м). Непрекинут нижим превојима, местимице крашан, иначе покривен високим добрим пашњацима, а по странама густом шумом, опада стрмим, дубоким одсецима према Тари. Код Мојковца на Тари прелази у Црногорска Брда (Бјелашица, Комови) која већ припадају динарској области.

Ланац између Чехотине и Лима не досеже 1500 м, врло је шумовит, испресецан дубоким и стеновитим клисурама и тешко проходан. Код Бијелог Поља хвата везу са прво наведеним ланцем.

У ланцу између Лима и Увца споменут је већ *Златар* (до 1778 м). Његов наставак јужно од Сјенице је *Гиљево* (до 1500 м) који, преко *Крушевице* и *Смиљевице,* хвата везу са Проклетијама. Преко ових планина води доста рђав пут од Рожаја на Ибру у Беране на Лиму (веза Митровица — Подгорица). Између Новог Пазара и Митровице подиже се *Рогозна* (Винорог 1550 м). И ове су планине густо пошумљене, испресецане дубоким долинама и тешко проходне.

Крас је ограничен на извесне пределе (на и источно од линије Бољаниħ, Пљевља, Чехотина, даље лево од Увца преко Сјенице, Пештера до Рожаја). Нарочито врло испресецана, сурова, зими непроходна, Рогозна, преко које води главна веза од Митровице у Нови Пазар, отежава саобраћај.

У оваквом земљишту припада велики значај и најмањим басенима и долинама. Најважнији су мали басени око Руда Устибара, за тим лимска Жупа (навише од Пријепоља), Бијело Поље, Беране и Полимље (између Андријевице и Плава) на

Лиму; пљевљански и новопазарски басен (веома добро култивисани ; Павино поље (с.-з. од Бијелог Поља) и неколико високих, у води оскудних красних поља на стази Челебић — Глибаци — Бијело Поље као и голе, слабо красне висоравни Пештер и ко1 Сјенице. Само у већим од ових басена има нешто материјалних средстава; као места за логоровање и мањи басени су значајни.

Цео одсек мора се, због саобраћајних, смештајних и климских прилика, сматрати као доста *неподесна операциска зона,* нарочито за веће снаге.

Средњи одсек (Централни басени). Само на ивицама има високих планина. То су на северу наставак Проклетија јужно од Ибра до Митровице, Копаоник и Јастребац, на истоку Сува Планина, Стрешер и Патарица, на југу Козјак, Црна Гора, Шара и Коритник а на западу Паштрик и Проклетије.

Проклетије (или северно албанске планине) пружају се од Скадарског Језера у с.-и. правцу и представљају најмање познату планину целе Европе. Оне су веома стеновите, по гребенима и странама непроходне и прилично беспутне. Њихове висине још нису измерене. Али вероватно је да у делу код извора Дечанске Бистрице, званом *Богићевица,* досежу највећу висину (2500—2800 м). Наставак Проклетија западно од Метохије је *Копривник* (2313 м), па *Жљеб* (2183 м) и јужно од Ибра *Мокра планина* која се завршава тек код Митровице. Од ње се одвајају, према ј.-и., ниже планине које деле Метохију од Косова (Ђевић и Чичавица).

Цео овај стеновити и тешко проходни ланац прелазе само мучне коњске стазе, од којих су најважније оне које спајају Пећ са Плавом и Рожајем.

С оне стране Ситнице, притоке Ибра, подиже се већ познати *Копаоник* који се пружа скоро у меридионалном правцу од Лаба дуж Ибра до његовог утока у западну Мораву. Између Рогозне и Копаоника усечена је узана долина Ибра која представља згодну и важну везу моравске области са Косовом. Јужни део Копаоника који допире до Косова има врхове до 1600 м високе.

Јастребац, познат као планина на јужној ивици моравске области, заграђује *долину Топлице* на северу. Ова је од извориште у Копаонику до ушћа без клисуре. Широка, благих страна, нигде се стене не појаве. До половине страна је обра-

ђена, а навише под шумом. Од Плочника се проширује у најплодније поље широко два до три километра. Она је Преполачким седлом (873 м) и долином Лаба везана са Косовом.

Између Топлице, јужне Мораве, Гиланске котлине и Косова подижу се разне групе средњих планина, од којих су најпознатије *Пасјача, Петрова гора, Гољак* (1193 м) *Лисац* (1337 м). Све су ове планине веома разуђене и рашчлањене многобројним долиницама. Путна је мрежа доста развијена, али бољих, вештачких друмова нема.

Између Пасјаче и Петрове горе на западу, Лисца и Букове Главе (1442 м) на југу и Суве планине на истоку простире се пространа, комуникативна, проходна и густо насељена *Лесковачка* котлина.

Са Рујем, ј.-и. од Суве планине, почињу Осоговске планине, које чине водомеђу између Мораве и Вардара с једне и Струме с друге стране. Састављене су од кристаластих шкриљаца међу којим се јављају и еруптивне стене а у вези с њима и многобројне руде. Поједини делови који овде у обзир долазе јесу: *Руј, Чемерник, Букова глава, Варденик* са *Великим Стрешером* (1929 м). и *Пашарица* на некадашњој српско-бугарско-турској тромеђи. Највећи врх у овим планинама је Бесна Кобила (1946 м). Оне су веома испресецане многобројним долиницама, притоцицама Мораве и Струме, слабо насељене и тешко проходне. С оне стране водомеђе иде данашња државна граница и сви су главни гребени у нашим рукама. Земљиште око Босиљграда, којим пролази граница, зове се Крајиште и представља прави лавиринат планинских гребена и коса. Комуникација има мало, и то само рђавих. Најважнија је: колски пут који води из долине јужне Мораве преко Сурдулице и Клисуре у Трн у долини Јерме.

Између Лисца и Букове главе сужена је долина јужне Мораве у *Грделичкој Клисури*. Око Врање раширује се долина у богатој *Врањској долини*.

Од Осоговских планина одваја се, северно од Деве-Баира, широки и плечасти ланац *Козјака* (до 1352 м) који испуњује простор између Пчиње и њене притоке Криве. Козјак је прилично шумовит, слабо насељен и скоро без путева.

Скопска Црна Гора подиже се између Скопља, Куманова и Гиљана и представља велику заравњену планину, која је

јако шумовита и из које се издижу поједини оштри врхови (на пример Црни врх 1804 м); и она је беспутна и слабо насељена.

Западно од Скопске Црне Горе тече Лепенац кроз узану Качаничку клисуру којом води железничка пруга из Скопља у Феризовић (Урошевац).

С оне стране Лепенца подиже се *Шара* која одваја призренски басен од тетовског. Шара је стеновити ланац високих планина који се пружа од Качаничке клисуре, у ј.-з. правцу, и у Љуботину досеже висину од 2510 м. Преко њега воде само тешке стазе које су зими услед снега неупотребљиве. Шара је у доњим партијама пошумљена а у горњим покривена добрим планинским пашама.

Наставак Шаре према Црноме Дриму су *Бабашница* и *Коритник* (2310 м) који према Белом Дриму стрмо опада. Оба наставка су пусте, ненасељене и беспутне планине.

С оне стране Белог Дрима подиже се *Паштрик* који у с.-з. правцу хвата везу са Проклетијама. Планине на обе стране Белог Дрима нису још довољно испитане и стога су прилично непознате. Оне су пусте, слабо насељене и тешко проходне. Комуникације су већином стазе које имају значај јер прелазе државну границу. Најважније стазе су: колски пут дуж Белог Дрима, од Призрена у Брути на ставу Белог и Црног Дрима, стаза од Ђаковице преко Ђафа Прушит (738 м) у Спас на Дриму и стазе ол Ђаковице преко Ђафа Моринс (650 м?) и Ђафа Школс у Малцију Ђаковс, крај на Валбони притоци Дрима.

У унутрашњости овог планинског оквира простиру се пространи централни басени метохиски, призренски и косовски који се уз Лаб продужује у Малом Косову. Они су међусобно раздвојени ниским, проходним и комуникативним планинама. Апсолутна је висина 400—600 м. Тле ових басена чине слојеви хумуса и црне глине. Басени су дуж река веома добро обрађени, насељени и богати а иначе покривени ливадама и ћбуњем, без дрвећа, већином веома прегледни и комуникативни.

Јужно-источни одсек (горњи слив Вардара). Између Шаре и Скопске Црне Горе на северу, средњим и алпијским планинама на бугарској граници на истоку, вододелнице између Дрима и Вардара на западу, Пљачкавице и Бабуне на југу леже велики, већином добро култивисани и насељени басени: тетовски, скопски, велешки, затим Малеш на горњој Брегалници,

и Кочане, даље слабо насељене и таласасте висоравни Овчег Поља и Кумановска (простор Куманово—Велес—Кочане) које према северу прелазе у култивисану и широку удолину Моравице и Мораве. Само Скопско поље, Овче Поље, кумановска висораван и долина Моравице — Мораве чине непрекинуто маневарско земљиште. Остали, по простору мањи басени, заграђени су и одвојени планинама. Сви су басени комуникативни, у суво доба године добро проходни и гдегде оскудни водом.

Шара и *Скопска Црна Гора*, које раздваја качаничка клисура (долина Лепенца), већ су познате.

На Вардару лежи 250—300 м висока *Скопска* котлина која је у источном делу местимице баровита. Она се према северу продужује у ниској удолини, која се, преко *Прешева*, 460 м високог развођа између Мораве и Вардара, спаја са долином Моравице и јужне Мораве.

Између доње Пчиње и доње Брегалнице простире се *Овче Поље*, доста проходна висораван која је слабије насељена него суседна скопска котлина, 300—500 м висока, брежуљкаста, готово гола и само ћубуњем и пашњацима покривена. Сличних је одлика и земљиште које се од Овчег Поља простире до Кочана и Куманова. Ово је земљиште као еруптивно, врло богато у разноврсним рудама.

Према с.-и. прелази ово (кратовско-злетовско) еруптивно земљиште у *Осоговске планине*. Њихов највиши део *Осогов* лежи између Ћустендила, Кратова и Кочана; ту се подиже на српско-бугарској граници највиши врх Рујан (2225 м) и југозападно Царев врх (2107 м). Осогов је чвор од кога се зракасто одвајају поједини венци који раздвајају воде Криве и Брегалнице, Вардара и Струме. Планине су у нижим партијама покривене шумама а у вишим, овде онде стеновитим и каменитим пашама. Насељеност, проходност и комуникативност су врло слабе. Од ретких комуникација је најважнији пут преко криво-паланачког седла (Деве Баира 1197 м) који спаја Криву Паланку са Ћустендилом. Даље су значајне коњске стазе преко Рујна (веза Кратово — Ћустендил), стаза преко Црне Скале (веза Царско Село — Ћустендил) и стаза преко Луковог Врха (веза Царево Село — Џумаја).

На средњој Брегалници простире се *Кочанска котлина* у којој има пространих њива у којима се негује пиринач, услед чега је проходност прилично ограничена.

Пљачкавица јужно од Брегалнице и *Бабуна* са *Јакупицом* јужно од Вардара (обе преко 2000 м висине) већ припадају Македонији.

Простор између Треске и Вардара испуњен је *Сухом гором*, сразмерно ниском (1300 м) и шумовитом планином, коју прелази друм Скопље — Тетово.

На горњем Вардару простире се дугуљаста *Тетовска котлина*, плодна, богата и нарочито по ивицама добро насељена. Она је на западу ограђена *Шаром, Рудоком, Корабом* и *Бистром* које чине вододелницу између Вардара и Црног Дрима. Све су ове планине тешко проходне, слабо испитане, пусте и беспутне. Источне су падине већином под шумом а остало је готово све голо. Од ретких и рђавих комуникација најважније су: стаза преко Врата у правцу Брути-а и Ујмишта и пут преко Маврових Ханова (1350 м) у правцу Пишкопеје и Дебра.

3. Проходност, прегледност и оријентисање.

Проходност је у пролеће и јесен ограничена услед особина тла што га чини глина. Оријентисање је олакшано далеко видљивим врховима а зими и у пролеће отежано дуготрајним маглама. Планине су великим делом слабо испитане те су карте непоуздане. У овом погледу прилике су најнеповољније дуж албанске границе.

4. Реке као препреке.

Реке ове области не чине препреке толико због количине воде колико због *облика њихових долина и обала.* Долине су у подручју планина узане, стеновите клисуре са стрмим, испресецаним, непроходним, често неколико стотина метара високим стенама. Солидни су мостови ретки, за колски саобраћај често узани, дрвени мостови обично примитивни.

Подизање мостова преко река је отежано тешким привлачењем материјала, као и великом брзином, а у пролеће и јесен и надоласком воде. Лети и у рану јесен се могу скоро све реке газити. Зими ретко реке заледе због сувише велике брзине.

Реке су и у Метохији знатне препреке због дубоко усечених корита (Бели Дрим има до 20 м високе, стрме обале),

Пловидба сплавовима и лађама је ометена великом брзином, чевртијама и променљивим стањем воде.

Најзначајније су реке:

Тара тече кроз дубоку клисуру (узводно од Хума 1000 м. дубоку), коју прелазе боље коњске стазе са рђавим газовима и примитивним скелама, код Колашина, Мојковца, Довоља, Нефертаре, Тепче и Хума и са слабим мостовима код Мојковца и Довоља.

Лим, Ибар, Чехотина, Увац, Бели Дрим, Лепенац и *Вардар* имају сличне одлике, сасвим или делимице. Лим, Вардар и доњи токови Чохотине и Белог Дрима су значајни и по количини воде. Ибар, Чехотина и Лим су сплавни.

5. Клима и здравствене прилике.

Клима је умерено континентална, а између Таре и Ибра сурова. Почетак и трајање годишњих доба веома су неједнаки услед великих разлика у висини (средња долина Вардара око 200, већи басени 300—600, планине и преко 2000 средње висине). Пролеће почиње, према висини, између фебруара и маја, лето у велике басене доноси знатне врућине, магле су честе у позну јесен, зими и у пролеће. Јесен је лепа, зима оштра са много снега који планине учини непроходним. У пролеће и позну јесен обилне и плахе кише су честе, нарочито у великим басенима.

Велике разлике у топлоти и сурова планинска клима узрок су многих разболевања, од којих се становници штите дебелим вуненим оделом. Богиње, тифус и сифилис чести су нарочито у северним крајевима.

Здравствене прилике доста су повољне. Операције у вишим планинама су, због неподесне климе у доба од новембра до марта, знатно отежане ако не немогуће.

6. Комуникације.

Железница има веома мало. Већ споменута пруга Београд—Ниш продужује се према југу долином јужне Мораве преко Лесковца, Врање и Прешева и даље преко Скопља дуж Вардара до Солуна. Транспортна моћ и овде није већа него у моравској области (један колосек, ретке станице).

Од ове групе одвајају се:

од Скопља пруга нормалног колосека Качаничком клисуром и преко Урошевца до Косовске Митровице;

од Скопља пруга уског колосека (0·60 м) долином Вардара преко Тетова, Гостивара у Кичево и Охрид.

Мрежа *сувих путева* је веома слабо развијена. За врем турске владавине врло мало је учињено у овом погледу: друмови су подизани са великим успоном и оштрим кривинама, широки 5 до 10 м.; они су обично калдрмисани и преко калдрме има слој шљунка, ређе туцаника. Али како нису одржавани, били су већ и пре ратова у веома рђавом стању. Мостови су били рђави и слаби; и камени мостови нису били солидно израђени а за кола често имају сувише јак успон. За време ратова су се ове прилике наравно још и погоршале. (Порушени мостови, пропусти).

После рата отпочела је општа оправка и подизање нових линија државних друмова. Ови су радови веома обилни и изискују много времена и трошкова. По свршетку свих ових радова биће мрежа *државних друмова* прилично густа. Сада има још веома мало колских, вештачких путева:

1. друм Ниш—Лесковац—Врање—Куманово—Скопље—Велес—Ђевђелија. Од њега се, према бугарској граници, одваја:

а) друм Лесковац—Власотинце—Пирот,

б) колски пут Калиманци—Сурдилица—Трн,

в) друм Корбевац—Босиљград (у раду),

г) друм Куманово—Крива Паланка—Ћустендил,

ђ) друм Велес—Штип—Кочане—Царево Село.

2. друм Горажде—Чајниче—Пљевља—Пријепоље—Сјеница—Нови Пазар—Митровица—Приштина—Урошевац—Скопље. Од овог друма према албанској граници одваја се:

а) колски пут Липљан на Косову—Штимље—Призрен—Љумкула (оглашен за државни друм).

б) друм и колски пут Скопље—Тетово—Гостивар—Дебар (оглашен за државни друм).

Обе су линије спојене или се спајају државним друмовима: Ниш—Прокупље—Преполац—Приштина (последњи део је у раду), Лесковац—Тулари—Приштина (у раду), Бујановце—Гиљан—Приштина и Гиљан—Урошевац (оба у раду).

Везу, са суседним областима на северу и западу, треба да успоставе ови државни друмови:

Са моравском облашћу: Ниш—Параћин (постоји), Митровица—Рашка—Краљево, Нови Пазар—Рашка, Пријепоље—Ивањица—Чачак (у делу јужно од старе границе у раду);

са северном Босном: Сјеница (Пријепоље)—Нова Варош—Вишеград, Пљевља—Увац—Вишеград и Горажде—Сарајево (пројектовани);

са динарском облашћу (Црном Гором): Пљевља—Шавник —Никшић, Пријепоље—Бијело Поље—Беране—Плав, Бијело Поље—Колашин, Нови Пазар—Рожај—Беране, Митровица—Пећ—Андријевица—Матошово и Урошевац—Штимље—Пећ (у пројекту).

Као што се види највећи део ове мреже је сада само пројекат. Ово што на наведеним правцима постоји највећим делом су тешки, каменити путеви и местимице мучне коњске стазе преко високих превоја. Многе од ових комуникација прелазе дубоке и узане сутеске (Тару, Лим и др.) или воде тесним клисурама (Грделичка, Качаничка).

Природних колских путева има у свима равничастим пределима. Њихова употребљивост, због особина тла, зависи од времена и доба године.

Коњске стазе су, сем у највишим планинама, веома многобројне; има их и у равничастим пределима, пошто је товарна стока главно преносно средство. На њима има многих мочарних, у планини такође веома узаних и опасних места. Зими су стазе у вишим планинама завејане и неупотребљиве неколико месеци. Мостови су ретки и врло примитивни.

Као *преносна средства* служе у планини, поред товарне стоке и двоколице а у великим басенима, двоосовне каре са волујском или биволском запрегом.

7. Смештајне прилике.

Насељеност ове области је веома слаба па су и смештајне прилике веома неповољне. Оне су најгоре у пределу између Таре и Ибра, где има само неколико већих насељених места, а иначе само усамљених заселака од 6—8 кућа.

Најбоље су смештајне прилике још у централним басенима, затим у скопском и тетовском пољу у којим, поред већих вароши, има и варошица и збијених села (од 100 кућа).

Градска насеља у овој области леже било на познатим великим комуникацијама које пролазе Рашком, било растурена по котлинама. Тако лежи Скопље на раскрсници мораво-вардарског и многих путева који воде за косовско-метохиску котлину и Босну, за тетовску котлину, Албанију и источну Македонију, и преко Деве Баира за Ћустендил. На зетском путу лежи Призрен и Ђаковица, а на мораво-вардарском Лесковац, Врање, Велес, на босанском Нови Пазар, Пљевља и др.

Сва ова насеља су турско-византијског или балканског типа са којим смо се већ упознали у северној Босни. Она имају неколико четврти (махала); Јевреји седе увек, Муслимани обично у самосталним махалама. Језгро чини чаршија са дућанима, радњама, радионицама, магазинима и кафанама. Само неке улице имају за колски саобраћај довољну ширину, остале су тесне, вијугаве и прљаве. Трговн су ретки, обично само по напуштеним гробљима. Муслнманске куће леже најчешће у двориштима и баштама, услед чега варош има велике размере. Дворишта и баште су опкољене високим зидовима и плотовима.

Куће Хришћана обично су чишће, двоспратне, ређе приземне. У приземљу се налазе коњушница, дућан или магаза. Имућни трговци имају солидно зидане магазине. Коњушнице су веома ниске, мале и нечисте.

У свима варошима има сада све већи број модерно зиданих кућа, у многим широких, правих улица као и у северним областима наше Отаџбине.

Џамије су обично простране и солидно зидане од камена. У близини се скоро увек налази који извор, текућа вода или бунар. Оне су по правилу уређене за одбрану и подесне за војничке станове и слагалишта.

Државне зграде и суднице су обично са више спратова а школе су савремене грађевине. Већа места имају обично водовод или јавне бунаре.

Села су у с.-з. делу области разбијеног, а у ј.-и. делу збијеног типа.

У сливу Лима села су *старовлашког типа* на који смо већ наишли у моравској области и северној Босни (у Староме Влаху).

У сливу Ибра и Рашке као и у Осогову село заузима, слично као и старовлашко село, велике просторије; увек је на више брда и брежуљака, готово никада у долинама. Ј. Цвијић овај тип села зове *ибарски*. Село се дели на џемате, од којих сваки по правилу држи једно брдо. Џематске куће редовно припадају једној, ређе неколиким породицама. Супротно селима старовлашког типа, куће су у џематима у густо, често јако збијене, само су џемати један од другог махом више удаљени него крајеви или засеоци старовлашког села.

Оваква села се јављају само на земљишту испресецаном многобројним долинама и јаругама са дубином од 300—400 м и са стрмим странама. Долине ових речица и потока сасвим су

узане. Између њих се дижу већином завршкасти брегови и брда, а насеља су на њиховим врховима и благим странама.

Села у Скопској Црној Гори и у тетовској котлини истог су типа као и у тимочком басену. Ова села *тимочког типа* су збијена, округластог или овалног облика, са вијугавим и кривим сокацима и већим празним простором, средсело или зборило у средини села.

У Јужној Морави, на Косову и у Метохији села су *читлучког типа* која су свој садањи облик добила утицајем Турака. Она леже у равницама, или по дну котлина и плодних долина. Има их две врсте: читлучко село прве врсте има облик квадрата или је састављено из више делова таквог облика. Стране квадрата чине низови од чифчијских кућа, малих, бедних које се састоје махом од једне суботе. Унутра су беговски станови селамлук (за мушке) и харемлук (за женске). Читлучко село друге врсте ограђено је зидом од ћерпича или камена. У село се улази кроз вратнице. Кметске и беговске куће су растурене по затвореном простору. Село припада или једном бегу и тада је један читлук, или је подељено на двојицу и више бегова и тада се састоји из више читлука.

Ослобођени феудалног режима читлуци и читлучка села претварају се у слободна села и приближавају селима тимочког па и мачванског типа. Друга се мењају у шумадијски и ибарски тип. Оваква села имају сви остали још неспоменути крајеви ове области; али у њима ипак превлађују села збијеног типа на којима се мање или више осећају утицаји читлучког уређења.

Кућа ових села је западно и северно од Ибра *брвнара*, а у Јужној Морави *моравска кућа*. На брвнару смо већ наишли у горовитим и шумовитим крајевима моравске области и северне Босне. Моравска је кућа распрострањена у целој долини Мораве и у долинама њених притока (у колико није замењена новом кућом).

У сливу Вардара има поред чифчијске куће најразноврснијих кућа. Све се граде поглавито од плетери и ћерпича. Оне су често двоспратне и махом велике, јер споредних зграда има тако мало да се каткада и стока и сточна храна држи у кући. Ове куће, и оне са једним спратом, имају увек више одељења, али су често неолепљене и неокречене. Неке су покривене ражаном сламом и кровином, каткада без оџака и без прозора У тетовској котлини и у долини Вардара од Скопља

до Велеса куће су редовно двоспратне и ограђене каменим зидом. У пространом дворишту налази се кућа, амбар и кош. Стока се држи у одељењима приземног спрата.

У шарским жупама куће су често зидане од камена; покривене су ражаном сламом, ређе ћерамидом. Сваки је двор зидом ограђен. Двоспратне куће ових жупа су велике јер има доста задруга са 40—50 чланова.

Овакве су и арнаутске куће ове области, у колико нису куле: велике, од камена зидане, окречене и ћерамидом покривене.

Чифчијске куће су најчешће кућерци од плетери или ћерпича, неокречене, покривене сламом, ређе ћерамидом, а састоје се, по правилу, од једне мале сувоте, ретко од две. Ови бедни станови су у многим крајевима после ослобођења, 1912. год., преиначени, побољшани.

У Метохији, Ново-Пазарском Санџаку и на Косову има много *кула* као и у Босни.

На важнијим комуникацијама налазе се пространи *ханови*.

Манастири су већином солидно зидани. Све зграде, са црквом, ограђене зидом, стоје у дворишту.

Из свега овога се види да ће се често морати применити *логоровање*. Места за логоре има додуше свуда и у пијаћој води се не оскудева, сем на Овчем Пољу и у Пештеру. Али у већим котлинама, у околини већих насеља и дуж главних комуникација, тако рећи, нема дрва. И у слами и у сену оскудева се.

8. Материјална средства.

Са *кукурузом*, *пшеницом* и *сеном* је само предео између Таре и Ибра сиромашан; у великим котлинама осталих крајева производи се више но што је становништву потребно.

Рогате марве, слабог квалитета додуше, има много, нарочито коза и оваца. Како у планинама тако и по котлинама има добрих пашњака, на којима се лети налазе многобројна стада.

Млинови и пекарнице су мале и примитивне. Индустријски производи, чак и дрво за грађу се увозе.

Снабдевање је, рђавим саобраћајним приликама, веома отежано.

IV. ВАРДАРСКА ИЛИ МАКЕДОНСКА ОБЛАСТ.

1. Општи преглед.

Ова је област оивичена на истоку венцима Пиндовог сплета, а на западу избија на бугарску границу. У меридионалном правцу простире се од Скопске котлине и Брегалнице до грчке границе. Професор г. Јован Цвијић описује ову област од прилике овако[14]):

У морфолошком погледу нема знатнијих разлика између вардарске области и Рашке. Источни део вардарске области састављен је од кристаластих шкриљаца и гранита родопског система а западни од кристаластих шкриљаца Перистера и Ниче, затим од пешчара, серпентина и кречњака пиндског система. Западни део је највиши; многе планине као Перистер, Ниче, Стогово, Јабланица, Кораб, Бистра прелазе висину од 2000 м. Многобројни басени ове области мањег су пространства него планине које их раздвајају; због тога она чини утисак планинске области.

У унутрашњости се пружају две велике потолине у правцу према ј.-и. Оне су међусобно одвојене пространим планинским масивима Јакупице и Ниче. То су котлине у долини Вардара на истоку и низ пространих, ниским превојима спојених, басена Тетова, Кичева, Прилепа и Пелагоније на западу.

Има разлике између басена западне Македоније и котлина Вардара. Дна првих су веће висине него котлине у Вардарској долини. У неким су велика језера, (Преспанско, Охридско); њихова се клима не разликује много од оне Рашке. Одликују се већим количинама кише и обилним снегом, свежијим летом, оштријом зимом, изузев дебарске котлине, где се у неколико осећају утицаји јадранске климе. Планине које их окружују често су покривене шумом, противно оголићеним висовима на Вардару. У високим басенима у главном успевају цереалије. Воћке су уопште ретке. Овде је сточарство, такође, знатно развијено. Оближње високе планине су станишта сточара који се крећу зими на испаше у јадранско и егејско приморје.

Супротно високим басенима на западу, басени у долини Вардара, и у области даље на истоку, нису једне од других одвојене високим планинама. Оне су међусобно везане, почев

[14]) *Јован Цвијић:* Балканско Полуострво.

од Овчег Поља на северу, па до Струмице и до Ђевђелије на југу и чине, у ствари, огромну потолину. Осим тога, њихово дно је све ниже у колико су котлине ближе Егејском Мору, и у тесној су вези са македонским приморјем под чијим је јаким утицајем њихова клима и вегетација. Стране ових басена су потпуно оголићене. Готово нема пространих шума, чак и на високим планинама које раздвајају котлине. Стене су често оголићене. Изузев главних река, као што су Вардар и Црна, остале пресушују за време лета или се губе у песковитом наносу. Због ретких летњих киша усеви не успевају ако се не наводњавају.

2. Планине, долине и котлине.

Вардарска област је на западу заграђена високим планинама алпијског карактера, које припадају већином Пиндовом сплету и чине вододелницу између Јадранског и Егејског слива. То су већ споменута *Рудока*, наставак Шаре западно од Тетовског басена. Она је превојем од 1350 м висине источно од Маврових ханова између горњег Вардара и Радике (притоке Црног Дрима) спојена са *Бистром*. Са ове прелази вододелница на *Стогово* (2297 м) па на *Пространску* и *Илинску* планину и најзад на *Бабу* (Перистер 2552 м) коју сече граница са Грчком. Између Радике и Црног Дрима подижу се тешко приступни *Кораб* (2600 м) и *Дешат* (1800 м) чијим гребеном иде наша граница са Албанијом. Ова се с оне стране Дрима продужује на гребену *Јабланице* (2312 м) која се код Лина завршава на Охридском језеру. Између Охридског и Преспанског језера подиже се гола, стрма и стеновита *Галичица* (2380 м).

Све су ове планине у нижим партијама покривене више или мање ретком шумом а у горњим планинским пашњацима. Проходност и насељеност су веома слабе. Комуникација има веома мало; најважније су: пут из Гостивара преко Маврових ханова у долину Радике и даље преко Врата у Пишкопеју; коњска стаза из Кичева преко Извора у Дебар; друм и железничка пруга уског колосека из Кичева у Охрид и друм из Битоља у Ресну и даље преко 1189 м високог превоја код Крушија у Охрид.

Наведене планине одвајају многе, пошумљене огранке средњих планина које се завршавају на линији Брод, Крушево, Нагарево, т. ј. на ивици Крушевско-битољског басена. Тако је

Бистра *Буковиком* везана са Сухом Гором источно од Тетова и на тај начин тетовски басен потпуно опкољен планинама, на којима има само два удобна прелаза: један на путу из Тетова у Скопље и други на путу из Гостивара у Кичево. Други огранци опкољавају *кичевску котлину* (607 м) а трећи *Церску* (975 м) на горњој Црној реци. Обе су опет спојене релативно ниским превојем (1077 м) којим води пут из Кичева у Цер. Кичевска котлина је добро култивисана, Церска има приличну апсолутну висину и већи значај само због већих насеља усред слабо насељених планина.

Источно од Перистерске групе планина (Нередска планина, Баба са Перистером и Бигла) која припада Родопском систему, простире се пространи *Битољско-Прилепски басен* (Пелагонија, око 600 м висине). Овај басен који је свуда, сем на југу, опкољен високим и стрмим планинама, густо је насељен и добро обрађен, проходан, комуникативан, скоро без дрвећа, поред Црне мочаран и за време кишовитог доба у пространим пределима поплављен. На северо-западу спојен је широком долином горње Црне и Бродским превојем са Кичевском котлином, а на југу се продужује с оне стране границе на грчкој територији и прелази преко ниских превлака у Кајаларско Поље (Сарићол).

Источно од битољског басена подиже се и грана све до Црне *Селечка планина* (1508 м). На десној страни Црне пружају се, у правцу ј.-з. — с.-и. од Сарићолске котлине све до Вардарске клисуре, Демиркапије, *Мориховско-Мегленске планине.* Дуж њиховог с.-з. подножја простире се, на обе стране Црне, од Скочивирске клисуре којом Црна напушта Битољску котлину све до Тиквеша, висока планинска котлина *Морихова* (висока око 1000 м, дуга око 50 км), највећи шумовити предео Македоније, у који су усечене узане и дубоке долине Црне и њених притока. На грчком, ј.-и. подножју споменутих планина налази се равница *Меглен,* позната својом плодношћу.

Мориховско-мегленске планине су састављене првенствено од кристаластих шкриљаца, и затим од кречњака; сем тога има и доста еруптивних стена. Њихов највећи део је *Ниче* са Кајмакчаланом (2525 м), од кога планина према ј.-з. опада по висини и прелази у ниски гребен *Мале Ниче,* која на грчкој територији раздваја Битољску и Сарићолску котлину. Према с.-и. висина планине на *Добром пољу* (1700 м) испрва се смањује, даље се опет повећава у *Кожуфу* и досеже у *Дудици*

2180 м. Одавде планине опадају према Демиркапији на Вардару *(Маријанске планине)* и према Ђевђелији. Оне одвајају огранке према Солунском пољу *(Пајак* 980 м) и према Циганској клисури на Вардару *(Гандач* 1150 м).

Између прилепске и скопске котлине и између Треске и Вардара грана се планинска група *Јакупице.* Њој на југу припада *Бабуна* која је везана са Селечком планином. Преко ње воде комуникације из Прилепа у долину Вардара: преко Плетвара (964 м) друм и железница уског колосека у Тиквеш (Градско и Криволак) и преко Присада (1048 м) у Велес. Наставак Бабуне је *Даутица* (виша од 2000 м), кречњачка планина са многим красним облицима. Од ње се пружа с.-и. вршкасти гребен *Голешнице* који допире северно од Велеса до Вардара. У средини целог пространог масива подиже се његов највиши врх *Јакупица* (2530 м) по којој има цео масив своје име. На северу се пружа до скопске котлине *Салаково* и *Карацица.* Средња висина највиших гребена је око 2000 м, али многи врхови досежу веће висине. Цео масив је састављен од шкриљаца, али у западном делу (Даутица, Карацица) има дебелих слојева кречњака, услед чега је појава краса прилично развијена. Све су планине богате у изворима и текућим водама и имају прилично шума и многе простране планинске пашњаке.

Источно од Вардара су планине знатно ниже него западно од поменуте реке. Оне имају већим делом правац пружања од з. према и. Јужно од Брегалнице а источно од Штипа подиже се *Плачкавица* (Чупино 1550 м), чији наставак, *Ограђден* (1600 м) обухвата извориште Брегалнице са јужне страие. На горњој Брегалници налазе се високе, мање котлине *Малеш* (700 м) и *Пијанац* које су са свију страна опкољене прилично шумовитим планинама. Оне на источној страни чине водомеђу према сливу Струме и зову се *Малешевске планине.* Оне се на северу настављају у *Звигору* (1495 м) који је везан са Осоговским планинама. Све ове планине састављене су од кристаластих шкриљаца и гранита. Преко њих има веома мало комуникација; најважније су друм који води из Струмице у Пехчево и пут из Пехчева у Бресницу, у долини Струме.

Јужно од Плачкавице и Ограђдена налази се плодна *Струмичка* долина, која се на западу наставља у *котлини око Радовишта.* Јужно од Струмице подиже се висока, стрма

и стеновита *Беласица* на којој се налази тромеђа наше Краљевине, Бугарске и Грчке (Тужба 1494 м). Западни наставак Беласице је *Плауш* који у Демиркапији допире до Вардара. Јужно од Демиркапије простире се, на обе стране Вардара Ђевђелијска котлина, која је на југу, на грчкој територији Циганском клисуром спојена са Солунском кампањом.

3. Реке и језера.

Све реке ове области, чак и веће, имају све до њихових доњих токова особине бујице; веома променљиво стање воде, велике разлике у стању воде, нагле, обично и брзе велике воде и простране поплаве. Кад вода наиђе, подизање мостова је немогуће. Услед великих штета које велике воде наносе мостовима, има их веома мало, већином само дрвених, примитивних мостова. Реке се никад не заледе.

Вардар се може газити на извесним местима горњег и средњег тока, лети и у рану јесен чак и у доњем току. На њему има многих железничких и мало друмских мостова. У марту и априлу надође, услед топљења снега, река и плави простране пределе дуж реке. Иначе су велике воде веома ретке. Река је низводно од Градеца сплавна. Пре израде железничке пруге саобраћале су, од Велеса на ниже, примитивне лађе. Сада се због чевртија и плитваца не врши никаква пловидба.

Све остале реке (Црни Дрим, Црна) преиреке су у војном погледу само привремено, кад вода надође.

Македонска *језера*, Охридско (дубоко 286 м), Преспанско (дубоко 54 м), Дојранско, имају променљиво стање воде и плаве зими земљиште дуж њихових ниских обала. Ова језера, нарочито Охридско, богата су рибама.

4. Клима и здравствене прилике.

Клима Македоније има, услед великих разлика у висини знатне екстреме. Док виши планински предели имају *зиму* од пет месеци, остаје у Битољској котлини снег само неколико дана. Зато је *лето* у нижим пределима врло жарко. Трајне топлоте веће од 30° Ц, у хладовини (чак и до 45° Ц), доста су честе. Знатне разлике у топлоти, дању и ноћу, проузрокују назебе.

Атмосферски талог је у западном делу јачи него у источном. Он је на северу распоређен преко целе године. На југу је лето

(од јула до септембра) скоро без кише; а у пролеће (април, мај) и позну јесен (новембар, децембар) падају јаке кише које кваре све путеве, нарочито природне, и у равничастим пределима смањују проходност.

У планинским крајевима је клима здрава; иначе је маларија најчешћа болест. Она се јавља у свима пределима у којима има мочара и бара а најопаснија је у позно лето.

5. Комуникације.

Железничка мрежа ове области је веома слабо развијена. Готово једина пруга нормалног колосека која пролази целом облашћу је она која води долином Вардара, највећим делом на десној обали од Скопља преко Велеса, Градског, Ђевђелије у Солун.

Од ње се одвајају само пруге уског колосека (Дековил 0.60 м): Ханријево код Скопља—Тетово—Гостивар—Кичево—Охрид—Струга и Градско—Прилеп—Битољ.

Битољ је пругом нормалног колосека преко Острова везан са Солуном.

Транспортна моћ свих ових пруга је веома слаба, нарочито на наведеним Дековил-пругама на којима је саобраћај, поред тога, и доста несигуран.

За *суве комуникације* Македоније важи у погледу општих особина оно исто што је већ речено за путеве Рашке. Поред *коњских стаза*, које и у Македонији чине најважнију комуникацију, у равничастим пределима има неколико *природних колских путева* и великих друмова.

Што се тиче правца, може се рећи да најбољи путеви воде, услед висинског облика, у правцу северо-јужном. У зонама маневарског земљишта дуж Вардара и у низу великих потолина на западу (тетовске, кичевске, прилепске и битољске) из просторије Тетово—Скопље—Озче Поље воде местимице 2—3, али кроз само по један колски пут према грчкој граници.

У саобраћајном и војном погледу најважније комуникације воде у басену Вардара. Ну овде су прилике источно од реке, на левој обали (ниже планине, побрђа и брежуљци као и склоп долина Криве Лакавице и Струмице) повољније за развитак комуникација него западно, на десној обали. Колски путеви мимоилазе клисуре Вардареве долине и воде преко Штипа, Радовишта и Струмице.

Између оба правца постоје само два колска пута и неколико коњских стаза:

1. коњска стаза Скопље—Кичево долином Треске;

2. колски пут Велес—Прилеп—Брод—Кичево (оглашен за државни друм);

3. колски пут Градско—Прилеп—Битољ (оглашен за државни друм) и

4. коњска стаза Градско—Битољ долином Црне.

Од комуникација дуж Вардара воде преко бугарске границе у долину Струме:

1. колски пут Велес—Штип—Кочане—Царево Село—Пехчево—Берово (оглашен за државни друм) са краковима Царево Село—Џумаја и Пехчево—Бресница;

2. колски пут Штип—Радовиште—Струмица—Јеникеј—Петрич.

Од пута Гостивар—Кичево—Цер—Битољ воде преко албанске границе:

1. коњска стаза Гостивар—Маврови ханови—Пишкопеја;

2. коњска стаза Кичево—Дебар (оглашена за државнн друм) Вулћиза—Тирана;

3. друм Битољ—Ресан—Охрид—Струга (оглашен за државни друм)—Елбасан.

Као *преносна средства* служе у великим басенима двоколице и двоосовне каре а иначе товарна стока (мали коњ, мазга, магарац).

6. Смештајне прилике.

Градска насеља у овој области истог су типа као и у Рашкој. Превлађују турско-византијски утицаји. Има их врло мало, као што је и насељеност целе Македоније доста слаба.

Села су, сем у тетовској котлини, сва збијеног типа. Тако су села у Пелагонији, прилепској котлини и око Ђевђелије читлучког типа, слична као и на Косову, у другим крајевима приближили су се типови села, ослобођених феудалног режима селу тимочког типа. У слободним селима превладали су грчко-медитерански утицаји. Та села имају врло збијене куће, зидане од камена или од ћерпича, покривене плочама или разним врстама црепа.

Села у тетовском басену су разбијеног типа, слична као у сливу Ибра; подељена су на џемате са често врло збијеним кућама и заузимају велике просторије.

Куће су јужно од Велеса све до Демир-капије, затим у дебарским и битољским крајевима једноспратне, од плетери и ћерпича, често покривене ражаном сламом, око Маврова исте као и у горњем сливу Вардара, двоспратне, ограђене зидом и покривене ћерамидом. У битољско-прилепској котлини има још доста правих чифчијских кућа, бедних кућерака од плетери или ћерпича, неокречених, покривених сламом, који се састоје, по правилу, од једне мале суводе, ретко од две.

У Македонији има доста турско-источњачких кућа, нарочито у исламизираним крајевима (на Вардару низводно од Велеса, око Штипа, у долини Струмице). На ову кућу смо већ наишли у муслиманским крајевима Босне: дворишта су ограђена високим зидом и калдрмисана; куће, од ћерпича или плетери, окречене и махом ћерамидом покривене, имају два спрата.

Смештајне прилике су, дакле, сличне као и у Рашкој, рђаве, нарочито по селима чије су куће често бедне, мале и нечисте.

Веће јединице мораће, стога, сем у великим котлинама, увек биваковати. Потребних средстава за логоровање, као слама и дрва, нема у многим крајевима.

7. Материјална средства.

Сваке се године извозе знатни вишкови *кукуруза, пшенице, ражи* и *пасуља*. И пиринач се негује у ниским пределима. Жетва почиње у мају и траје до јула. У цереалијама се оскудева само у планинама. Има мало зоби а многих, богатих пашњака. У Битољу и Прилепу постоје парни млинови, а у свима већим местима многе пекарнице. У *стоци, дрвима* и у *води* не оскудева се, сем на левој обали Вардара, где има врло мало шума.

Само су више планине оскудне у средствима за исхрану трупа.

V. ДИНАРСКА ОБЛАСТ.

Ову област чини 80—130 км широки појас између обала Јадранског Мора и линије Пећ—Фоча—Горњи Вакуф—Сански Мост—Крупа—Карловац—Љубљана. Њој припада географски цело јадранско острвље, Истра и Горишка до Соче. Цела се област знатно разликује од суседних области на северо-истоку и испуњена је скоро потпуно *красним планинама*, стрмим, местимице врло високим ланцима и плочама морској обали пара-

лелног правца пружања. *Равничасто земљиште* је малих размера; чине га узане приморске равнице и поља у унутрашњости. Долине јадранских река су већином узане сутеске које су подесне за комуникације. На неким местима опадају високе планине стрмо и непосредно у море; преко њених падина воде само неколики путеви у унутрашњост. Цела ова област заграђује дакле суседне области на с.-и. од мора. Ну, пристаништâ има многих и добрих. Слаба комуникативност и проходност, оскудица у свима средствима, лети и у води, слаба насељеност и екцесивна клима чине од ове области *веома тешку операцијску зону*. Нарочито операције, чији правац води из приморја у унутрашњост, отежане су попречним високим планинама преко којих воде само ретке комуникације.

Цела област се нарочито одликује најразноврснијим *красним* појавама, као што су *шкрапе, вртаче* које по правилу нису већег пречника од које десетине метара, затим *увале*, издужене утолеглице које ретко имају више од један километар дужине и на чијем дну има често више вртача, или велики красни басени, *красна поља*, која достижу 50—60 км дужине и 10—15 км ширине. Ретке долине на које се наиђе, удаљене једна од друге, усечене у кречњаку, облика кањона и сведене на ширину река, ишчезавају према красним површинама. Други речни токови који се појављују на дну красних поља и увала, губе се у понорима. Извори су врло ретки; они на које се наилази често излазе из пећина. Простране области немају извора и речних токова. Људи и стока имају на расположењу само кишницу прикупљену у цистернама и много пате, нарочито за време лета, због оскудице у свежој води.

Динарски крас дели се на област Планине, на Приморје (јадранску обалу) и Загору која је уметнута између ове две.

Област Планине (Површ или Брда) обухвата највише динарске површине између наведене граничне линије на истоку и планинских приморских гребена који, углавном, чине границу између Далмације и Босне. Састављена је од низа површи које се једна изнад друге издижу почевши од 850 па до 2000 м висине. Изнад највише површи напрасно се дижу највиши динарски гребени и врхови: врхови на Проклетијама који прелазе 2600 м, на Дурмитору, Комовима, преко 2500 м, други који прелазе 2000 м, као на Маглићу, Прењу, Чврсници, Трескавици. У красним се површима виде дубоко спу-

штена красна поља: Цетињско, Грахово, Никшићско (у Црној Гори), Гатачко, Невесињско, Гламочко, Купрешко, Дувањско, Ливањско (у Босни и Херцеговини), Оточца и Лике (у Хрватској), Циркнице и Планине (у Крањској) и друга, и њихово је земљиште често покривено језерским наслагама, ређе речним шљунком, не ретко великим масама црвенице и других глина које су овде нанесене. Планинске стране, које су окренуте југу, покривене су лети пространим пашњацима и ливадама на којима се напасају многобројна стада оваца, мање крупна стока. Али, летњу сезону знатно скраћују магле које већ крајем августа постају све гушће и брзо наступа хладноћа и падне снег који, готово, прекида комуникације између села.

Планине су, дакле, осим највиших врхова, *зелена зона* динарске области, противно *оголићеној* зони Загоре и Приморју. Планине су покривене пространим шумама, нарочито до висине од 1600—1700 м. Изнад шума простиру се пашњаци и алпијске ливаде.

Загора и Приморје се знатно разликују од високих површи или Планине. У приморју и Загори превлађују ниже површи које се могу пратити од Истре до Боке Которске. Местимице доста широке као у околини Скрадина, оне се сужавају дуж приморских страна Велебита, Виокова и у Боки где прелазе у уску терасу. Стрме стране високих динарских планина, које су у залеђу јадранског приморја, одвајају области са климом централне Европе од оних са медитеранском климом. Али јадранска средоземна клима се одликује *буром*, врло хладним ветром који дува са планина на Загору и Приморје. Медитеранска вегетација може потпуно да успева само у заклоњеним деловима од буре.

Загора је најсиромашнија област у Краљевини. Налазећи се између Приморја и поменутих одсека, којим се завршавају динарске планине, у њој нема, као у Приморју, прихода од мора, нити од шума и од сточарства као у планинама. Она је скоро потпуно обешумљена и оголићена.

Цела се област може поделити на четири одсека; то су 1. Црна Гора од Албанске границе од прилике до линије Орјен—Маглић, 2. Херцеговина од прилике до линије Биоково—Вран—Прозорско седло, 3. Северна Далмација, западна Босна и Висока Хрватска од прилике до линије Краљевица—Карловац и 4. Крањски Крас до линије Ирдијца — Идрија — Љубљаница.

1. ЦРНА ГОРА.

а) Планине.

На граници према Албанији подижу се Проклетије, крајњи ланац Динарске системе који се пружа од Скадарског језера према с.-и. *Проклетије* (или како се зову по неким картама Северо-албанске планине) висок су и стеновит планински гребен, у коме се динарски сплет завија према с.-и. и представљају најмање познате планине Европе. Састављене су претежно од шкриљаца који је покривен слојем кречњака. Њихов главни гребен подиже се постепено од Скадарског језера до *Кложње* (2430 м или Маја Козмит); одавде се пружа највиши део планине према истоку. Висина још није измерена; сматра се да највиши врхови имају 2500—2800 м висине (види Рашка). Јужни огранци опадају у долину Дрима и испресецани су долинама његових притока. Цео је предео тешко проходан, по гребенима и странама местимице и непроходан, и беспутан. Има великих шума и пашњака. Крас је веома јако развијен на ј.-з. ивици а иначе само плитак. Преко Проклетија воде само неколике коњске стазе преко 1300—1800 м високих превоја који су 5-6 месеци завејани; цео планински ланац представља стога одличну међу са Албанијом.

С.-з. од Проклетија а од њих одвојена браздом Плавско блато — Плава — Пределечко седло — Цијевна — Морача — Скадарско језеро — Бојана простире се планинска и кршевита Црна Гора. Она је уздужном браздом Мораче — Зета — Никшићско Поље — Дуга — Гацко подељена на два врло разнолика предела: Црногорска Брда на с.-и. и Црногорски Крас на ј.-з. *Брда* су састављена од 1700-1800 м високох алпијских површи се стрмим одсецима према дубоким клисурама. На некима се издижу стеновити, голи, стрми и зупчасти гребени до 2200-2500 м висине. На површима има пространих пашњака. Крас је плитак сем у западноме делу. Проклетијама су најближи *Комови*, код извора Таре (највиши врх Кучки Ком 2460 м). Њихов северни наставак је *Бјелашица* 2117 м. између горње Таре и горњег Лима, која дуж Таре хвата везу са Љубичном (2239 м.) (види Рашка). Комови и Бјелашица су без краса. Између Мораче и Зете подиже са *Маганик* (2142 м) висока пуста површ са веома стрмим странама према наведеним рекама. Између Пиве и Таре налази се плитко красна *Сињавина*

(2044 м.) са добрим пашњацима, с.-з. од ње висока површ *Језера* и најзад највиши део Црногорских Брда, *Дурмитор*, који се одликује вршкастим гребенима и веома стрмим странама. Његов највиши врх је Ђирова пећина (2534 м). Све ове површи завршавају се веома стрмим и дубоким одсецима на Тари и Пиви.

Црногорски Крас је знатно нижи и представља у целини зараван која степенасто пада према Јадранском Мору. Његова површина се одликује многобројним кратким кречњачким ртовима; ретки су већи гребени, који би се могли назвати планинама (Пусти Лисац 1471 м). Између њих су мала поља, многобројна, поређена од с.-з. на ј.-и., многе увале, долови и растурене вртаче. Изузевши дно поља и увала, ова површина начичкана је зупчастим стенама. Водотока нема. Ово је најљући крас динарског система који се на с.-з. наставља у Херцеговини. Површ је само местимице покривена ретком вегетацијом, травом и џбуњем и свуда веома тешко проходна. Велика једноликост отежава оријентисање у знатној мери, нарочито у Опутној Рудини између Никшићског Поља и Грахова. Ивице целе заравни према Дуги, према бразди Корито — Билећа — Ластва на Требињчици као и према мору чине виши красни гребени. Највиши је овај дуж морских обала, који између *Орјена* (1895 м) и *Ловћена* (1759 м) опкољава Боку Которску. Продужујући се дуж обале наставља се с стране Сутоморског превоја (друм и железница Стари Бар — Вирпазар) као *Румија* све до Тарабоша (570 м) ј.-з. од Скадра. Планине су стеновите, скоро без превоја, голе, врло кршевите и падају 1000-500 м дубоко и врло стрмо према Боки и обали

б) Долине и низије.

Равничасти предели су мало пространи.

Највеће низије и поља су:

Котлина Плавског блата која је добро култивисана и густо насељена.

Зета, на обе стране доње Мораче. Део између Мораче и Цијевне је каменити пашњак, појас дуж северне обале Скадарског језера веома нездраво мочарно земљиште, које је у фебруару и марту поплављено од надошлих вода језера и само лети суво, а сви остали делови су веома плодни и густо култивисани.

Долина Зете између Даниловог Града и Спужа, око 50 м висока, садржи много, добро обрађене оранице; у зимском полгођу је местимице поплављена.

Никшићско поље 600-700 м високо, делимично је култивисано а зими, некад и лети, попљављено.

Ово највеће поље је са Гацком везано низом мањих поља у *Дугој*, 6-7км. широкој бразди између 1500-1900 м високих, гдегде пошумљених гребена. Дугом воде три стазе од Никшића у Гацко.

Од *Цетиња* преко *Граба* до *Грахова* поређана су мања, 600-700 м висока поља која су делимице култивисана и једним колским путем спојена.

Драгаљско поље лежи 600 м високо, има пашњаке и мало дрвећа и оскудева у води.

Приморске равнице су врло мале: *Сутворина* код Ерцег новог и *Жупа* између Тивта и Будве су плодне, обрађене а низија код *Бара* је само местимице култивисана и обрађена.

Низија на Бојани је поплављена великим делом од новембра до априла, због чега је мочарна и веома нездрава (маларична).

в) Реке и језера.

Текуће воде овог дела динарске области припадају сливу Дрине и сливу Јадранског мора. Многе од њих су понорнице, тако, да се незна теку ли Дунаву или Јадранском мору. Препреке су обично због створа њихових долина и облика њихових корита.

Пива тече између 500—700 м високих непроходних стена. Мостова има само узводно од Шавника; низводно од овог места је прелаз веома тежак.

Морача тече до утока Зете у дубокој сутесци са великом брзином; има многе газове и неколико мостова.

Зета се низводно од Даниловог Града може газити само на неким местима и има многе мостове.

Црнојевића Ријека је препрека по количини воде и пловна за пароброде низводно од Ријеке.

Скадарско језеро је 6—11 м дубоко, има стрме обале на ј.-з. а ниске и глибовите на с.-и.

У фебруару и марту, кад се површина воде диже за 2—3 м, услед јаког прилива Морачом па и Дримом, плави језеро своје

с.-и. обале до Жабљака и Нанхелма. Језеро је пловно за пароброде који могу пловити од Ријеке до Скадра а даље Бојаном до мора. Пловидба узводно је тежа. На језеру има великих чамаца који су врло подесни за пренос људства и материјала.

Бојана је препрека због велике количине воде коју Дрим некада, услед јесењих и пролетних киша, знатно увеличава. Река је пловна за плитке морске пароброде до Оботна, а при високом стању воде до Скадра.

г) Комуникације.

Једина црногорска железница је пруга Стари Вар — Вирпазар, дуга 42 км. Она је уског колосека и има много објеката (тунела, најдужи 1,5 км).

У путевима треба разликовати: државне (вештачке) друмове, природне колске путеве, коњске стазе и пешачке стазе.

Државни (вештачки) друмови су већином солидно израђени и добро одржани. Ну, многи имају велике узбрдице и ужи су него у унутрашњости земље. Неки пролазе крајевима који веома оскудевају у води. Има их сразмерно мало а допуна мреже је потребна.

Природних колских путева има обично само по пољима. Они су рђави, стрми и каменити и употребљиви само за лака кола. Пољска артилерија се на њима креће веома тешко.

Коњских стаза има две врсте, одржане и природне. Прве имају мањи пад, слаб тешељ, солидне објекте и ширину од 2 до 3 м. Кретање кара је отежано узбрдицама и оштрим кривинама. Остале коњске стазе су рђаве. Њихова мрежа је у пољима и нижим планинама веома густа. У пољима у којима нема краса, употребљива су само за сувог времена. У красу воде као узане стазе преко испресецаног каменитог земљишта обично без обзира на нагиб. Само на више падине пењу се серпентинама. Стога имају велике узбрдице и често и опасна места. Негде се могу познати само по црвенкастом трагу на камењу, негде се уопште не виде. Оријентисање је врло тешко.

Пешачке стазе постоје само у високим планинама, где се не може јахати.

У планинама ометавају снегови често саобраћај. Стазе се онда недељама не могу користити, и ако су понегде назначене моткама или гомилама камена.

Главно преносно средство је товарни коњ а у неким крајевима и мазга. У околини Подгорице служе се и са воловским колима.

У погледу *правца* имају нарочити значај оне комуникације које избијају на албанску границу и на јадранске обале. Пре рата их је било веома мало. Мрежа се у том погледу попуњује, поред тога раде се и везе са суседним областима, Херцеговином и Рашком,

1. Према албанској граници воде:

а) приморски друм од Дубровника преко Цавтата — Ерцегновог — Котора — Будве — Старог Вара — Улцињa у Св. Никола (Шенкол) на Бојани и друм Никшић — Цетиње — Ријека — Бар.

б) Гацко — Милочанин (у раду) — Никшић — Данилов Град — Подгорица — граница према Скадру.

в) Фоча — Хум — Манастир Пива (у раду) — Шавник (стаза) — Колашин (у раду) — Матешево — Подгорица.

г) Пљевља — Бијело Поље — Беране — Андријевица — Плав (у пројекту).

2. Из приморја воде у унутрашњост:

а) Бар — Ријека — Подгорица — Медун — Гусиње — Плав (у пројекту) и Подгорица — Матешево — Андријевица.

б) Котор — Цетиње — Никшић — Шавник — Нефертара — Пљевља (од Шавника у раду).

2. ХЕРЦЕГОВИНА.

а) **Планине.**

У овом делу динарске области, који је од прилике оивичен на ј.-и. линијом која спаја Орјен са Маглићем и на с.-з. линијом која иде од Биокова преко Имотског поља, Вран планине на Прозорско седло, пада нарочито у очи паралелан с.-з. — ј.-и. правац пружања планина и бразди.

Цела је просторија испуњена облицима врло тешко проходног, љутог краса. Ови имају на с.-и. карактер високих и алпијских планина а даље према ј.-з. су карактеристичне заравни које са стрмим одсецима степенасто падају према Јадранском мору.

Овај део динарске области представља веома тешку операциску зону, у којој је скупљање трупа могуће само по пољима.

Највише планине Херцеговине леже на њеној с.-и. граници. Оне чине вододелницу између слива Саве на северу, и Неретве на југу и представљају наставак Босанских Рудних планина (види северна Босна) са којима су везане Иваном. Венац ових алпијских планина пресечен је, неколико стотина метара, дубоким сутескама притока Дрине и Неретве на неколико огромних груда. Ове су велике, 1300—1800 м високе површи са стрмим, стеновитим, испресецаним, до 1000 м високим одсецима; на њима има неколико високих гребена. Површи су покривене пространим алпијским пашњацима, а одсеци и стране шумом. Крас је плитак: има вртача, пећина, красних извора, али нема понорница. Поједини су делови *Волујак* са Маглићем (2390 м), *Лелија* (2030 м), *Трескавица* (2090 м), *Високица* (1964 м) и *Бјелашница* (2067 м). Најважнију и најнижу (1200 м) преседлину у овом планинском венцу чини плитко красна површ *Крбљина-Калиновик (Загорје)* преко које воде друмови из долине Дрине и од Сарајева у Невесиње. Значај има и Чемернско седло преко кога води друм из Гацка у долину Дрине.

Јужно од горње и на обе стране средње Неретве простиру ее *херцеговачке терасе,* које народ зове Рудинама и Хумином. Рудине чине прелазну област између Планине и Загоре, а Хумина има знатним делом особине Загоре. *Рудинама* се зове мало виши крај Херцеговине, од планине Гливе изнад Требиња до Кобиље Главе на југу од Гацка, а у средини су му Билећа и Плана; њихов источни део је Опутна Рудина у Црној Гори. *Хумином* се зову најнижи крајеви Херцеговине око Стоца, Љубиња и Љубушког.

У херцеговачким терасама можемо разликовати, херцеговачке алпијске планине и четири степена који су међусобно одвојени низовима мањих поља.

Херцеговачке алпијске планине су горе описаним планинама сличне, само красне, а у Прењу веома красне. Чине их два, само на северним и североисточним падинама пошумљена гребена, које раздваја бразда Гацко поље — Заломска Сутеска — Невесињско поље — Симље поље. Северни гребен иде преко *Црвња* на *Прењ* (2102 м) а јужни од *Бјелашице* (1867 м) западно од Гацка на *Вележ* (1969 м) код Мостара. Преко плитко красног *Мориња* (1000 м) води споменути друм из Калиновика у Невесиње.

С оне стране Неретве између утока Раме и Мостара завршава се *западно-босански крас* у Чврсници (2228 м) која пада, слично као и Прењ и Вележ, веома стрмо према Неретви.

Херцеговачке алпијске планине падају степенасто према 500—700 м високој бразди коју чине поља у којима леже Билеће, Плана, Фатница, Вијелани, Благај и Мостар (50 м); она се на десној обали Неретве наставља у Мостарском блату. Поред ове постоје још две додуше непотпуне *бразде* истога правца. Оне су назначене, прва: пољима у којима леже Угарци и Љубиње, долинама Брегаве, Требижата и Имотским пољем, а друга Суторином, Грабским и Требињским пољем, Требињчицом и Поповим пољем (око 500 м). Између ових бразда и морске обале налазе се врло красне површи, чија је висина идући мору све мања, и које стрмо падају према наведеним браздама и морској обали. На њима има неколико паралелних гребена средње висине. На истоку опадају стрмо према попречној бразди горње Требињчице — Вилеће — Корито.

Површина ових тераса се одликује неким особинама као и Опутна Рудина Црногорског Краса са којом представља најљући крас динарске области који је скоро сав оголео. Овај љути крас је најбезводнија област динарскога система. Изузевши нека поља, у којима има речица, нема лети водотока ни у пољима а извори су ретки. Остало земљиште је без живе воде.

б) Долине и поља.

Сва наведена *поља* су у једној трећини своје површине обрађена, а остало је каменнти пашњак покривен овде онде џбуњен. Понеки су делови и мочарни. Велики делови Поповог поља и Невесињско, Бјеланско, Фатиничко, Љубињско и Гатачко поље су од октобра (децембра) до априла (јуна) поплављена. После ових поплава исуши се земљиште веома брзо и после кратког времена влада *оскудица у води.*

Низина на ушћу Неретве је од Почитеља све до низводно од Метковића (око 3 м изнад мора) добро обрађена, а даље до мора врло мочарна, пуна језера, лугова и рогоза и стога непроходна. У пролеће и јесен скоро цела низина је 1 до 4 недеље под водом.

У приморју постоје само неколике мале обрађене долине и равнице, у којима би се могле у непосредној близини

обале прикупљати трупе. Највеће су код Стања, Сланог, Лапада и Брена код Дубровника, Канали између Груде и Цавтата и Суторина. Иначе су падине према мору непосредне и веома стрме.

в) Реке.

Нерешва је недалеко испод извора *војна препрека због створа* долине и количине воде. Низводно од Коњица може се газити само на неким местима; ширина јој је 50 до 100 м и брзина до Почитеља врло велика. Поплаве су честе низводно од Почитеља.

Долина има неколико мањих обрађених раширења, узводно и низводно од Мостара по једно веће, делимице култивисано (доње је Мостарско поље). Иначе је долина свуда узана, са стрмим, високим странама, местимице до 800 м. дубока стеновита сутеска и чини знатну препреку. Велике воде трају често од јесени до пролећа и онемогућују подизање ратних мостова. Ово је и за време ниског стања воде веома отежано високим обалама и стеновитим дном. На реци има неколико железних и камених мостова.

Низводно од Почитеља је вода нездрава. Река је од Метковића регулисана и *иловна* до ове тачке морским бродовима. Често чишћење корита је потребно.

Притоке Нерешве (Рама, Буна, Брегава и Требижат) су због облика долине и велике брзине такође војне препреке.

Требињчица је понорница, која се код нормалног и вишег стања воде не може газити. Обале су у горњем току и у Шуми западно од Требиња (овде само 10 м) високе и стеновите. Лети пресужи река низводно од горње Шуме, а у пролеће и јесен плави простране пределе. Мостова има: у Требињу и око 5 км. изнад и испод овог места.

Омбла, недалеко од Дубровника, врло је кратког тока и пловна за веће пароброде. Њен извор има велики значај за снабдевање водом. Њу обилази друм Слано—Дубровник.

г) Комуникације.

Овим делом динарске области пролази *железничка пруга* која спаја Босански Брод преко Сарајева са Јадранским Морем (види Северна Босна). Она је уског колосека и води преко

Ивана и Коњица и даље долином Неретве преко Мостара у Метковић. У Габели се одваја крак за Требиње, Груж и Зеленику.

Пруга *Сарајево—Иван—Мостар—Метковић* је веома тешка планинска железница са многим мостовима, 7 тунела (на Ивану дужине 600 м) и зупчаницом. Пруга *Габела—Груж* са краковима за Зеленику и Требиње има, због тешког краса кроз који води, већих објеката, скупоцене постројe за снабдевање водом и делимице велики успон.

Путна мрежа. Сем неколико друмова и колских путева по долинама и пољима постоје само коњске стазе, од којих се неке стално одржавају у исправном стању.

Друмови имају чврст темељ, некад велике узбрдице и одржавају се редовно.

Природни колски путеви постоје само у већим пољима и у долинама. Они су обично рђави и каменити.

Коњске стазе су сличне као и у Црној Гори. Неке имају слаб темељ, добре објекте, мањи успон него обичне и одржавају се у исправном стању. Ширина ми је 2 до 3 м. те се могу лако претворити у колске путеве бар за лака, узана кола.

На правац путева утицао је највише орографски склоп овога краја. Услед правца пружања планина и бразди путеви су паралелни морским обалама чешћи него у правцу од мора ка унутрашњости, на коме је израда комуникација нарочито отежана многобројним високим и стрмим планинама.

Паралелно морској обали воде:

1. друм Котор—Ерцег Нови—Дубровник—Слано—Метковић—Макарска;

2. Друм Никшић—Требиње (у раду)—Љубиње—Столац—Домановић—Чапљина—Љубушки—Имотски;

3. друм Плана—Вјелани—Столац и

4. друм Никшић—Гацко (у раду)—Плужине—Невесиње—Мостар—Имотски (Жупањац);

Од мора воде у унутрашњост:

1. друм Ерцег Нови—Граб—Требиње—Билећа—Плана—Гацко—Чемерно—Фоча;

2. друм Слано—Попово поље—Љубиње—Столац—Невесиње—Плужине—Калиновик—Сарајево (Фоча);

3. друм Метковић—Домановић—Мостар—Коњиц—Сарајево и

4. друм Макарска—Љубушки—Мостар.

3. ЗАПАДНА БОСНА, СЕВЕРНА ДАЛМАЦИЈА И ВИСОКА ХРВАТСКА.

а) Планине и долине.

Овај део динарске области простире се од линије Биоково — Бран—Прозорско седло до линије Краљевица—Карловац и подељен је браздама Клис—Дрниш—Книн и Зрмања—Уна на три по рељефу разнолика одсека.

1. Одсек источно од бразде Клис—Дрниш—Книн—Уна испуњен је красним кречњачким површима, које су у четири венца поређане паралелно морској обали и највећим делом достижу висине алпијских и средњих планина.

Ове високе, тешко проходне и врло слабо насељене планине, преко којих воде само неколике колске комуникације, представљају тешко пролазну зону, која заграђује ниске пределе северне Босне као четвороструким бедемом од мора.

Споменута четири венца су:

Босански централни планински венац који чини вододелницу између слива Саве и слива Јадранског Мора и испуњава простор између горњих токова Сане, Врбаса и Босне са једне стране и удолине река Унац—Гламоч—Купреш—Равно — река Рама са друге стране. Пружа се од Бихаћа до Ивана и чине га делови западно-босанског краса и Босанске Рудне планине. Првим који се одликују свима облицима краса припадају: простране и великим шумама покривене *Грмеч планина* са Црним врхом (1604 м), *Срнетица* (до 1341 м), *Црвљивица* са Клековачом (1961 м), *Црна Гора* (Чардак) и *Витороr* (до 1907 м). *Босанско Рудне планине* (Битовнија 1700 м, Вратница 2112 м) познате су већ као ивичне планине северне Босне. Оне су средње и алпијске планине са свуда стрмим странама и великим шумама без краса. Све су ове планине тешко проходне. Њих прелазе само ови бољи путеви: Кулен Вакуф—Крупа, Дрвар—Петровац—Кључ, Гламоч—Јајце, Купреш—Бугојно—Травник и Јабланица—Бугојно.

Јужно од овог венца пружа се од утока Унца до Неретве један плитко красни венац који пада према удолини Грахово—Ливанско поље—Мостарско блато. Поједини делови овог венца су: *Шатор планина* (1870 м), *Старетина*, *Голија*, *Чинчер* (2006 м), *Радоша планина* (1956 м), гола *Љубуша* (1799 м), *Вран планина* (2074 м) и *Черстница* (2228 м). Северни су делови

шумовити а јужни голи и пусти. Неки (Чинчер и Чврстница) имају карактер високих планина и веома су красни. По горњим партијама налазе се алпијски пашњаци, свуда стрме стране покривене су шумом и џбуњем. Планину прелазе само неколики друмови: Грахово—Дрвар, Ливно—Гламоч и Ливно (Жупањац) —Купреш.

Динарски Алпи почињу у близини извора Уне и Зрмање и пружају се између Ливанског и Дунавског поља на с.-и. страни и Книнског поља, долине Цетине са Сињским пољем и Имотског поља на ј.-з. страни према југо-истоку. Чине их моћне, веома красне и голе површи са стрмим одсецима, нарочито према Ливанском пољу. Њихови највиши врхови су Динара (1831 м) и Троглав (1918 м). Према југо-истоку снижује се планина. Проходност је веома слаба. Динарске планине прелазе ове важније комуникације: друмови Книн—Грахово преко Грабског седла, Сињ—Ливно преко Пролога (1203 м) и Имотски—Жупањац (898 м) и колски пут Трилј—Аржан -Жупањац (700 м).

У просторији Мостар—Метковић—Сињ гранају се широки ланци брежуљака и стеновити гребени који заграђују Сињско, Имотско и Љубушко поље и Мостарско блато. Она је само у с.-з. делу веома красна.

Далматинске средње планине леже између Цетине, Имотског и Љубушког поља са једне стране и бразде Книн—Клис и морских обала од Сплита до ушћа Неретве. То су *Свилаја* (1509 м) дуж горње Цетине, *Мосор* (1330 м) ј.-и. од Сплита и *Биоково* (1762 м). Све ове планине су веома красне и њихове падине стрме и стеновите. Пет друмова прелазе преко њих: Дрниш—Врлика, Доњи Мућ—Сињ, Клис—Сињ (у дубокој преседлини), Доње Брело—Имотски и Макарска—Љубушки.

Између ових планина леже у разној апсолутној висини (у колико даље од мора у толико више, 300—1000 м) неколика *поља* (Гламоч, Купреш, Дувно, Грахово, Ливно, Имотски, Љубушки, Сињ, Мостарско блато), која представљају једине просторије подесне за прикупљање трупа. Боље су култивисана само Гламочко, Ливанско, Имотско и Љубушко поље. Површине већине ових поља су сиромашни пашњаци и поплављене су од новембра до маја у великим деловима, некад и у целини, шта проузрокује дуготрајне мочаре на дну ових поља.

2. Северна далматинска красна раван лежи између Зрмање, бразде Книн—Дрниш—Клис и морске обале. Она се по Скрадину зове и *Скрадинска површ.*

Са Скрадинске се површи издижу неколико планинских острва, као што су Промина (1148 м) и Буковица (674 м) и у њој је спуштено неколико плитких котлина.

У просторији северно од Чиколе—Крке треба разликовати плитко красну, врло комуникативну, боље култивисану раван (средња висина 100 м) ј.-з. од одсека Скрадин—Бенковац, а вишу, слабо култивисану, красну висораван с.-и. од тог одсека.

Јужно од Чиколе—Крке је земљиште врло красно и покривено џбуњем. У њему се пружају 600—900 м високи кречњачки гребени, који на многим местима стрмо падају према мору. Приморје је култивисано по терасама (Сете Кастели код Сплита).

У целој Скрадинској површи су шуме врло ретке.

3. Висока Хрватска лежи с.-з. од Зрмање и Уне и оивичена је као зидовима високим, стеновитим, врло красним планинама, које падају стрмим одсецима према мору, Уни и линији Бихаћ—Врбовско (на Добри). Ове су планине: Велебит дуж Зрмање и мора, Пљешевица, Мала и Велика Капела дуж Уне и линије Бихаћ—Врбовско.

Динарски Алпи настављају се с оне стране Грабског седла у планини Илица која се код извориштa Зрмање и Уне рачва у два венца: Велебит и Пљешевицу. *Велебит* је врло тешко проходна планина са прелазима изнад 800 м висине и диже се као огроман, дуг зид изванредно стрмо из скрадинске површи и мора. Досеже висину од 1700—1800 м (Батин врх 1798, Велики Малован или Вагањски врх 1758 м, Мали Рајесиц 1699 м). Северни део Велебита, над Сењем, зове се Сењски гребен (Коначиште 1494 м). Планинске стране према мору су голе, стеновите и испресецане а на унутрашњој страни покривене шумом и џбуњем. Бољих комуникација (друмова) има преко ове скоро 200 км дуге планине врло мало: Книн—Грачац, Обровац—Ловинац, Карлопаг—Госпић, Јабланац—Оточац, Св. Јурај—Оточац, Сињ—Оточац и Нови—Јасенак.

Пљешевица (Озеблин 1657 м), *Мала Капела* (Селишки врх 1280 м) и *Велика Капела* (Бјелоласица 1533 м) чине с.-и. ивицу Високе Хрватске. Оне су покривене огромним, врло старим шумама.

Унутрашњост има средњу висину од 700 м и садржи неколика 500—600 м. висока красна поља као што су Грачачко,

Лике, Крбаве, Оточца и Огулина. Између њих издижу се многобројни, већином красни гребени, врхови и побрђа до висине од 1200 м.

Висока Хрватска има сразмерно густу мрежу колских путева. И преко ивичних планина, сем преко Велебита воде сразмерно многе комуникације.

У узаном приморју успева медитеранска вегетација, на морским странама Велебита избија већином гола стена на површину а више од једне трећине високе Хрватске покривено је шумом и џбуњем. Оранице има само по пољима која су местимице и мочарна.

С.-и. од линије Бихаћ — Врбовско простире се до Крупе на Уни и до реке Коране *Хрватски ниски Крас* са апсолутном висином од 200 до 400 м.

б) Реке.

Текуће воде су кратке и великим делом понорнице. Свако веће поље има своју понорницу, која тече или Сави или Јадранском мору. Од приморских река су веће и значајније:

Цетина која је пловна 5 км узводно за барке,

Крка, која је низводно од Скрадина пловна за мале пароброде и

Зрмања која је од Обровца пловна за мале морске бродове.

Све три реке имају већином дубоке и узане кањонске долине; долинске су стране високе 100 и више метара и на многим местима и речне обале. Подизање мостова је с тога врло тешко.

в) Комуникације.

Железничка мрежа северне Далмације, западне Босне и високе Хрватске била је до пре светског рата доста слабо развијена. Али, последњих година предузети су обимни радови, који ће ову мрежу попунити неким новим важним пругама.

Нормалног су колосека: пруга Книн — Сплит, њен крак Перковић — Шибеник, такозвана личка пруга Грачац — Госпић — Оточац — Огулин и Унска пруга Бихаћ — Крупа — Бос. Нови. Везе ових пруга су у раду и то пруга Книн — Прибудић — Грачац и пруга Прибудић — Бихаћ (наставак Унске пруге). Овим новим пругама добиће Сплит своје везе са унутрашњошћу.

Уског су колосека (0·76 м): пруга Сплит — Сињ и приватна индустриска пруга Книн — Дрвар — Срнетица — Приједор (види северна Босна).

За путну *мрежу* важи оно исто што је већ наведено за путеве осталих делова динарске области. Има вештачких, добрих и стално одржаваних друмова, у нижим и равничастим пределима (пољима) каменитих и рђавих колских путева а у планинама коњских стаза. Од свих друмова треба навести као најважније:

а) у правцу паралелном јадранским обалама:

1) делове приморског друма Ријека — Краљевица — Нови — Сењ — Јабланац — Карлопаг; Задар — Стари Задар; Рогозница — Трогир — Сплит — Бреле — Макарска.

2) Локве — Огулин — Жута Локва — Оточац — Госпић — Ловинац — Обровац — Бенковац — Дрниш — Сињ — Триљ — Грабовац — Вргорац — Метковић.

3) Карловац (Огулин) — Слуњ — Личко Петрово село — Срб — Книн — Врлика — Сињ — Триљ — Имотски — Љубушки (Мостар). Део Сињ — Триљ је заједнички са линијом под 2.

б) У правцу из унутрашњости према мору друмове који везују пре наведене и избијају у приморје у Краљевици, Новом, Сењу, Св. Јурају, Јабланици, Карлопагу, Задру, Старом Задру, Водицама, Шибенику, Трогиру, Сплиту и Брелама.

4. РИЈЕЧКИ И КРАЊСКИ КРАС.

а) Планине и долине.

У овом делу динарске области, који је на југу, истоку и северу оивичен линијом Краљевица — Огулин — Карловац — Метлика — Ново Место — извор Крке — Врхника — Горњи Логатец — Идрија, има крас блаже облике но у јужним крајевима, због чега су и проходност и комуникативност боље него у тим крајевима. Али по клими и оскудици у води се овај крас никако не разликује од краса Високе Хрватске, Далмације, Херцеговине и Црне Горе. Он се наставља и с оне стране државне границе до јадранских обала и Соче низводно од Св. Луције обухватајући као географска целина целу Истру и Горишку.

У овој географској целини постоје две, непотпуне бразде динарскога правца које чине: источну долина горње Купе, Циркничко језеро и долина Унца и западну долина Речине, Реке и Випаве. Ове бразде деле споменуту целину на три одсека: западни (Истра и Коменски Крас), који припада потпуно Италији, средни (Ријечки Крас, Снежник, Пивка, Хрушица и Трновска Гора) кроз који иде наша граница, и источни (Кочевска брда, Рог над Крком, Турјашка брда и Ракитнишка површ) који припада потпуно нашој Отаџбини.

У *средњем одсеку* представља *Ријечки Крас* наставак Велебита и Велике Капеле. То је кречњачка површина, висока 500—1000 м, покривена шумом, са многим вишим гребенима и врховима од којих је Ришњак (1528 м) највиши. Проходност је веома ограничена, насељеност слаба (насељених места има само по мањим пољима, као што су Јелење, Лић, Фужине, Локве, Делнице) и путна мрежа само у јужном делу боље развијена. Преко ове површи воде железничка пруга Ријека — Карловац — Загреб и путеви из Сушака, Бакра и Краљевице у Брод на Купи, Врбовско и Огулин.

Сличне високе красне површи испуњују овај одсек све до Соче између Солкана и Свете Луције. То су планина *Пивка* са Снежником (1796 м) и Јаворником (1268 м), *Хрушица* са Наносом (1299 м) и *Трновска Гора* са Гољаком (1496 м). Средња им је висина 700—1000 м и на њима има многобројних гребена и врхова. Њихове ивице су врло стрми одсеци који су нарочито високи према Реци и Випави. Источном ивицом ових површина иде у главноме наша граница са Италијом. Површи су највећим делом покривене шумом, веома красне, тешко проходне, ненасељене и врло оскудне водом. Преко њих, или боље речено између појединих површи воде путеви преко границе и то: између Ришњака и Снежника доста рђав пут из Клане преко Чабранске Полице (1143 м) у Презид; између Снежника и Јаворника друм из Ил. Бистрице у долини Реке у Лож (највиша тачка 1098 м); између Јаворника и Хрушице железничка пруга Трст (Ријека) — Св. Петар — Ракек — Љубљана и друмови Св. Петар — Постојна — Планина (највиша тачка 613 м) и Сеножече — Раздрто — Студено — Планина (највиша тачка 660 м); између Хрушице и Трновске Горе, друм Ајдовшчина — Цол — Подкрај — Логатец (највиша тачка (882 м) и Цол — Црни Врх — Хотедршица —

Логатец (највиша тачка 683 м). Сва ова седла леже с оне стране границе на италијанској територији.

Источни одсек, који обухвата источни део Нотрањске и западни део Долењске, садржи средње планине, високе површи, побрђа и брежуљке. Крас је плитак, горње су партије покривене шумом и великим пашњацима и у доњим има њива и ливада. Виши делови овог одсека леже у главноме западно од низа поља око Кочевја, Рибнице, Лашча, Турјака и Љубљане, које су богате водом и добро обрађене. Они имају облик површи, високих око 700 м, са појединим вишим гребенима и врховима, као *Кочевска Брда* са Готенишким Снежником (1289 м), *Турјашка Брда* и *Ракитничка површ* са Кримом (1106 м). Између Рибнице — Кочевја и горње Крке подиже се *Рог* (1100 м) а све остало до линије Ново Место — Метлика — Карловац су побрђа и брежуљци, који не досежу висину од 1000 м и чине прелазну област између краса и огранака Источних Алпа. Путева има у овом одсеку прилично, највише у правцу с.-з. — ј.-и.

б) Поља.

Поља имају с тога нарочити значај, што се у њима налазе већа насеља, у којима се могу наћи и извесна материјална средства, и што у њима има у свако годишње доба пијаће воде.

Мала, око 500 м висока поља оло Логатца, Планине, Циркнице, Ложа, Лашча, Рибнице и Кочевја имају једно или више пространих насељених места и леже на главним комуникацијама. Клима је зими доста сурова.

в) Реке.

Реке су у красу понорнице а у прелазној области источног одсека нормалне.

Љубљаница је понорница разних имена (Пивка, Унец), и избија на површину последњи пут код Врхнике, одакле представља војну препреку. Она плави у пролеће *Љубљанско блато*.

Циркнишко језеро, које вероватно припада сливу Љубљанице (Стржен, Рак), суво је од средине августа до краја септембра осим узаног појаса дуж Стржена; иначе је 1 до 2 метара дубоко

Крка је низводно од Горње Крке, *Купа* низводно од Осилнице војна препрепа.

г) Комуникације.

Ријечким и Крањским Красом пролазе две *железничке пруге* правцем мора: то су пруге: Карловац — Огулин — Бакар — Ријека и Љубљана — Ракек — Постојна — Св. Петар — Трст (Ријека).

Прва има знатан успон и оштре кривине нарочито између Моравица и Св. Петра, што смањује транспортну моћ. Снабдевање водом је врло тешко, чиме је отежан саобраћај којег сем тога доста често ометају снег и бура.

Пруга Љубљана — Трст има два колосека и повољан успон те је транспортна моћ врло велика. Снабевање водом је осигурано водоводима. Саобраћај ометају зими снег и нарочито бура, која може вагоне да избаци са колосека. Обе су пруге везане пругом Карловац — Метлика — Ново Место — Љубљана, која има као рокадна линија велики значај. Исти значај могла би добити пруга ближа граници Љубљана — Лашче — Кочевје, ако би се продужила до пруге Огулин — Бакар.

Све железничке пруге у красу имају веома многе објекте (тунеле, мостове, галерије и вијадукте).

Друмови су сразмерно чести, врло добро израђени са солидним темељем, чврстим (каменим) објектима и повољним успоном.

Колски путеви су обично рђави, узани, врло стрми и каменити.

Стаза, коњских и пешачких има много.

И у овом делу динарске области има због правца пружања планина више путева у правцу од с.-з. него у правцу према мору и преко границе.

Најважнији путеви јесу:

а) У правцу према Ријеци, Трсту и Горици:

1) друм Карловац — Врбовско — Делчице — Краљевица — Вакар и Ријека;

2) друм Двор на Крки — Кочевје — Делнице (Ријека);

3) друм Лож — Кнежак — Ил. Бистрица — Трст (или Ријека);

4) друм Лашче — Циркница — Ракек — Постојна — Св. Петар — Базовица — Трст;

5) друм Љубљана — Логатец — Планина — Раздрто — Сежана — Трст;

6) друм Логатец — Цол — Ајдовшчина — Горица.

б) У правцу од с.-з. према ј.-и.:

1) друм Хотедршица — Планина — Ракек — Циркнице Лож — Презид — Мрзла Водица — (на друму Делнице — Ријека). Овај друм води дуж границе коју прелази на северу према Идрији одакле води преко Доње Идрије и Страже у Св. Луцију на Сочи;

2) пут Нотрање Горице (у Љубљанском блату) — Ракитна — Равник — и даље друм Нова Вас — Травник — Осилница — Брод на Купи — Врбовско;

3) друм Љубљана — Лашче — Рибница — Кочевје — Черномељ — Карловац;

4) друм Љубљана — Горња Крка — Метлика — Карловац.

Као преносна средства служе кола са коњском или воловском запрегом; поред тога има и товарних коња.

5. ПРОХОДНОСТ, ПРЕГЛЕДНОСТ И ОРИЈЕНТИСАЊЕ.

Проходност земљишта целе динарске области зависи од кршевитости т. ј. од односа глиновитог тла према кречњаку и од нагомилаиости за крас карактеристичних облика (шкрапа, вртача, увала, кречњачких гребена и врхова). У том се погледу може разликовати врло љути крас, љут крас и умерен (плитак) крас.

У врло љутом красу може се пешак једва кретати. Овакав крас чине горњи делови виших планина, Рудине и Хумина у Херцеговини и Црној Гори и јужној Далмацији.

У љутом красу може се пешадија још кретати без употребе руку. Коњ је неупотребљив; овакав крас имамо у деловима Црне Горе и Херцеговине које не припадају Рудинама и Хумини и на Грмечу, Срнетици, Чинчеру.

Остало је *умерен (алишак) крас*, у коме се коњи могу споро кретати.

Цела динарска област осим добро проходних поља може се сматрати као проходна само за *пешадију, брдску артилерију и товарну комору*. Кретање пешадије је овде онде врло тешко, али ипак скоро свуда могуће, по чему се крас разликује од високих планина. Најтеже је кретање у шумовитом

красу. Кретање *коњице, пољске артилерије и теглене коморе* је у главном ограничено на путеве.

Време и годишње доба утичу јако на проходност високих планина (снег, магла, бура) и поља (поплаве од октобра или новембра до априла и јуна).

У погледу проходности треба још ово напоменути:

Њиве, које се налазе већином само по увалама и пољима, ограђене су обично зидовима или плотовима. У периодично поплављеним пољима има већих *ливада*, чија је проходност сумњива.

Покривач чине висока шума, ниска шума, џбуње и шибље. Висока је шума доста ретка, најчешћа у неприступним пределима, поглавито на северним и источним падинама виших планина и налази се обично на љутом красу. Ниску шуму чини 3 до 4 метра висока лисната ретка дрвећа са густим џбуњем. Оваква је нормална шума у красу. Џбуње је нарочито густо у приморју.

Прегледност је ограничена безбројем неравнина, шумом и џбуњем као и зидовима и плотовима.

Оријентисање је врло тешко због велике сличности свих облика и оскудице за оријентисање подобних објеката, јер насељена места леже готово сва у удубљењима.

6. МОРЕ И МОРСКЕ ОБАЛЕ.

Овде ћемо истаћи оне географске елементе, који утичу на напад са мора и одбрану наших обала од Ријеке до Бојане (дужина у ваздушној линији 600 км) и које су од значаја за капацитет и поузданост веза преко мора.

а) Наутичке прилике.

Пловна вода: пловидба је отежана лавиринтом острва, острвца и стена (сколја), на неким местима и пличинама. Стога се може обављати само по вијугавим каналима, шта повећава путеве. Извесни канали су неподесни за велике бродове.[15]) Пролази који су пуни стена као што су између Дугог Острва и Меладе, између Корчуле и Пељешца, не представљају дању и са приликама упознатим бродовођама никакве тешкоће. Али

[15]) Потребна дубина воде за велике бродове 7 до 8, за највеће 10 а за торпедњаче 2—3 м.

ноћу, код угашених светиљки је пловљење могуће само на основи познавања свих препрека. Улази као онај у Шибенички канал захтевају тачно познавање месних прилика и струје. Стога има веома много светиљки и знакова на подесним тачкама; без њих је пловљење врло тешко. *Прилаз* обали са мора ограничен је дугуљастим, обали паралелним острвима и низовима острва на неколико отвора, што олакшава надзирање. Само пред обалом код Рогознице (између Шибеника и Сплита) и између Дубровника и Бојане нема острва. Лавиринат острва веома отежава извиђање на мору и пружа многобројна склоништа. Прекоморска веза између Краљевице и Дубровника може бити угрожена са италијанског Лошиња и Ластова. На северу пружају Раб и Паг извесну заштиту према Лошињу, али на југу је пролаз дуж Пељешца између Корчуле и Мљета потпуно отворен према Ластову. Стога би имао једном већ пројектовани канал кроз врат Пељешица код Стања велики значај (дужина 1·5 км).

Време: нарочито у зимском полугођу т. ј. од краја октобра до краја марта отежана је пловидба наизменично *буром* (с.-и.) и *широком* (ј.-и.). Оба ветра, а нарочито широко проузрокују велико таласање те су опасни за мале бродове. Широко је поред тога и дуготрајан, док је бура опаснија због наглости и јачине. Многа пристаништа нису довољно заштићена од ових ветрова, тако да у неким могу страдати и усидрени бродови. Бура је нарочито јака у Кварнеру, Кварнеролу, Морлачком каналу, код Шибеника и у Брачком каналу. Код врло јаке буре морају бродови, осим оклопњача и осталих са јаким погоном, да прекину пут. Оба ветра успоравају вожњу и отежавају улазак и излазак код многих лука.

У летње доба су јачи ветрови ретки. Најчешћи је маестрал (с.-и.).

Магле су ретке.

Струје, плима и осека. Струје су сем неких локалних (на пример код Шибеника) без значаја. Повољно за пловљење је, што су разлике између плиме и осеке незнатне.

Луке, сидришта. Сва обала као и острва су богате у добрим лукама и сидриштима. Многе мале луке и затим и многобројна острва чиње за мање бродове (торпедњаче и подморнице) згодна склоништа.

Дно је већином глибовато или песковито, те добро хвата сидро.

Највећи и најбоље заклоњени *заливи* су: Бакарски, Пашки, Шибенички (тежак улаз), Сплитски, Клечки, Грушки и Боко-Которски. Најбоље *луке* у погледу искрцавања и укрцавања, са пространим кејовима и многим дизалицама су: Ријечка, италијанска Лошињска и Задарска, Сплитска, Грушка, Зеленичка, Тиватска и Которска, затим Краљевичка, Шибеничка, Метковићска и Дубровачка (мала).

б) **Обале.**

Обале су између Ријеке и Зрмање, затим од ушћа Крке — осим кратких делова код Сплита, на Неретви, у Суторини и Жупи — до Будве, највећим делом *стрме*. Линија дубине од 10 м иде дуж стрмих обала недалеко од копна, што омогућава приближавање ратним бродовима до границе артилеријског домета и искрцавање, ван великих пристаништа. Али облик наведених обала узима овим повољним приликама скоро сваки значај. Планинске падине почну наиме скоро свуда у непосредној близини обала; висина им је 300 до 1000 м. Прелазе их, осим ретких друмова, само рђаве стазе и поред тога су испресецане, стеновите, врло стрме и већином красне или код мањег нагиба због многобројних тераса тешко проходне. Трупе се на ове падине пењу врло споро. Снабдевање водом је скоро свуда веома тешко. Такве су нарочито обале Морлачког канала, око Рогознице, јужно од Сплита до Неретве, на Пељешцу, од Стања до Цавтата, у Боки и од Будве до Кастеланске. У овим деловима наше обале тешко се је попети на ове приморске падине и продрети у унутрашњост. Одбрана има на расположењу многе, јаке положаје, и поред тога јој је са приморских врхова пружена велика прегледност.

Ниске су обале од Зрмање до Крке, код Сплита, на ушћу Неретве и од Улциња до Бојане. Ну, на Неретви је обала због мочара непроходна. Мање приморске низине налазе се код Бргата, Цавтата (Канали), на ушћу Суторине, у Жупи ј. од Тивта и западно од Будве, затим код Будве, Кастеланске, Бара и северно од Улциња. Низина на Бојани је зими поплављена, а лети маларична.

И ниским се обалама могу ратни бродови скоро свуда приближити до артилеријског домета.

Острва имају скоро у сваком погледу географске особине копна, т. ј. краса. Већина има веома разуђене стрме обале са

многим већим и мањим лукама. Скоро сва имају врхове знатне висине који су врло подесни за осматрање мора. Сва већа острва везана су телеграфски са копном.

6. КЛИМА И ЗДРАВСТВЕНЕ ПРИЛИКЕ.

Великим разликама у апсолутној висини условљене су знатне разлике у погледу почетка и трајања годишњих доба као и у погледу топлоте. Могу се разликовати *две по клими врло разнолике зоне,* ниско приморје са благом приморском и планинска земља са континенталном климом. Како се планине из мора или приморских равница издижу непосредно стрмо и високо, без икаквог прелаза, то су и разлике у клими врло нагле. Док у приморју, нарочито на југу, зими влада температура која код Београда одговара сунчаном пролетњем дану (зимзелено прорашће), има суседна планина, у коју се може стићи после марша од три до четири часа, снег и лед (на пр. у Боки).

1. Ниски делови *приморја* као и суседне дубоке низине, као доња долина Неретве, долина Требињчице, Зете, котлина Скадарског језера и низина на доњој Бојани имају благу приморску климу са незнатним разликама у топлоти. *Зима* је кратка, доноси само мало снега. Снег не остаје дуго. Само бура проузрокује знатне падове у топлоти и хладноће испод нуле. *Пролеће* почиње у марту, на југу у другој половини фебруара, кратко је, врло променљиво и кишовито. Април има већ летње температуре. *Лето* траје око пет месеци, трајно је ведро, врло вруће и од краја јуна до почетка септембра скоро без киша (сем олуја). Но, море и морски ветрови чине жегу сношљивијом но у унутрашњости. Лепо време траје скоро непрестано до краја септембра. Онда почиње, на северу раније а на југу доцније скоро *двомесечно кишовито* доба.

2. *Планински предели* имају континенталну климу. Сурова *зима* траје према надморској висини 3 до 6 месеци, трајно је врло хладна и има врло много снега, који се у вишим деловима (1600 м) топи тек у априлу и мају. Дуготрајне вејавице онемогућују сваки саобраћај. У снегу се губе све комуникације због чега има у неким крајевима (Херцеговина) дуж путева нарочитих знакова (гомила камења и мотке). У неким крајевима је зима тако оштра (Црна Гора) да су операције једва изводљиве. Крањски крас има кратку сурову зиму од децембра до фебруара.

Почетак *пролећа* зависи од апсолутне висине; оно је кратко, променљиво и има некад у мају поврате хладноће са снегом.

Лето је у нижим планинама и у пољима врло жарко (Мостар, долине Требињчице и Брегаве) и суво. У високим планинама је само дању неколико часова вруће, а ноћи су често осетљиво хладне.

И у планинама је *киша* најчешћа у јесен, затим у пролеће. Летно је време сем у Црногорским Брдима, свуда сушно и оскудно у води.

Јутарње магле су честе у пролеће и јесен, овде се онде јављају и лети.

3. Зимско полгође (октобар до краја марта) одликује се у обе зоне јаким ветровима, *широком* (ј.-и.) и *буром* (с.-и.), који доносе обично и промену времена. Широко траје дуго (четрнајест дана), доноси вишу температуру, обично кише и проузрокује код многих људи умореност и главобољу. Бура је трипут чешћа од широка и траје обично 9 дана. Доноси пад температуре и суву хладноћу.

У здравственом погледу су прилике у унутрашњости боље него у приморју. Најчешћа су разболевања у јулу и августу, а најређа од септембра до новембра.

Најопасније су грозница (маларија) у пределима са периодичним мочарима, дакле у већим пољима, приморским низинама и скоро свима долинама (низине на Бојани и на ушћу Неретве, Мостарско блато, Фојница, Гацко, Стањо, Имотски, Книн, долина Зрмање, Вргорац, Бенковац, Лика). Грозница се јавља обично од маја до септембра, а најопаснија је у јулу и августу.

Поред маларије су чести катари плућни и стомачни, тифус и летња грозница (цревни катар са грозницом).

7. СМЕШТАЈНЕ ПРИЛИКЕ.

Главна насеља у унутрашњости ове области су у красним пољима: Цетиње, Никшић, Невесиње, Требиње, Дувно, Ливно, Оточац, Госпић, Логатец. У приморју су вароши у заштићеним положајима, јер су често биле изложене непријатељским нападима, нарочито гусарским. Овакве су вароши Котор, Дубровник, Трогир, Шибеник.

Приморске вароши су на обали малих драга, на узинама и на ртовима. Готово увек је на кршном брду град или разва-

лина града, а под њиме је варош, врло уских, највише правих и махом прљавих улица, које су често врло стрме. На раскрштима су тргови или пијаце са бунарима. Само неким главним улицама може се проћи са колима; споредне улице су често камените степенице, скале. Све су куће од камена са два или три спрата, покривене црепом. Куће су обично препуне, нечисте. На приземном спрату налазе се дућани, магазе, стаје. Одељења за становање су мала и без пећи. Коњушница има мало. Изузетак чини Дубровник као лепа и чиста варош.

Села су у красним пољима, увалама и вртачама. Али насеља готово никада нису по дну ових котлина, јер има мало ораће земље у целој области; осим тога, дна красних поља се избегавају и због периодичних поплава. И тако су села поглавито по ободу красних удубљења.

Сеоска су насеља у унутрашњости разбијеног, а на мору и у приморским равницама збијеног типа.

Села разбијеног типа краса разликују се од села суседног Старога Влаха по своме положају. Нису на брдима већ по вртачама, увалама и пољима. Сем тога су куће ближе једна другој, јер земља за обрађивање и за насељавање је ограничена. И у колико се приближавамо јадранском приморју у толико су села збијенија.

Села приморја су збијеног типа, уских улица, али често разбијена у гомилице, које су једна од друге више или мање удаљене.

Куће сеоских насеља су у шумовитом красу Високе Хрватске и на граници Босне и Далмације у брвнаре.

Кућа голога краса је од камена, приземна или на два спрата, врло ретко на три. Распрострањена је у приморју, у Загори, у Неретви до планине Ивана, у херцеговачкој Хумини, у Црној Гори од Боке до Ветерника. Двориште је врло мало и у њему су стаје за стоку. Како махом нема довољно воде за прање, то су дворишта и приступи ових кућа често прљави.

Има више врста оваквих камених кућа: једнодељна приземљуша покривена ржаном сламом, даском, плочом или црепом, дводелјне или тродељне камене куће, дупла или тројна приземљуша. Врло су честе куће на два спрата у јадранском приморју и у Црној Гори; али осим тога их има по целој области камене куће. Кашто су ове куће велике и особито добро израђене.

У главноме, може се рећи, да су куће у толико бедније и примитивније у колико је више развијена појава краса. У високим пределима врло љутог краса су најчешће једнодељне приземљуше без икаквих унутрашњих преграда и презида. Под је ледина или набијена земља, ређе од камена. Димњака немају. Улази се једним или двојим наспрамним вратима. У зидовима има махом малих отвора, који се затварају капцима. Људи станују у оваквим примитивним кућама заједно са стоком.

Прелаз оваквом примитивном човековом насељу је овде онде тако нагао као и појава најљућег краса (Херцеговина, јужна Далмација).

Према овоме су *смештајне прилике* само по варошима релативно добре; по селима су, полазећи од мора, све горе, тако, да се могу користити само ханови, манастири и беговске куће за смештај трупа. Изван поља, увала, вртача и приморских равница веће јединице неће моћи да станују под кровом, што заједно са суровом климом знатно отежава операције у овој области.

У Крањском Красу су прилике у неколико боље, јер по селима у пољима и увалама има доста већих, нових кућа. Али, по красним површима и овде нема тако рећи насеља ни средстава. Логоровање је зими због оштре климе а лети због оскудице у води могуће само под врло неповољним условима.

8. МАТЕРИЈАЛНА СРЕДСТВА.

Становништво се занима поглавито сточарством и земљорадњом, а у приморју и риболовом.

Најмногобројније су *овце* и *козе;* у много мањеи броју има говеда (нарочито у северној Далмацији), коња, мазги и магараца. Говече је мало и слабо. — Од *сточарских производа* има, поглавито у јесен, много овчег и козјег сира.

Земљорадња је могућа само по пољима и низинама, које представљају праве оазе у красу. У њима се сеје кукуруз, који чини главну храну становништва, затим јечам и пасуљ (нарочито у Далмацији); у Црној Гори негује се и кромпир. Али и ова жетва није сигурна услед поплава, које рано с јесени наступају, и трају до лета. Производи никад нису довољни за становништво (Херцеговина, Црна Гора). Реквизиција може имати успеха у неколико само после жетве. Сламе има врло мало.

Као зрнаста сточна храна употребљује се — ако се у опште даје стоци — само јечам; овас је скоро непознат. *Сено* се добија по зими поплављеним ливадама, пољима и по планинским пашњацима. Али и од тога има само малих количина, јер је стока стално на паши.

Од осталих земљорадничких производа има воћа, вина и дувана (Херцеговина, Црна Гора).

У највећем делу целе области влада *оскудица у дрвима.* Само Висока Хрватска, Крањски Крас и виши делови планина у унутрашњости имају велике шуме. У нижим пределима краса наилази се само на џбуње и шибље.

У красу пресуше лети мање текуће воде и скоро сви извори, те влада од јуна до септембра врло осетљива оскудица у води, од које становништво и стока много пате. Нарочито љути крас је без живе воде, изузевши нека поља у којима има речица. Највећи део динарске области има лети само атмосферску воду, било из снежника у Планини или од заосталог снега прикупљеног по красним пећинама, било кишницу. Ова се хвата или у природним удубљењима, *каменицама* или у ископаним и обзиданим *чатрњама, бистијернама* или *густијернама.* Стока се поји на *локвама,* вртачама у којима се држи атмосферска вода или на *ублима,* вештачким, подзиданим локвама.

У главноме се може сматрати да има воде у близини насељених места. Али услед летње суше пресуше не само водотоци и извори већ и многи природни и вештачки резервоари кишнице, који су често примитивни и по величини недовољни. Многа села доносе онда воду на коњима и мазгама из даљине од 2—3 часа и то са извора који не пресушују. У неким крајевима учињено је последњих година доста на побољшању вештачких резервоара кишнице тако у Крањском Красу, Високој Хрватској и Херцеговини (на главним путевима и на великим пашама). Већа насељена места снабдевају се водом помоћу водовода (Задар, Дубровник, Мостар, Невесиње, Цетиње, Љубушки, Столац).

Со се добива само у приморју.

Индустрија намирница је незнатна. Већих млинова и фабрика за израду теста има у приморју, а већих пекарница у Мостару, Билећи, Требињу, Дубровнику, Сињу и Котору.

Уопште узев биће реквизиција успешна само у погледу меса (стоке). У место говеђине мораће се често узимати овче или козје месо. Стока је у пролеће услед слабе исхране увек у слабој кондицији и често децимирана. При упућивању стоке потребно је, да се води рачуна о изворима и пашама.

Месна средства су дакле за веће јединице сасвим недовољна. Ван домашаја поља и приморских низина неће се наћи готово ништа. Најосетније је *немање дрва* и лети *оскудица у води.* Операције у овој области су дакле могуће, ако су припремљене врло опсежним дотурањем скоро свих потреба.

VI. НАШ ДЕО ИСТОЧНИХ АЛПА И ЊИХОВИХ ОГРАНАКА.

1. Планине.

Област наших Источних Алпа је оивичена на западу италијанском границом од Хотедршице до врха Пећи, на северу аустриском и мађарском границом од Пећи до Д. Лендаве, на истоку од прилике линијом Вараждин — Загреб — Карловац Метлика — горња Крка — јужна ивица Љубљанског блата — Хотедршица.

Нашој Отаџбини припадају од Источних Алпа делови јужних кречњачких Алпа, Дравске групе и средњег појаса.

У *јужне кречњачке Алпе* спадају Јулиски, Камнички Алпи и њихови огранци.

Јулиски Алпи подижу се између Венецијанске Низине, реке Беле, Саве, Пољанске долине и Идрије и састављени су од неколико масивних планинских громада са голим и испресецаним теменима. Долина Зиљице (притоке Зиле), Предел, долине Коритнице и Соче деле их у два дела који су скопчани на Пределу. Западни део лежи сасвим на италијанској територији, а гребеном источног иде наша граница са Италијом. Овај источни део чине северно од Можица (1602 м) или линије Бача — Бохињска Сава сурове стеновите и непроходне високе планине. Средња висина главног гребена је око 2000 м а многи врхови досежу знатно веће висине; Јаловец 2643 м, Разор 2601 м, Триглав 2863 м, Кањавец 2568 м, Ланшевица 2003 м, Родица 1965 м. Делови изнад 2500 су покривени вечитим снегом. Ретки превоји леже 1600—2000 м високо. Најважнији су: *Мојстровка* (1611 м) којом иде друм из Крањске

Горе у Долини у Тренту у долини Соче, *Лукња* (1758 м) којом иде стаза из Мојстране у Лог у долини Соче, *В. Врата* (1927 м) којима иде стаза од Бохињске Бистрице у Сочу, *В. Богатин* (2008 м) којим иде стаза од Вохињске Бистрице у Кобарид и *Црна Прст* (1760 м) којом иде стаза из Бохиње у долину Баче. Све ове стазе су тешке, зими обично неупотребљиве пешачке стазе. Пешачке су стазе осим наведеног друма преко Мојстровке једина комуникација овог дела Јулиских Алпа.

Јужно од линије Бача — Бохињска Сава налазе се средње планине које опадају по висини идући југу. У ове спадају планине око *Церкна, Идриска* и *Шкофјелошка Брда* и *Полхограјски Доломити.* Ове предалписке планине, које су многобројним долинама и долиницима рашчлањене у многе групе, чине прелазну област између Алпа и динарских планина. Долине су врло узане са стрмим странама, доње падине покривене шумом и џбуњем. Често избија стена на површину. Нарочито предели на обе стране границе су слабо насељени. Преко планине воде узаним сиромашним долинама местимице стрми друмови Шкофја Лока — Подбрдо (804 м) — Толмин и Шкофја Лока — Церкно (800 м) — Св. Луција.

Испод ових планина води тако звана Бохињска железничка пруга од Јесеница преко Бох. Бистрице — (тунел) — Подбрдо — Св. Луција у Горицу.

Камнички или Савињски Алпи подижу се на обе стране горње Кокре и горње Савиње; имају такође облик масивних громада и досежу висине преко 2000 м (Гринтавец 2530 м, Сторжић 2134 м, Ојстрица 2350 м). На њима има једино пешачких стаза, те имају велики значај комуникације које их обилазе и то на западу друм Крањ — Кокра — Језерски врх, на југу друм Камник — Чрнилец (904 м) — Горњи Град — Радмирје на Савињи а на истоку друм долином Савиње преко Радмирја у Солчаву.

Источно од Љубљанске котлине пружају се на обе стране Саве неколико венаца средњих планина, које се с оне стране Сотле (притоке Саве) настављају и завршују са Иванштицом. Северни венац почиње код Камника и вуче се дуж Савиње, средњи чине *Литијска* побрђа (Кум 1219 м) а јужни на десној обали Саве *Бохор* (1023 м), Огранци ових венаца пружају се до Кршког поља и Бержичке котлине. Планине су састављене

поглавито од кречњака међу којима има доста морских седимената и у њима на многим местима мрког угља (Загорје, Трбовље, Храстник, Рајхенбург, Шт. Јанж, Глобоко и др.). Планине су покривене шумом и имају развијену путну мрежу.

С оне стране доње Крке подижу се одвојени кречњачки *Горјанци* (Св. Јера 1181 м), с оне стране Крапине (леве притоке Саве) изнад Загреба *Загребачка гора* (Слеме 1035 м) а источно од Иваншћице *Камник* (643 м) који већ воде од огранака Алпа у остатке некадашње панонске планинске масе.

Од планина *Дравске групе* припадају нашој Отаџбини Караванке и њихови огранци. *Караванке* раздвајају долину Саве од долине Драве и чине од Зиљице до Језерског врха непрекинут ланац високих, алпијских планина. Њихови највиши врхови су Кепа (или Јепа 2144 м), Обир (2141 м), Пеца (2114 м), Стол (2239 м), Кошута (2135 м), Овчева или Олшева (1930 м). Источно од Језерског врха су врло шумовите и слабо проходне средње планине које се пружају до Драве и Мислиње. Караванке су нарочито у западном делу веома стрме и тешко проходне. Превоја има врло мало; најважнији су: *Подкоренско седло* (1071 м) којим води врло стрми пут Подкорен — Бељак, *Љубељ* (1370 м) са друмом Крањ — Целовац, *Језерски врх* (1218 м) са друмом Крањ — Железна Капла — Великовац, *Чолник* (или Чавник 1440 м) са рђавим путем из Солчаве на горњој Савињи у Железну Каплу, *Коприва под Пецом* са рђавим путем из Шоштајна на Паки (притоци Савиње) преко Црне у Штебен (у Подјунској долини) и *Пољане* (545 м) са друмом од Д. Дравограда у Плиберк.

Испод Караванака води Караванским тунелом железничка пруга од Јесеница преко Подрожчице у Целовац и Бељак.

Караванке су од Јулиских Алпа одвојене Долином којом тече Сава Долинка. Ова је долина ниским Ратечким развођем везана са долином Зиљице. Њом воде друм и железничка пруга од Љубљане преко Јесеница и Трбижа било у Ћемону било у Бељак.

Настанак Караванака чине *Витањска брда*, која прелазе на Худој Лукни друм и железница Целје — Слов. Градец, даље према истоку *Коњишка Гора* на горњој Дравињи и најзад побрђа *Халозе* јужно од Птујског поља. У овима су најпознатији *Мацељ*, *Доначке горе* (883 м) и *Равна Гора* којом се цео венац завршава на Вараждинској низини. Све ове планине су

врло шумовите, сразмерно проходне и одликују се налазиштима разноврсних руда.

Од *средњег појаса Алпа* припадају нашој Отаџбини само мали делови, тако одвојена група *Стројне* (1054 м) на десној обали Драве, затим јужни огранак *Голице* (или Корице) са Кошењаком (1522 м) северно од Д. Дравограда, *Похорје* између Драве, Мислиње, горње Дравиње и Птујског поља, *Козјак* северно од Драве и најзад *Словенске Горице* између Драве и доње Муре. *Похорје* досеже висину од 1500 м, има благе облике и веома је разуђено многобројним долиницама. Покривено је великим шумама и нема ни једне боље комуникације. *Козјак* има већи значај као гранична планина; насељеност је доста слаба и сем друма Маренберг на Драви — Ивник (седло 670 м) прелазе га само рђави и стрми путеви. *Словенске Горице* су ниске, добро насељене и комуникативне и представљају заједно са Халозама и Калником западну ивицу великог панонског басена.

2. Котлине и долине.

Љубљанска и *Крањска* котлина (Соршко поље) као и *Радовљичка раван* (Дежела) (300-500 м високе) су равни, врло пространи, густо насељени, обрађени и комуникативни предели. Многе ливаде Љубљанске котлине као и Љубљанско блато које је само по ивицама насељено, тешко су проходне у пролеће и јесен. У Крањској котлини влада некад лети оскудица у води. Дежела и Соршко поље зову се и Горењска раван.

Целјска или *Савињска* котлина је добро комуникативна и проходна. Сличне одлике има и пространа *Кршко-брежичка* котлина на доњој Крки и Сави.

Горње Птујско поље лежи на десној обали Драве, а *доње* на левој. Прво је слабо обрађено, делимице шумовито и у средњем делу оскудно водом, а друго врло плодно. Оба су врло комуникативна.

3. Реке.

Сава чини низводно од Радовљице препреку због количине воде и облика обала, које су од Јаворника до утока Соре 50 м дубоко усечене. Газова има у Љубљанском пољу код ниског стања воде. Ширина реке је узводна од Љубљане до 100 м, од Љубљане до Радеча 100-150 м, а низводно до

Загреба 150-250 м. Горња Савина долина која је преко Ратечког развођа (849 м) везана са долином Зиљице доста је широка, нарочито низводно од Радовљице, где почиње Горењска раван.

Између села Саве и Радеча долина је знатно сужена. Сава тече, праћена само железничком пругом, међу местимице стеновитим, неприступним обалама. Оближње средње планине су слабо проходне и готово без бољих комуникација.

Низводно од Радеча долина се нешто раширује, али тек код Кршког улази у широко плодно кршко-брежичко поље. Река се рачва у више рукава.

У овом се делу Сава ретко кад сасвим заледи. Велике воде надолазе у марту и априлу као и између септембра и новембра и трају неколико дана.

Узводно од Љубљанице препрека није велика; мостови су чести. У одсеку од Љубљане до Кршког има мало мостова а у оближњим планинама и мало комуникација. Прелаз је преко овог одсека Саве већим јединицама отежан немањем комуникација, обликом обала и бржим током.

Драва тече од Доњег Дравограда до Марибора, између Козјака и Похорја у узаној, местимице клисурастој долини, праћена јужно железничком пругом а северно друмом. Са југа, преко стрмих падина Похорја, прилазе реци само рђави природни путеви. Али и са севера води само један друм (Ивник — Маренберг) у овај одсек Дравине долине. Ширина је реке 100-150 м.

Низводно од Марибора тече Драва кроз широко Птујско поље које се даље према истоку наставља у Вараждинској равни. Река се низводно од Птуја рачва у рукаве. Острва и оближња земљишта покривена су луговима и поплављена приликом надоласка воде, због чега су и слабо проходна. Словенске Горице имају у правцу паралелном Драви мало путева.

Велике воде надолазе сваке године између априла и јуна, често и у јесен, плаве долину и кваре комуникације. Зими се гдегде ствара лед.

Мура је 150 м широка, врло брза и има ниске обале. Велике воде надолазе у мају и јуну. На нашој територији т. ј. од Шпиља тече Мура широком, плодном и густо насељеном долином коју чине Липничко поље, Апачка котлина, Мурско поље и Прекомурје.

4. Клима и здравствене прилике.

Цела ова област има умерену, здраву климу: пролеће је кратко, лето вруће, јесен лепа, зима хладна и са мало снега.

У високим планинама (Јулиским и Камничким Алпима, у Караванкама) влада сурова, хладна алпијска клима. Зима траје 5—6 месеци и веома је снеговита. Магле су честе и разлике у температури дању и ноћи су велике. Висине од 1500—1600 м су до маја и јуна под снегом.

5. Комуникације.

Железничка мрежа ове области је сразмерно густа, али правац и везе појединих пруга не одговарају потпуно нашим потребама, јер су неке линије границом пресечене на најнезгоднијем месту.

Најважнија је пруга Загреб—Зидани Мост—Љубљана. Док је део те пруге Загреб—Зидани Мост у своје време израђен као пруга споредног значаја, то део Зидани Мост—Љубљана припада пруги дуплог колосека која Беч преко Марибора, Прагерског, Целја, Зиданог Моста, Љубљане, Ракека, Св. Петра спаја са Трстом.

Од пруге Марибор—Љубљана одвајају са пруге:

Марибор—Доњи Дравоград—Целовац;

Прагерско—Птуј—Чаковац—В. Канижа (у Мађарској);

Целје—Шоштаји—Доњи Дравоград;

већ наведена пруга Зидани Мост—Загреб;

Љубљана—Вишња Гора—Ново Место—Карловац;

Љубљана—Кочевје;

Љубљана—Камник и

Љубљана—Јесенице—Крањска Гора—Трбиж—Ћемона или Бељак од које се опет одвајају пруге:

Јесенице—Караванси тунел (8 км)—Подрожчица—Бељак (Целовац) и

Јесенице—Вохињска Бистрица—Бохињски тунел (6,3 км)—Св. Луција—Горица.

Пруга Беч—Марибор—Љубљана—(Трст) и њени кракови за Целовац, В. Канижу и Загреб су својина приватног друштва јужних железница а остале су пруге државне.

Највећу транспортну моћ има пруга Марибор—Љубљана, која има нарочито у долини Савиње већи број великих обје-

ката (мостова). На осталим је пругама транспортна моћ слаба, јер су станична одстојања доста велика. На прузи Загреб—Љубљана која представља део најкраће везе престонице са овом облашћу предузети су извесни радови у сврси појачања транспортне моћи.

Већи значај имају велики Караванскн и Бохињски тунел на прузи Целовац—Јесенице—Бохињска Бистрица—Горица која је иначе само транзитна пруга између Аустрије и Италије. У погледу аустриског транзита је важнија пруга Марибор—Љубљана—Ракек, пошто спаја Беч најкраћим путем са Трстом. Транзит игра у опште велику улогу скоро на свим пругама обе области.

Друмови (насипи) су већином врло добро израђени и одржавани. Али на неким има великих дуготрајних узбрдица (друмови преко Љубеља, Језерског врха, Подбрда и Церкна). Ширина им је 2, 5 до 8 м, гдегде и 2 м, успон досеже често 11%. Мостови су од камена или дрвета, ређе од железа а често ужи од друма. И у насељеним местима је ширина често мања (до 2,5 м) што отежава мимоилажење колона, појединих кола, па и коњаника.

Колски природни путеви иду махом по чврстом, каменитом тлу. Обично су узани, стрми, често дубоко усечени и имају многобројне оштре кривине. Објекти су већином од дрвета и често рђави.

Коњске су *стазе* ретке, јер се товарна стока слабо употребљује.

Пешачких стаза има много у подручју Јулиских Алпа, Караванака и Камичких Алпа. Оне су обично рђаве и камените.

У погледу правца најважнијих путева можемо разликовати друмове који воде према и преко северне, аустриске границе и оне који воде према и преко западне италијанске границе.

Према аустрискоj граници воде:

1) друм Љубљана—Крањ—Подкорен—Бељак, са краковима Крањ—Љубељ—Целовац и Крањ—Језерски врх—Великовац;

2) друм (Метлика)—Ново Место—Зидани Мост—Цеље—Худа Лукна—Д. Дравоград;

3) друм Карловац—Брежица—Сл. Бистрица—Марибор;

4) друм Загреб—Крапина—Птуј—Радгона и

5) друм Загреб—Вараждин—Чаковац—Радгона.

Према италијанској граници воде:

1) друм Вараждин—Птуј—Сл. Бистрица—Шоштајн—Камник—Крањ—Крањска Гора—Трбиж и Крањска Гора—Мојстровка—Бовец—Кобарид;

2) друм Вараждин—Крапина—Целје—Љубљана—Шкофја Лока—Подбрдо—Толмин и Шкофја Лока—Церкно—Св. Луција;

3) друм Загреб—Кршко—Вишња Гора—Љубљана—Логатец—Ајловшчина—Горица и Логатец—Трст (види Крањски Крас).

6. Смештајне прилике.

Градска су *насеља* ретка; има их у главноме само по наведеним већим котлинама. Само у источном делу ове области у коме се гранају сразмерно ниски огранци Алпа има већи број мањих па и већих вароши.

У подручју високих планина су збијена *села* ретка. Оваквих има у главноме само у нижим деловима планине и у главним долинама. У споредним долинама постоје готово само мала сиромашна села од неколико доста разбијених заселака. Оваква насеља за смештај трупа готово и недолазе у обзир, стога, што заузимају већи простор и што су увек прилично удаљена од пута. Предели изнад 2000 м су ненасељени. У неким високим долинама и на неким високим превојима (Јулиских и Камничких Алпа) има благодареħи туристици алпијских кућа које служе туристима као заклон и могу послужити за смештај патрола а мањих одељења.

Куħе планинских села су обично од дрвета подигнуте на темељу од камена. Имају неколико одељења и висок кров од дасака, шиндре или сламе.

Према овоме може се закључити, да су смештајне прилике у вишим планинама неповољне, а добре само у великим басенима и котлинама.

Приликом *логоровања* је потребно, да се води рачуна о апсолутној висини логора и добу године. У узаним долинама има мало, већином само мањих, места подесних за логоре.

7. Месна Средства.

У подручју виших планина чине *сточарство* и *шумарство* главно занимање становништва. Само у широким долинама,

у котлинама и по нижим планинама је могућа *земљорадња*. Гаји се кукуруз, пшеница, кромпир, пасуљ, купус и овас. Принос је у подручју високих планина слаб. Боље су прилике у источним пределима у којима планине досежу само незнатне висине и где има пространих поља и низина. Али и овде ће реквизиција бити успешна у главноме само после жетве.

Стоке (говеда, коза и оваца) као и *сена* има увек и свуда у већим количинама. Лети и у јесен има и разних сточарских производа (сира, масла).

Вино и воће се негују свуда осим у подручју високих планина.

Сразмерно богата месна средства нису довољна за снабдевање већих јединица, а *снабдевање* из позадине наилази услед мање повољних саобраћајних прилика на тешкоће, које су ипак мање но у осталим областима Краљевине.

VII. НАШ ДЕО ПАНОНСКОГ БАСЕНА.

Северно од Саве и Дунава, а источно од линије Карловац — Загреб — Вараждин — Радгона простире се огромни Панонски басен, чији велики део припада нашој Отаџбини.

Највећи део целе просторије заузима низина, а на неким местима издижу се као усамљена острва ниске планине, побрђа и брежуљци.

Низина је изузев мочара и блата, густо насељена, култивисана и разним средствима богата и подељена моћним препрекама Драве, Дунава и Тисе на четири одсека. Цела та просторија има као погранична област велики значај.

1. Висински облик.

Банат, Бачка и Барања чине потпуну *равницу* која је највећим делом покривена дилувијалним наслагама. Ова дилувијална површ издубена је на рекама дуж којих се простиру широке аливијалне речне равнице, које су за неколико метара ниже од дилувијалне површи. Ну, прелаз је готово неприметљив.

Низина је гдегде таласаста. Само код Тителa, недалеко од ушћа Тисе, издиже се 120 м висока плоча са 50 м високим, стрмим ивицама. У неким пределима замењена је дилувијална земља ситним, гдегде живим, гдегде вегетацијом учвршћеним

Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani

песком тако с.-и. од Суботице и у већем обиму у Банату између Делиблата, Алибунара и Паланке.

Низина је незнатно нагнута према југу и југо-истоку (Суботица 114 м, Сомбор 90 м, Винковци 90 м, Вел. Канижа 83 м, Србобран 86 м, Ср. Митровица 87 м, Нови Сад 80 м, Панчево 78 м). Реке имају стога врло слаб пад и теку у многим рукавима мењајући непрестано главно корито и померајући своје обале чиме се стварају нова и мењају стара острва. Због слабог пада и ниских обала реке се често изливају и плаве простране пределе оближње низине. У многим се пределима вода из поплављених предела извлачи пумпама (водне задруге) али ипак постоје, нарочито дуж великих река (Дунава, Драве, Саве и Тисе) велики мочари и блата.

Низине у Банату и Бачкој су добро култивисане, плодне, али оскудне дрвима и водом. Између врло ниских таласа простиру се мочари, реке са многим рукавима и барама, чије је пресушивање у току.

Срем је између Саве, Дунава и Босута на југу мокра, слабо култивисана и густо пошумљена низина, а на северу је сув, густо насељен и култивисан.

Пролазност зависи веома од времена и тлине. Ову чине у Бачкој црница, између Тисе и Дунава песак, а остало песак са глином. У кишовито су доба велики предели покривени водом.

Банатска низина је на истоку оивичена банатским планинама, од којих се на нашој територији налази само *Вршачка Кула* (641 м) источно од Вршца. *Локве* (549 м) између Нере и Дунава код Беле Цркре леже већ с оне стране државне границе.

На западу издижу се из Панонске низине многобројна побрђа, слична острвима.

У Срему се подиже потпуно одвојена *Фрушка гора*, која се пружа јужно од Дунава од Вуковара до Карловца у правцу з.-и. Највиши јој је врх Црвени Чут (539 м). Простране шуме и велика испресецаност глиновитих страна чине, да је Фрушка гора слабо проходна. Њен западни наставак, ниска, узана коса прекинута је код Винковаца дилувијалном низином. Али с оне стране железничке пруге Винковци — Брод у правцу Ђаково рашири се ова коса прелазећи најзад у средње планине које опкољавају Пожешку котлину.

Пожешке планине чине гранитни *Папук* (953 м) на северу и *Псуњ* са *Брезовим пољем* (984 м), *Пожешка гора* (637 м) и *Ђел* (459 м) на југу. Све су ове планине густо пошумљене, слабо пролазне и оскудне у комуникацијама. Оне опкољавају плодну, делимице пошумљену *Пожешку котлину.*

Западно од Пожешких планина а од њих одвојено низином на Олови подиже се *Мославачка планина* 489 м), такође шумовита и слабо пролазна. С.-з. од Папука пружа се паралелно са Дравом дугуљасти, ниски, плошчати гребен *Било* (250—300 м). Између Била и Мославачке планине простире се богата котлина горње Чазме (Беловар).

Било је јужно од Копривнице везано са *Калником* и овај на ј.-з. са *Загребачком Гором,* које су већ споменуте као крајњи огранци Источних Алпа и ивичне планине Панонског басена.

Северно од ових хрватско-славонских планина простире се дуж Драве *Подравина* која почиње са Птујским пољем код Марибора. Широка је 15—40 км и висока 220—90 м (Птуј 220 м, Вараждин 173 м, Вировитица 122 м, Осјек 94 м). Предели дуж Драве су периодично поплављени, пуни рукава, мочара и бара а покривени луговима и шумама. Насеља су сиромашна.

Посавина, јужно од хрватско-славонских планина, почиње са Кршким пољем код Кршког и Брежице. Њена апсолутна висина је мања од Подравине (Загреб 120 м, Сисак 99 м, Јасеновац 94 м, Брод 90 м). Ширина јој је од 15 - 30 км, осим већих раширења у Лоњском пољу на Лоњи, на Илови и Пакри на северу, а на Врбасу, Босни и Дрини на југу. Нарочито северно од Саве, између Загреба и Јасеновца налазе се пространи мочари и баре. Иначе су велики делови покривени шумом чиме је отежана пролазност.

Карловачка котлина на северној Купи (Покупље) одвојена је од Саве ниским брежуљцима.

У Барањи, у одсеку између Драве и Дунава, издиже се на самој граници из дилувијалне површине кратка коса *Црна Шума* (243 м).

2. Реке и канали.

Све текуће воде ове области су низинске реке које чине моћне препреке, са блатњавим и непроходним, често поплављеним оближњим земљиштем. Мостова има врло мало.

Дунав, Тиса, Сава и *Драва* су велики водени путеви, Бега, Тамиш као и канали Краља Петра и Краља Александра транспортне линије мањег значаја. Појединости о овој мрежи водених путева изложићемо у једном засебном одељку.

Подизање мостова на Дунаву, Сави и Тиси ометано је надоласком воде и поплавама као и ветровима (кошава). Зими се ове реке заледе на неким местима на којима је онда могућ прелаз без икаквих тешкоћа.

Дунав је у делу од Бездана до Београда врло моћна препрека, има нередовно корито са многим рукавима, острвима и пличинама и 4 до 5 метара високе глиновите обале.

У пролеће надоће река и плави простране пределе. Ниско је стане воде од октобра до јануара. У хладним зимама ствара се доста јак лед који носи и кола.

Долина је највећим делом равна. Само на неким местима допиру брежуљци и косине до реке, коју од Вуковара прати око 30 м високи одсек. Десна обала доминира.

Мостова има врло мало: железничких по један код Новог Сада и Гомбоша и друмски код Новог Сада. Скеле (грајекти) су многобројне.

У погледу подизања мостова важи оно исто што је изложено за одсек Дунава од Београда до Тимока у одељку о Моравској области.

Драва је низводно од ушћа Муре велика препрека због велике количине воде и због створа оближњег земљишта.

Корито је неправилно, на неким местима регулисано (заштитни насипи). Обале су до 5 метара високе.

Велике воде надолазе у пролеће и јесен врло нагло и проузрокују велике поплаве. Лети је стање воде још толико да је могућна пловидба. У врло хладним зимама заледи се река тако да се по леду може прелазити и колима.

Долина је равна, местимице песковита и таласаста, местимице мочарна и шумовита. Десна обала доминира осим код Легрида и Визвара, где на левој обали брежуљци допиру до саме реке.

Мостова има: железничких на пругама Копривница — Ђекењеш, Вировитица — Барч, Слатина — Сеље, Доњи Михољац — Харкањ, Осјек — Моноштор, друмских код Барча, Доњег Михољца и Осјека.

О **Сави** је било већ говора у одељцима о Северној Босни и Моравској области.

Тиса је низводно од Сегедина знатна препрека у војном погледу. Река је регулисана.

Велике воде надолазе после топљења снега и дуготрајних киша и плаве само земљиште између заштитних насипа. Ниско је стање воде у јесен. Зими се река заледи.

Долина је највећим делом исушена. Стране имају готово свуда исту висину, само код Тителa доминира десна обала.

Мостова има код Каниже, Старог Бечеја и Тителa (овде је железнички мост у раду). Скеле су доста честе.

Тамиш је препрека у војном погледу и регулисана. Велике воде проузрокују велике поплаве; нарочито низводно од Орловата стоји вода на неким местима по неколико месеци. Плован је до Панчева а код високог стања воде до Опове.

Бега се не може газити и пловна је низводно од Темишвара.

Црна је препрека због велике брзине и облика долине.

Канал Краља Петра и *Канал Краља Александра* су знатне препреке.

3. Клима и здравствене прилике.

Клима ове области је континентална. Карактеристичне су велике разлике у температури дању и ноћи, лети и зими. Периоди суша су чести.

У мочарним низинама Подравине, код Вировитице и Осјека, као и у Посавини, код Сиска и на Босуту, затим на Дунаву и Тиси јавља се маларија некад епидемски. Трахом је чест код Нове Градишке, Брода, Пожеге и у Срему.

4. Комуникације.

Железничка мрежа је од Саве до Дунава према северу добро развијена, али великим препрекама Дунава (узводно од Вуковара) и Тисе пресечена на три дела, који су међусобно недовољно везани.

Сремом пролази у западном правцу само пруга Земун—Инђија—Вировитица, од које се одвајају главне пруге Инђија—Нови Сад—Суботица—Будимпешта и Вировитица—Гомбош—Суботица—Сегедин и кракови локалног значаја за Кленак, Рачу и Брчко.

Између Саве и Драве воде у главноме две пруге према западу: једна на југу Посавином за Загреб (од Јасеновца удвојена на левој и десној обали) и друга на северу Подравином преко Осјека, Нашица, Слатине, Вировитице у Копривницу. Обе су спојене пругама од којих је најважнија она која спаја Загреб са Копривницом. Од јужне линије се одвајају кракови до Саве и до босанске мреже (Брод, Суња—Бос. Нови) и пруга Сисак – Карловац а од северне линије пруге које прелазе Драву и воде у Мађарску: Осјек—Моноштор—Печуј, Слатина—Сеље—Одомбовар, Вировитица—Капошвар и Копривница—Ђекењеш—Капошвар.

У Бачкој је мрежа врло густа; најважније су пруге (које су већ споменуте) Нови Сад—Суботица и Гомбош—Сомбор—Суботица. После израде везе преко Тисе код Тителa добиће већи значај пруга Гомбош—Нови Сад—Тител.

Најгушћа је мрежа у *Банату*. Но, ова за сада није везана са пругама у суседној Бачкој и Моравској области. Веза са Бачком биће ускоро успостављена са пругом Тител—Орловат и мостом на Тиси, а веза је са српским пругама пројектована мостовима на Дунаву и пругама Панчево—Београд и Ковин—Смедерево.

Све су пруге једног нормалног колосека. У Славонији постоје неке, већином индустриске пруге уског колосека. Крајње станице на Сави и Дунаву уређене су за претоваривање са бродова и на бродове.

Многе су пруге само локалне и имају већином само мале станице.

Најважније раскрснице у густој железничкој мрежи ове области су: Винковци, Осјек, Загреб, Сомбор, Нови Сад, Вел. Кикинда и Инђија.

Путна мрежа. У низини су вештачки друмови ретки; они због оскудице у материјалу, нису баш најбоље израђени. Нарочито их у Бачкој и Банату има врло мало. У овим крајевима има више железница но вештачких друмова. У Срему и Славонији је мрежа насипаних друмова много гушћа. Природних колских путева има врло много. Али кретање по њима је скопчано са многим незгодама: лети су покривени дебелим слојем прашине, а за време киша су глибовити и готово без дна. У славонским планинама су многи путеви дубоко усечени.

За време поплава су у речним низинама само насипани путеви употребљиви, а остали још дуго време после отицања воле неупотребљиви.

5. Смештајне прилике.

Насељеност ове области је сразмерно густа, те је број насељених места велики и смештајне су прилике према томе повољне.

Градских насеља има прилично.

Села су у низини велика и збијеног типа. Поред тога има много усамљених салаша (мајура), у којима се могу сместити читаве основне јединице. Најчешће су куће од цигала, покривене црепом.

У планинама су села сиромашна и разбијеног типа. Куће су брвнаре или од цигала.

6. Материјална средства.

Низина је врло богата свима производима ратарства и сточарства. Планине су сиромашне.

У низини је добра пијаћа вода ретка.

Снабдевање је, у колико се не може вршити месним средствима, олакшано густом мрежом железничких пруга и бодених путева.

ВОДЕ.

1. Текуће воде.

У одељцима о појединим областима изложили смо особине текућих вода, које од њих чине препреку у војном погледу. Ну, значај река не лежи само у томе што оне представљају препреке, већ и у томе што су неке од њих важне транспортне линије, што се многе реке користе за наводњавање оближњих низина и најзад што сви водотоци представљају огромне снаге које могу служити разним индустриским и саобраћајним сврхама. Улогу водених путева у рату смо већ назначили; они могу бити врло корисни као моћне комуникације на којима се могу снабдевати читаве армије и које од противника не могу бити разрушене као остале комуникације. Водени путеви имају и велики трговински значај. Они повећају, исто као и механичка и економска енергија која лежи у рекама, привредну моћ дотичне земље. Стога ће бити корисно, да разгледамо речни сплет наше Отаџбине и са ових гледишта.

Већина наших река отиче у Црно Море, чији слив захвата 74% наше територије, док јадранском сливу припадају 24% а егејском само 2%. Развође између Јадранског и Црног Мора лежи свуда недалеко јадранских обала. Оно прелази на нашу територију на врху Пећи. Њега чине: Ратечко развође, Јулиски Алпи, Хрушица, Планина Пивка, Ришњак, источна ивица Високе Хрватске, северни део Динарских планина, Шатор, Виторог, Радуша, Иван, Бјелашница, Трескавица, Лелија, Маглић, Војник, Сињајевина, Проклетије, Жлеб, Сува гора и северни огранци Шаре.

Реке Високе Хрватске отичу већином подземним током у Јадранско Море. Реке северне Далмације, *Зрмања* (дужина 56 км), *Крка* (57 км) и *Цетина*, (100 км), све кратке приморске реке, одликују се многобројним слаповима. Јужније се

јадрански слив нешто раширује. *Неретва* (230 км), са Рамом, Требижатом, Брегавом и Требињчицом скупља воду из целе Херцеговине. Из Црне Горе одводе *Морача* и *Зета* воду у Скадарско Језеро које отиче *Бојаном* у Јадранско Море. Најшири је јадрански слив јужно од Проклетија. Ту је најзнатнија река *Дрим* (250 км), који делимице тече нашом територијом. Саставља се из *Белог Дрима* који долази из Метохије, и из *Црног Дрима* (437 км), којим отиче Охридско, а подземно и Преспанско језеро. Дрим утиче испод Љеша у Јадранско Море и шаље један део својих вода *Дримцем* (Дринасом) у Бојану.

Главна наша *егејска* река је *Вардар* (370 км); његов слив залази на *Пчињи* и *Лепенцу* највише према северу. Вододелницу према црноморском сливу чине: огранци Шаре, Скопска Црна Гора, Козјак и Патарица. Речни сплет Вардара је спојен косовском бифуркацијом са сливом Мораве: *Неродимка*, притока Лепенца, шаље један део својих вода на север, у *Ситницу*, притоку *Ибра*. Вододелница је најнижа на Прешевској повији (455 км) преко које води природан пут из долине Мораве у долину Вардара. Поред већ наведених притичу Вардару још: *Треска* (такође Голема или Велика), *Брегалница* и *Црна*. Радовишком и Струмичком котлином протиче *Струмица*, притока *Струме*. У сливу Егејског Мора влада лети велика суша, тако, да све мање реке сасвим пресуше. Воду имају онда само Вардар, Струмица, Црна Река и Брегалница и она се користи за вештачко наводњавање свих равних делова македонских котлина.

Највећи део наших река припада сливу Црног Мора. Тип река овог слива је другчији него у јадранском и егејском сливу. Количина воде по рекама ових сливова је врло неједнака у појединим годишњим добама; најниже је стање воде лети, кад су атмосферски талози најслабији а испаравање најјаче, а највише у јесен. Реке црноморског слива имају максимум воде у пролеће и у рано лето, а минимум зими, при чему разлике нису тако велике као код река јадранског и егејског слива.

Главна река нашег дела црноморског слива је *Дунав*, који је по количини воде и пловности једна од првих европских река. Дужина му је 2900 км а његов слив захвата 800.100 км² (јужну Немачку, велики део Чехословачке, целу

Аустрију, Мађарску, највећи део наше Отаџбине и Румуније и северну Бугарску). Нашом територијом тече од Мохача до ушћа Тимока (593 км) и спаја је са Црним Морем и преко Мајне и Рајне и са Северним Морем. После светског рата је Дунав од Улма до ушћа проглашен међународном реком и стоји под Управом међународне комисије[1]). Дунавом могу пловити бродови свију народа.

Најважније притоке Дунава јесу: Драва, Сава, Морава, Тиса, Бега, Тамиш, Млава, Пек и Тимок.

Драва извире у Аустрији у источном Тиролу, и улази у нашу земљу код Доњег Дравограда. Дужина јој је на нашој територији 392 км. Од Марибора је пловна за сплавове а од Барча за пароброде. Њена највећа притока на нашој територији је *Мура*. Низводно је од ушћа Муре поречје Дравино врло узано.

Сава има највеће поречје од свих наших притока Дунава. Она је највећа потпуно јужнословенска река. Дужина јој је 712 км. Пловна је за пароброде од Сиска На њој леже три главна центра наше државе (Љубљана[2]), Загреб, Београд), Сава извире испод Триглава и има две изворне реке Саву Долинку и Саву Бохинку, које се састављају код Радовљице. Сава прима у Љубљанској котлини *Љубљаницу* која скупља воду Крањског Краса, даље *Савињу* која тече кроз Целјску котлину, затим *Крку*, *Сотлу* и *Крапину*. У Хрватској постаје њен слив несиметричан: са леве стране добива само мање притоке *Лоњу* са *Чазмом*, *Илову* са *Пакром*, *Орљаву* и *Босут* док са десне стране Сави притичу дуге притоке. Прва је *Купа* која у Карловачкој котлини скупља многе притоке (Добру, Мрежницу, Корану и даље Глину). Остале су босанске реке које одводњавају скоро сву Босну, и то: *Уна* са *Саном*, *Врбас* са *Пливом*, *Босна* са *Кривајом*, *Сиречом* и *Узором* и најзад *Дрина* (највећа Савина притока, 450 км) која настаје од *Пиве*, *Таре* и *Лима*. Из Србије прима Сава мању *Колубару*. Скоро све динарске притоке Савине теку о горњем и средњем делу у узаним, дубоко усеченим долинама, имају много воде и ве-

[1]) Comission interalliée du Danube. Чланови те комисије су: све обалске државе (Виртемберг, Баварска, Аустрија, Чехословачка, Мађарска, Краљевина С Х С, Румунија и Бугарска) а Енглеска, Француска и Италија са по ј-дним заступником. Доњим током Дунава од Брајле до ушћа управља стара *Дунавска европска комисија* коју чине заступници Румуније, Енглеске, Француске и Италије.

[2]) Љубљана лежи нешто подаље од Саве, на њеној притоци Љубљаници.

лики пад, те су неподесне за пловидбу. Њихови се извори налазе недалеко Јадранских обала; најближе мору извире Купа, чији је извор удаљен 30 км од Кванерског залива.

Код Кулића недалеко Смедерева утиче у Дунав *Морава*, највећа, чисто српска река, дугачка преко 500 км. Она постаје од *Западне* и *Јужне Мораве* које се састају код Сталаћа. Јужна Морава извире у Скопској Црној Гори код села Бинача (Биначка Морава) а западна испод Голије (Голиска Морава). Највеће притоке Јужне Мораве су *Нишава* и *Топлица*, а Западне Мораве *Ибар* са Ситницом, главном реком Косова.

Четврта велика притока Дунава у нашој земљи је *Тиса*, која тече нашом територијом неких 200 км. Прима воду из источне половине велике панонске котлине. Пловна је од Солнока. Њена једина притока у нашој Отаџбини је *Бега*, која извире у Румунском Банату.

Остале притоке Дунава у нашој држави су краћег тока: *Тамиш* у Банату који долази из Банатских планина, затим *Млава*, *Пек* и *Тимок* у с.-и. Србији.

Најважнији предео у нашој Отаџбини у хидрографском погледу је онај између Осјека и Смедерева. У њему се скупљају све воде које притичу из панонског басена и крајева на његовој ивици. Ту лежи хидрографски центар свега оближњег земљишта. Како сва та огромна вода мора да отиче тесним *Ђердапом*, то су велике поплаве врло честе нарочито у нашем делу панонске низине. У циљу заштите земљишта од тих поплава начињени су у Бачкој и Банату огромни хидротехнички постројн, велики насипи и пумпе.

Хидрографско средиште Осјек—Смедерево има велики значај и у водено-саобраћајном погледу. Њиме пролази Дунав који је плован од Улма до ушћа, а у њему се завршавају највеће притоке Дунава које представљају значајне водене путеве: Драва која је пловна од Барча, Сава од Сиска, Тиса од Солнока (Мориш од Арада). Појединости о овим воденим путевима изнећемо у засебном одељку.

У рекама је — као што је то већ напоменуто — на расположењу неисцрпљива снага која се може искористити за разне индустриске и саобраћајне сврхе. Према привременом попису водених снага у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца[3])

[3]) Привремени попис водених снага Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, извршен од Генералне Дирекције Вода у Министарству Пољопривреде и Вода, Београд 1921.

износи целокупна водена снага за мале воде око 3,5 милиона коњских снага бруто. Ова се снага може искористити преко целе године. Снага при средњој води је од прилике два пута већа од ове за малу воду; она се може искористити око 9 месеци у години, а кад реке буду регулисане, она ће се моћи употребити преко целе године.

Минимална снага од 3,5 милиона коњских снага бруто која стоји на расположењу не може се у пракси сва искористити услед губитака у количини воде испаравањем, наводњавањем и у паду, пошто се водене централе не могу устројити узастопно једна иза друге без губитка у паду.

Наведена водена снага 3,5 мил. коњских снага одговара енергији каменог угља од 19,7 мил. тона годишњих од 7000 калорија.[4])

Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца са воденом снагом од 3,5 мил. коњских снага заузима у Европи важно место међу земљама највише обдареним воденим снагама, као што се може видети из следећег прегледа. Али у погледу искоришћавања својих водених снага је место Краљевине много ниже.

Норвешка	има	7,5	мил. HP,	а од тога	искоришћено	1,	мил. HP.
Шведска	„	6,75	мил. HP,	„	„	0,9	мил. HP.
Француска	„	5,86	мил. HP,	„	„	1,6	мил. HP.
Италија	„	5,5	мил. HP,	„	„	0,8	мил. HP.
Шпањолска	„	5,	мил. HP,	„	„	0,4	мил. HP.
Краљевина С.Х.С.	„	3,5	мил. HP,	„	„	0,16	мил. HP.
Швајцарска	„	3,4	мил. HP,	„	„	0,5	мил. HP.
Немачка	„	1,425	мил. HP,	„	„	0,5	мил. HP.

2. Језера.

Језера наше Отаџбине су већином мањих размера. Највећа су македонска језера од којих припадају Преспанско, Охридско и Дојранско делимично нашој држави. *Преспанско језеро* је највише од свих македонских језера (860 м); површина му износи 288 км^2 и највећа дубина 54 м. *Охридско језеро* лежи 690 м над морем, захвата 270 км^2, а дубина му је 286 м. *Дојранско језеро* је 148 м над морем, велико 42,6 км^2, а највећа му је дубина 42,6 м.

У подручју Источних Алпа има неколико мањих језера као што су *Бледско, Бохињско* језеро, седморо *Триглавских*

[4]) Географија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца од Филипа Лукаса, Загреб 1922.

језера, која су сва постала у ледено доба дејством глечера. Слично је и *Плавско језеро* (5,5 км², дубоко 9,5 м, високо 1007 м) као и друга мања у Црногорским Брдима, у Проклетијама, на Шари, Јакупици, Перистеру и т. д.

У динарској области има многих сталних и периодичних језера. У стална спадају *Плитвичка језера* на источној ивици Високе Хрватске, између Мале Капеле и Пљешевице. Периодична су језера красна поља која се периодично напуне водом. Оваква су: *Циркнишко језеро,* које је просечно мање од четврт године суво, *Швица* код Оточца, *Мостарско блато, Ливањско поље, Попово поље,* и др.

3. Море.

Јадранско Море је стварно само дубок залив Средоземног Мора, који је на југу, у Отрантском Каналу, сужен на 90—130 км. Дубина му је северно од линије Пелагруж—Котор мања од 200 м. Јужно од ове линије је дубина већа и досеже западно од Медванског залива максимум од 1550 м.

Околности које олакшавају и отежавају одбрану наших морских обала изнете су већ у одељку о Динарској области.

КЛИМА.

Приликом проучавања појединих области дата је и груба слика климе дотичних крајева. Ну да би се могле боље уочити разлике у клими појединих делова наше Отаџбине, потребно је да изнесемо и један преглед климатских прилика у целој Краљевини.

Наша Отаџбина лежи између 47^0 и 41^0 упоредника, дакле некако у средини северно-умереног појаса. То је иста географска ширина, коју има Италија од прилике до Напуља и Бриндизи-а, или на пр. јужна Француска које имају обе типичну јужну климу. Краљевина избија на западу на Јадранско Море и приближује се на југу знатно Егејском Мору, а ипак је клима у највећем делу континентална.

Чисто соларна клима која је последица удаљености од полутара, измењена је, у нашој Отаџбини, и то — као што ћемо видети — многим околностима. Прво, Балканско Полуострво, од којег велики део захвата наша земља, на северу је врло широко и масивно, те има више особине копна, ма да је са три стране опкољено морем. Друго, наша Отаџбина је од Јадранског Мора заграђена дугачким зидом високих планина; овакве се подижу такође недалеко од Егејских обала. Стога је уплив Јадранског и Егејског Мора ограничен на сразмерно узано приморје. Треће, Полуострво и наша Отаџбина, отворени су потпуно према северу и северо-истоку и стоје тако под непосредним утицајем средње и источне Европе. И најзад, четврто, највећи део наше територије је испуњен високим планинама због чега је клима суровија и оштрија него у земљама на истој географској ширини.

Ове разноврсне околности опредељују климу наше Отаџбине и чине, да често и суседни крајеви имају врло разнолике

климе. Највеће разлике постоје између праве средњеевропске и средоземне или медитеранске климе.

Медитеранска клима влада у примору на Јадранском и на Егејском Мору. Она је дуж обала Јадранског Мора ограничена на узан појас који је мало шири у северној Далмацији (Скрадинска површ), на Неретви и Дриму. Тамо где су планине ниже, као у сливу Маће, дејствује уплив мора и преко водомеђе и осећа се чак и у Дебру. У сливу Егејскога Мора представља долина Вардара неку врсту залива медитеранске климе, која се, нешто измењена, шири овом долином до Велеса.

Најважније одлике медитеранске климе су: киша је најређа лети, кад влада врућина и суша; највише талога има у јесен. Зима је кратка и блага, температура испод нуле је врло ретка. Оваквој клими одговарају и биљке; превлађују зимзелене биљке са меснатим лишћем и ниско дрвеће са широко распростртом круном; међу дрвима је најважније маслина. Правих шума готово и нема; она је замењена *макијом*, ниским дрвећем и полуџбуњем (лавор, мирта, олеандар и т. д.). У тој клими успевају: наранче, лимуни, смокве, бадеми, као и дудови а негују се и најбоље врсте винове лозе.

Сви остали предели наше Отаџбине имају *климу средње Европе.* Ова клима која влада скоро у целом сливу Дунава представла неку врсту прелаза од благе приморске климе западне Европе оштрој клими источне Европе. Њене су особине: умерено хладне зиме и умерено топла лета. Разлика у температури зиме и лета расте идући истоку.

Следећи преглед[1]) показује летњу, зимску и годишњу температуру као и количину атмосферских талога у појединим местима медитеранске климе и у продужењу у местима средњеевропске (континенталне) климе.

---

[1]) Подаци овог прегледа имају само релативну вредност, јер нису за сва места утврђена на исти начин и у истом низу година.

Место	Надморска висина	Дневна прос. температура у			Амплитуда	Количина атмосферских талога у м/м				
		Јан.	Јулу	Год.		зима	пролеће	лето	јесен	год.
Трст	26	4,1	23,0	13,3	18,9	219	252	264	388	1123
Горица	86	3,2	23,1	12,9	19,9	—	—	—	—	1613
Пазин	262	1,9	21,4	11,2	—	—	—	—	—	1254
Пуљ	31	5,4	24,0	14,0	18,6	—	—	—	—	902
Ријека	15	5,3	22,9	13,6	17,6	323	377	316	610	1626
Ложињ м.	8	7,4	24,6	15,4	17,2	299	226	166	317	1008
Опатија	12	5,2	22,5	13,5	17,3	—	—	—	—	1726
Задар	10	6,7	25,0	15,3	18,3	—	-	—	—	1103
Книн	350	5,1	24,3	14,6	19,2	—	—	—	—	1085
Хвар	20	8,6	25,1	16,3	16,5	248	169	96	285	798
Сплит	18	7,0	25,6	15,7	18,6	—	—	—	—	920
Шибеник	9	6,8	25,6	15,6	18,8	—	—	—	—	—
Корчула	17	9,8	26,8	17,7	17,1	—	—	—	—	—
Дубровник	15	8,7	25,0	16,5	16,7	492	346	170	492	1500
Пелагруж		9,3	24,1	16,1	14,8	—	—	—	—	—
Мостар	59	4,6	25,3	14,8	20,7	418	387	144	459	1408
Суторина	10	6,1	25,6	15,6	19,5	660	498	171	576	1905
Скадар	22	4,1	25,5	14,9	21,4	—	—	—	—	1414
Валона		8,9	25,0	16,8	16,1	—	—	—	—	1089
Солун		5,0	26,2	15,8	21,2	—	—	—	—	433
Атина	38° г. ш.	8,6	27,3	—	18,7	—	—	—	—	343
Напуљ	40°52' г.ш.	8	24	15,8	16	270	189	76	297	832
Целовац	440	—6,4	18,8	7,2	25,2	—	—	—	—	1037
Бовец	450	0,7	19,4	9,6	20,1	—	—	—	—	2746
Целје	234	—1,9	20,2	9,5	22,1	181	257	329	339	1106
Љубљана	297	—2,5	19,6	9,0	22,1	257	318	367	459	1401
Идрија	333	—1,2	19,2	9,2	20,4	—	—	—	—	1650
Постојна	545	—1,1	18,6	8,7	19,7	—	—	—	—	1338
Дивача		—1,1	19,3	9,1	20,4	—	—	—	—	1235
Снежник	940	—2,4	15,2	6,0	17,6	—	—	—	—	3070
Марибор	270	—2,3	20,0	9,1	22,3	—	—	—	—	1006
Ново Место	160	—1,2	20,2	9,7	21,4	—	—	—	—	1120
Беловар	140	—1,5	20,9	10,2	22,4	—	—	—	—	856
Загреб	154	—0,6	21,6	10,9	22,2	148	215	271	265	899
Карловац	120	—1,3	21,2	10,2	22,5	211	248	235	332	1026
Госпић	560	2,5	18,9	8,5	21,4	374	397	282	573	1626
Доња Тузла	266	—1,7	20,5	9,9	22,2	—	—	—	—	885
Бања Лука	163	—1,4	20,8	10,8	22,2	209	294	291	307	1101
Бихаћ	227	—1,0	20,8	10,8	21,8	347	387	340	428	1502
Бугојно	569	—3,5	18,5	8,6	22,0	—	—	—	—	873
Пролог код Ливна	719	—1,8	18,8	9,0	20,6	—	—	—	—	1583
Дрвар	507	—2,1	18,3	9,2	20,3	257	257	187	333	1034
Сарајево	637	—3,2	18,7	9,1	21,9	206	242	211	282	941
Гацко	960	—2,8	18,0	8,3	20,8	487	439	186	551	1503
Црквице	1100	0,2	18,4	8,8	18,2	1626	1233	291	1492	4642
Цетиње	665	—1,7	22,0	10,7	25,7	1020	1054	170	1156	3400
Сегедин	90	—1,8	23,1	10,8	24,9		—	—		593
Осијек	100	—1,1	22,6	11,0	23,7	107	183	202	171	663
Чаковац	170	—2,1	21,7	10,1	23,8	146	243	296	265	950
Митровица	89	—1,9	22,4	11,1	24,3	—	—	—	—	—
Панчево	76	—1,3	23,7	11,2	25	118	187	207	171	683
Београд	140	—1,6	22,0	11,1	23,6	113	135	222	149	619

Место	Надморска висина	Дневна прос. температура у			Амплитуда	Количина атмосферских талога у м/м				
		Јан.	Јулу	Год.		зима	пролеће	лето	јесен	год.
Шабац	83	−1,8	21,8	11,0	23,6	—	—	—	—	613
Крагујевац	182	−1,4	20,6	10,7	22,0	—	—	—	—	637
Крушевац	260	−3,2	20,6	10,9	23,8	—	—	—	—	711
Ужице	424	−3,6	18,1	8,5	21,7	—	—	—	—	853
Неготин	133	−1,8	22,5	11,1	24,3	—	—	—	—	549
Ниш	214	−1,6	21,4	11,2	23,0	—	—	—	—	587
Куршумља	375	−2,2	20,0	10,1	22,1	—	—	—	—	—
Пљевља	770	−3,5	19,5	8,8	23,0	—	—	—	—	771
Пирот	367	−2,1	20,1	10,2	22,2	—	—	—	—	728
Врања	502	−2,6	20,9	10,7	23,5	—	—	—	—	724
Скопље	245	−1,4	23,2	11,8	24,6	124	91	152	120	487
Битољ	620	−1,0	22,2	11.7	23,2	191	180	189	166	726

СТАНОВНИШТВО.

1. Број и прираштај становништва и густоћа насељености.

Укупан број становника наше Отаџбине износи према попису од 31. јануара 1921. год. 11,724.915. Колико од овог броја спада на поједине покрајине, види се из овог прегледа.

ПОКРАЈИНА	Површина у км²	Број становника		
		Свега	Мушких	на 1 км²
Северна Србија	49.950	2,656.078	1,273.167	53,2
Јужна Србија	44.768	1,524.601	759.822	34,1
Црна Гора	9.668	192.010	95.805	19,9
Босна и Херцеговина	51.199	1,876.543	952.677	36,7
Далмација	12.729	329.070	162.499	45,2
Хрватска и Славонија са Међумурјем и острвом Крком	43.703	2,709.724	1,320.408	60,9
Славонија са Прекомурјем	16.197	1,056.464	503.645	65,2
Банат	9.776	582.552	284.400	59,6
Бачка и Барања	9.926	797.813	389.104	80,4
Укупно	247.916	11,724.915	5.741.527	47,3

Попис је извршен у свима покрајинама осим у I, II и III зони Далмације, које су у то доба биле окупиране. Број становника у тим пределима износио је 1910. год. 246.764, који би број требало додати укупном броју становника наше Отаџбине, која је на тај начин 31. јануара 1921. године имала нешто више од 12 мил. становника.

Број становништва расте са временом, и то у нашој Отаџбини брже него у многим другим земљама, као што се може видети из следећих података. Ови су податци додуше

основани на статистици од пре рата, али дају ипак приближну слику.

Прираштај становништва (број рођених минус број умрлих) износио је у годинама пре рата (1900.-1910,) просечно годишње:

у Србији	15,6‰
у Босни и Херцеговини	16 ‰
у Хрватској и Славонији	12,9‰
у Далмацији	14,5‰
у Истри	15,5‰
у Словенији	10 ‰
у Угарској	11,1‰
у Швајцарској	10,2‰
у Италији	11,2‰
у Шведској	10,3‰
у Бугарској	18,5‰
у Вел. Британији	11,8‰
у Данској	14,2‰
у Румунији	14 ‰
у Русији	17 ‰
у Француској	1,2‰
у Ирској	5,9‰

Из бројева који се односе на земље, које данас сачињавају нашу Отаџбину могло би се закључити, да број становника наше земље сваке године расте за неких 150.000. Према томе би наша Отаџбина крајем 1922. године могла имати око 12,300 000 становника.

Густоћа насељености зависи поглавито од географских прилика, од плодности земље, од апсолутне надморске висине, од тога да ли превлађују велика или мања имања и т. д.

Из прегледа у почетку овог одељка види се, да су најгушће насељене Бачка и Барања у којима долази 80 људи на 1 км². Затим долази Словенија са 65,2; па Хрватска и Славонија са 60,9; Банат са 59,6; северна Србија са 53,2; Далмација са 45,2; Босна и Херцеговина са 36,7; јужна Србија са 34,1 и најзад, као најслабије насељена, Црна Гора са 19,9.

Разлике су, као што се види, врло велике. Али ови бројеви још не дају потпуно јасну слику, јер су основани на политичким границама а не на међама које одвајају најгушће насељене крајеве од слабије и најслабије насељених. Праву слику о густоћи добићемо тек, ако утврдимо број становника у појединим, најмањим природним (географским) целинама.

Најгушће насељени предели у *Словенији* су делови Љубљанске котлине, Цељска котлина, Кршко-брежичка равница,

околина Рогаца, Марибора, Птуја, Љутомера као и равно Прекомурје, где је густоћа свуда већа од 100 људи на км². Уопште узев Словенија је, у толико гушће насељена у колико је пролазнија. Најређе су насељене високе алпијске планине и красни предели. У многим пределима наших Алпа и у Красу нема ни 1 човека на км².

У *Хрватској* и *Славонији* је најгушће насељена вараждинска жупанија у којој живе 120 становника на км² и где појединн котари имају густоћу већу од 140 душа. Густо је насељено и Међумурје (130). У загребачкој жупанији (густоћа 72) имају северно западни котари још више од 100 људи на км². Најслабије насељени предели Хрватске су они који припадају Динарској области (Висока Хрватска); овде износи густоћа 47 (у модрушко-речкој жупанији), 33 (у личко-крбавској жупанији) и 20-30 у појединим котарима Лике.

У *Далмацији* је најређе насељена Загора (24-39) а најгушће крај око Боке Которске и око Сплита (65).

Слично је у *Босни* и *Херцеговини* најређе насељено пространо подручје високих кречњачких површина на ј.-з. и ј.-и., где је густоћа готово свуда испод 30, већином испод 25 а у неким пределима и испод 20 (Невесиње, Кладањ, Гламоч). У средњој Босни се диже густоћа на 40, у Семберији и Посавини на 50 и досеже између доње Дрине и доње Босне 60-70 на км².

У врло плодној низини на с.-и. наше Отаџбине је густоћа сразмерно ниска. Сремска жупанија има само 60 људи на км², Банат 60 и Бачка 80.

И у *Србији* постоје у погледу густоће знатне разлике. Најгушће су насељени: доња Морава (Смедеревски округ 100 на км²), Крагујевачки округ (72,2), Мачва, Крушевачка котлина, Нишка котлина, које имају око 100 људи на км². Мало ређа је насељеност у Посавини и Подунављу. Остали крајеви северно од западне Мораве имају готово сви 40-60 људи на км². Најређе су насељени окрузи Топлички, Ужички, Крајински (34-38) чији горовити крајеви имају и много мање: предео, између доње Мораве и Тимока 20-30, у Копаонику само 23, у широком појасу на обе стране Ибра и у Староме Влаху (Златибор) 18.

У *јужној Србији* су најгушће насељени окрузи Призренски (75,5), Охридски (64,1), Скопски (44,4), Метохијски (43,1),

Косовски (40,5), Кумановски (39,6) а најређе Брегалнички (21,1) Тиквешки (21,5), Бјелопољски (23,2), Пријепољски (24).

Најређе је насељена *Црна Гора*, у којој има само 20 људи на км². Густоћа је у њеним нижим јужним и јужно западним пределима већа од просечне а на северу и на истоку, у Брдима, знатно нижа.

2. Подела становништва по народности.

Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца је национална држава, то је политичка творенина само једнога народа, српско-хрватско-словенског. Срби, Хрвати и Словенци нису додуше једини становници државе, али они чине огромну већину, т. ј. 82·5% целокупног становништва. Од осталих 17,5% спадају на друге славенске народности (Чехословаке, Русе, Малорусе и Пољаке) 1,9%, а на неславенске народности 15,6%.

Бројна подела становништа по народности, како је утврђена приликом пописа 31. јануара 1921. год. види се из овог прегледа, који је пренет из Географије Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца од Филипа Лукаса (стр. 95.):

Покрајина	Срба, Хрвата и Словенаца	других Словена	Немаца	Арнаута	Мађара	Румуна	осталих
Србија	3,385.113	35.483	5.286	464.670	2,165	105.589	182.373
Црна Гора	174.896	87	29	16.826	13	6	153
Босна	1,818.548	27.453	16.111	567	2.793	1.280	9.791
Далмација	324.844	1.036	447	185	71	100	2.387
Хрватска	2,438.944	66.930	122.508	660	70.192	1.989	8 501
Словенија	995.876	4.196	39.631	126	14 897	39	1.699
Војводина	522 275	67.787	228.195	837	381.948	74.070	5.310
Свега	9,660 499	202.207	512.207	483.871	472.079	183.073	210.214
у%	82,5	1,9	4,3	4,1	4	1,5	1,7

Становништво наше Отаџбине је дакле претежно југословенско. Али језик којим говоримо није свуда исти, већ постоје неколика наречја, као што су штокавско, чакавско и кајкавско наречје и источно или екавско, јужно или ијекавско, и најзад западно или икавско наречје.

Штокавско је највише распрострањено и употребљује се као књижевни језик српски и хрватски. Говори се у целој Ср-

бији, Црној Гори, Босни и Херцеговини, у већем делу Далмације, јужно-источној Хрватској, Славонији и у Војводини.

Чакавско наречје је најмање раширено, говори се у северној Далмацији, у хрватском приморју, на кварнерским острвима и у већем делу Истре.

Кајкавски се говори у Словенији, где се ово наречје развило у засебан књижевни језик, затим у северо-западној Хрватској између Муре и Купе.

Екавски говоре у Србији у сливу Мораве и Вардара, затим у Посавини и Мачви, као и у Банату, Срему и Бачкој. Екавци су даље и Словенци.

Ијекавци су становници западне Србије, Рудничани и Ужичани, Црногорци, становници Новог Пазара и већине Босне и Херцеговине, у Хрватској и Словенији становници у подручју некадашње Крајине и најзад становници јужне Далмације.

Икавци, бројно најслабији, су становници западне Хрватске, нарочито Лике, северозападне Босне и северне и средње Далмације до Неретве.

Међу Југословенима има у нашој Отаџбини неколико *народописних група* које се одликују нарочитим особинама: наречјем, ношњом, обичајима. Навешћемо само најважније.

Чичи, становници северо-источне Истре, врло сиромашни, одликују се својим старим обичајима и својом ношњом.

Буњевци чине засебну српско-хрватску групу у Бачкој. То су потомци најстаријих југословенских становника и досељеника из Босне и Херцеговине. Они су католичке вере и пишу латиницом. Сами себе не броје ни у Србе ни у Хрвате. Седе у северној и северозападној Бачкој око Баје, Сомбора и Суботице која је њихова највећа варош.

Шокци се не разликују много од Буњеваца. Станују у западној Бачкој, у Барањи, нарочито на Дунаву и у Славонији.

Засебну групу чине *Крашовани* у источном, данас румунском Банату, у Крашовском округу. То су досељеници из источне Србије. По језику се разликују од банатских Срба а по вери су католици.

На југоистоку живе између чисто српског и чисто бугарског подручја *Шопи* или *Торлаци.* Они чине засебну етнографску групу која се разликује по наречју, по ношњи, по

обичајама и по физиогномији од правог српског као и од правог бугарског становништва, чинећи прелазну зону између оба. Ова се простире од Дунава до Овчег Поља и Струмичке котлине и оивичена је на западу отприлике линијом Видин, Бела Паланка, Моравска долина код Врање а на истоку линијом која спаја доњи Искар са изворштем Марице. Шопи се одликују својом ношњом и примитивности својих животних потреба. Неке њихове одлике: што знају за славу, што имају задруге и најзад њихов језик који личи пре на српски но на бугарски, доказују да су Шопи ближи Србима но Бугарима.

Македонске Словене убрајају неке слависте у Србе а неке у Бугаре. Ну, највећи део становника је без народне свести. Тамо где су Бугари за турске владавине успели да развију интензивну пропаганду, пришли су становници Бугарима; т. ј. поглавито по варошима (Велес, Штип). Али при томе је свакако играла важну улогу политичко опредељење, више но народна свест. Сеоско становништво је неутрално. Све се ово односи у главноме само на словенско становништво ј.-и. од линије Крива Паланка — Велес — Прилеп — Крушево — Охрид. Становници крајева с.-з. од ове линије су опредељени Срби.

Од *осталих народности* има у нашој Отаџбини бројно највише Немаца, Арнаута, Мађара, Румуна и Чехословака.

Немци имају велика насеља у Војводини и у Славонји са Сремом. Овамо су дошли у XVIII веку као царске колонисте из југозападне Немачке, поглавито из Швапске. У Славонији и Срему имају највише Немаца околине Руме, Старе Пазове, Вуковара, Ђакова, Осјека и Винковаца. У Бачкој седе Немци у западном делу око Паланке, Куле, Оџака и у Сомбору. У Банату је највише Немаца источно од Вел. Бечкерека и с.-и. од Вел. Кикинде. Поред тога имају Немци велике мањине и у Вршцу, Белој Цркви, Бечкереку, Новом Саду, Панчеву, Земуну, Осјеку и др.

У Словенији је број Немаца у сталном опадању. У већем броју седе само око Кочевја; али и овде их има све мање (1857. год. око 23.000, 1910. год. око 17.000). Целје, Птуј и Марибор који су некада били права немачка острва, имају данас само незнатне немачке мањине (по последњем попису има Целје 10.9%, Птуј 21,9% и Марибор 21,2% Немаца).

Међу несловенском становништву су важан елеменат *Албанци*, *Арнаути* или *Арбанаси*, који чине мањине на територији с.-з.

од линије Охрид — Дебар — Кичево — Јакупица — Куманово — Ристовац све до некадашње српско-турске границе и планине Рогозне.

Мађари станују као мањине по неким селима средње и северне Бачке, северног Баната и Барање. У варошима Војводине има приличан број мађарских досељеника; ну њихов број је у опадању. У Славонији је Мађара највише око Вировитице. Чисто мађарских насеља имамо само на граници у Прекомурју.

Чехословаци доселили су се крајем XIX века у средњу и јужну Бачку, у Славонију и у Срем. Њихов број износи око 125.000.

Румуне имамо у горовитом крају с.-и. Србије и у јужном делу Баната.

Аромуни или *Куцовласи* (Цинцари) су народ који изумире. Њих је било у средњем веку врло много. Почетком XIX века износио је њихов број 400 до 500 хиљада, док их данас има свега (на целом Балканском Полуострву) 150 до 160 хиљада. Један део Аромуна се бави сточарством; то су прави номади, који у јесен са својих планинских пашњака силазе у низине Ѐгејског и Јонског Мора да тамо презиме. Остали Аромуни седе растурени по варошима и паланкама и баве се трговином, занатом и т. сл., али никад земљорадњом.

Италијана има само у варошима јадранског приморја, и то само у незнатним мањинама.

Турци чине у свима варошима јужно од Рогозне знатне мањине, у некима досежу чак и до половине. Али како је прираштај српскога становништва у тим местима много већи од прираштаја турскога, опашће ове мањине у врло краткоме времену.

Грка има у нашој Отаџбини, у малом броју, само у Битољу.

Јевреја има у нашој земљи око 64.000, т. ј. 0,54%. Највише их има у Војводини (1,6%) и Прекомурју, а најмање у Приморју.

Цигана има растурених по целој држави. Најбројнији су по варошима јужне Србије, где чине засебне махале.

Одељак о становништву наше Отаџбине не би био потпун ако не би споменули наше *сународнике који живе изван државних граница.* Оваквих има три врсте. Прву чине становници

неослобођених југословенских земаља, другу, становници већих и мањих острва усред других народа и трећу привремени и стални исељеници.

Неослобођених Словенаца и Србохрвата има највише под *италијанском* владом. Тамо има[1]) по попису 1910. год. у Нотрањској око 56000, у Горишкој 154.537, у Трсту 56.908 Словенаца и 2396 Србохрвата, венецијанских Словенаца око 35.000, у Трбижу и каналској долини, у италијанској Корушкој 3379 Словенаца и најзад у Истри 55.407 Словенаца и око 135 700 Србохрвата. У Задру и околини као и на Ластову је остало неких 8000 наших људи. Укупно се налази дакле у оквиру италијанске државе најмање 361.000 Словенаца и 154.000 Србохрвата, т. ј. свега неких 515.000 наших сународника.

У *Аустрији* је остало свега 102.000 Словенаца из Корушке, не рачунајући ту мање групе у Радгони, на штајерској граници и досељенике у Грацу и другим местима.

Колико је Македонских Словена 1913. год. остало под *Грчком* није познато. Њихов број свакако да није мали пошто су Солунска низина и Меглен, где живе готово искључиво Словени, густо насељени.

Растурена српска *острва* из ранијих доба налазе се у унутрашњој Албанији, у западној Влашкој код Турн-Северина и западно од Крајова, затим у источном Банату, на Дунаву у Клисури и нарочито у околини Темишвара. У Мађарској су остала: српска острва на Дунаву испод и изнад Будимпеште, затим српско-хрватска код Баје и између Мохача, Сиклоша и Печуја. Већи број хрватских острва налази се у простору између Прекомурја и Братиславе, некадашњој западној Угарској, која је припала Аустрији.

Исељеника из наших земаља има највише у Америци. Они су већином Хрвати из западне Хрватске, Истре, Далмације, Босне и Херцеговине, затим Срби из Хрватске и Славоније, Далмације и Босне и најмањим делом Словенци. Живе растурени скоро по свима државама северне и јужне Америке. Њихов број није познат и цени се не више од пола милиона.

---

[1]) Anton Melik, Jugoslavija. Zemljepisni pregled.

3. Подела становништва по вероисповести.

Становништво наше Отаџбине је подељено по вероисповести више него по народности. Појединости се могу видети из овог прегледа.

Покрајина	Православних	Католика	Протестаната	Муслимана	Јевреја	Осталих
Србија	3,360.360	36.370	2.689	768.104	11.731	1.425
Хрват. и Слав.	659.950	1,961.889	46.561	2.495	20.162	18 667
Босна и Херц.	827.051	457.778	6.421	583 233	12.101	9.959
Словенија	6.627	1,020.287	27.953	650	946	701
Војводина	475.517	720.317	133.739	1.697	18.819	30.336
Далмација	39.205	288 729	64	652	322	98
Црна Гора	160.551	8.507	42	22.856	17	37
Свега	5,529.261	4,473.877	216.769	1,379.687	64.098	61.223

Већина Словенаца и Хрвата су католичке вере, а већина Срба православне. Код Хрвата је католиштво обично истоветно са хрватством, док је код Срба православље истоветно са српством, што није сасвим тачно, пошто имамо такође католичких Србохрвата који се броје у Србе, на пр. у јужној Далмацији; католички Буњевци и Шокци не сматрају себе ни Србима, ни Хрватима. Најзад има у Босни и Херцеговини србохрватских муслимана, који себе не рачунају такође ни у Србе ни у Хрвате; али они пишу латиницом. Слично постоје и у јужној Србији муслимани нашег језика; но они се због верске разлике осећају ближим турским и арнаутским муслиманима.

Католицима припада и велика већина Мађара и Немаца, што знатно увећава њихов број.

Православне су вере поред Срба још и Аромуни, Румуни, Цигани и Грци.

4. Просветно стање становништва.

Како у многим другим погледима показују се разлике међу покрајинама такође у просветном стању, нарочито на пољу општег народног образовања. *Основно школство* је по покрајинама врло неједнако развијено.

Број основних школа у појединим покрајинама у школској години (1920-21) и њихов однос према броју становника

и величини површине као и број учитеља тих школа и њихов однос према броју становништва виде се из овог прегледа.

Покрајина	Број школа	Једна школа долази на		Број учитеља	Један учит. долази на станов.
		станов.	км²		
Северна Србија	1434	1852	34	8502	665
Јужна Србија	879	1734	56		
Црна Гора	264	723	36		
Војводина	607	2274	31		
Босна и Херцеговина	528	3554	96	1318	1424
Далмација	521	631	13	1007	300
Хрватска и Славонија	1778	1524	25	4274	634
Словенија	821	1286	10	3266	324
Краљевина СХС	6821	1721	35	18 377	669

Као што се види, Далмација и Словенија предњаче осталим покрајинама. Али број неписмених је у Далмацији ипак приличан, пошто је становништво растурено на копну и многобројним острвима, те је похађање школе скопчано са великим тешкоћама. У Словенији похађа школу 96% обавезне деце. У Хрватској и Славонији је основно школство већ слабије развијено. Слично и у Србији, Црној Гори и Војводини. Најлоше је стање у Босни и Херцеговини, где је раније од аустроугарске окупаторске власти врло мало учињено за просвећивање народа. Обавеза похађања школе од стране деце од 7. до 11. године старости ступила је на снагу тек 1911. године. Али и после тога похађало је школу само око 18% обавезне деце.

Оваквим приликама условљен је и број неписмених у појединим покрајинама. Он износи у % од броја становника не рачунајући децу испод 6 година старости: у Словенији 12%, у Хрватској и Славонији 47,7%, у Далмацији 64%, у северној Србији 80% и у Босни и Херцеговини 88%. За Војводину, Црну Гору и јужну Србију нема података.

Слично као и основно школство, било је до уједињења и *средње школство* неједнако развијено. Тако у Војводини средњих школа (народних) готово није било, Словенија их је имала врло мало а у јужној Србији постајале су само школе појединих пропаганди. Сада имамо у земљи укупно 166 средњих школа (без стручних) и то:

У Србији	63
„ Хрватској и Славонији	37
„ Војводини	13
„ Словенији	14
„ Босни и Херцеговини	18
„ Далмацији	10
„ Црној Гори	11

Од *стручних школа* треба навести: више педагошке школе у Београду и Загребу, државну рударску школу у Цељу, 21 мушку и 13 женских учитељских школа, 16 трговачких академија, поморску академију у Бакру, 2 наутичке школе, 4 техничке средње школе, 2 више обртне школе у Загребу и Сплиту, 3 средње пољопривредне школе и 11 нижих пољопривредних школа.

Од *високих школа* постојали су пре уједињења само два непотпуна универзитета у Београду и Загребу. Сада постоје:

Универзитет у Београду са факултетима: богословским правничким, филозофским, медицинским, пољопривредним и техничким.

Универзитет у Загребу са факултетима: богословским, православним и државословним, медицинским, мудрословским и господарско шумским.

Универзитет у Љубљани са факултетима: богословским филозофским, јуридичким, медицинским и техничким.

Правни факултет у Суботици.

Филозофски факултет у Скопљу.

Техничка висока школа у Загребу.

Ветеринарска висока школа у Загребу.

Висока школа за трговину и промет у Загребу.

Народну просвету потпомажу поред школе још и ове *установе и друштва*:

Југословенска академија у Загребу (осн. 15.6. 1866).

Српска краљевска академија наука у Београду основ. 1. 11. 1887).

Народна библиотека у Београду.

Кр. свеучилишна библиотека у Загребу (315.000 свезака књига, 305 инкунабула и 8000 рукописа).

Државна лицејска књижница у Љубљани.

Српска Централна библиотека у Сарајеву.

Кр. српски народни музеј у Београду.

Етнографски музеј у Београду.
Музеј српске земље у Београду.
Хрватски народни музеј у Загребу.
Крањски дежелни музеј у Љубљани.
Босанско-херцеговачки земаљски музеј у Сарајеву.
Археолошки музеј у Сплиту.

Као саветодавац министру просвете по питањима више и ниже школе, школског развитка, наставе и научне књижевности постоји *Просветни Савет* при министарству просвете у Београду.

ДРЖАВНО УРЕЂЕЊЕ.

1. Устав.

Устав је Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца изгласан 28. јуна 1921. године на Видов-дан. Његове најглавније одредбе гласе:

Опште одредбе:

Држава Срба, Хрвата и Словенаца је уставна, парламентарна и наследна монархија.

Службени је назив државе: Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца (члан 1.)

Државна је застава плаво-бела-црвена, у водоравном положају према усправном копљу (члан 2.)

Службени језик Краљевине је српско-хрватско-словеначки. (чл. 3.)

Основна грађанска права и дужности.

Држављанство је у читавој Краљевини једно. Сви су грађани пред законом једнаки. Сви уживају једнаку заштиту власти. (чл. 4.)

Уједчава се лична слобода. Нико не може бити узет на одговор, нити бити притворен (чл. 5.)

Никоме не може судите ненадлежан суд (чл. 6.)

Нико не може бити осуђен, док не буде надлежно саслушан (чл. 7.)

Ниједан грађанин не може бити изгнан из државе (чл. 10.)

Стан је неповредан (чл. 11.)

Уједчава се слобода вере и савести (чл. 12.)

Штампа је слободна. Не може се установити никаква превентивна мера која спречава излажење, продају и растурање

списа и новина. Цензура се може установити само за време рата и мобилизације и то за ствари законом унапред предвиђене (чл. 13.).

Грађани имају право удруживања, збора и договора (чл. 14.)

Грађани имају право молбе. (чл. 15.)

Настава је државна, основна је настава државна, општа и обавезна. Државна се настава даје без уписнине, школарине и других такса (чл. 16.)

Неповредна је тајна писама, телеграфских и телофонских саопштења осим у случају кривичне истраге, мобилизације или рата (чл. 17.)

Сваки грађанин има право непосредно и без ичијег одобрења тужити суду државне и самоуправне органе за кривична дела, која би ови учинили према њему у службеном раду. За војнике под заставом важе нарочите одредбе. (чл. 18)

Социјалне и економске одредбе.

Радна снага стоји под заштитом државе. (чл. 23.)

Поморству и морском рибарству обратиће се нарочита пажња. (чл. 34.)

Држава се стара о грађењу и одржавању свих саобраћајних средстава где год то општи државни интереси захтевају. (чл. 35.)

Својина је зајамчена. чл. (36.)

Узимање коморе и осталих потреба за војску врши се само уз правичну накнаду. (чл. 40.)

Државне власти.

Законодавну власт врши Краљ и Народна Скупштина заједнички (чл. 46.)

Управну власт врши Краљ преко одговорних министара, по одредбама Устава. (чл. 47.)

Судску власт врше судови. Њихове пресуде и решења изричу се и извршују у име Краља на основу закона (чл. 48.)

Краљ.

Краљ потврђује и проглашује законе, поставља државне чиновнике и даје војне чинове по одредбама закона. Краљ је врховни заповедник целокупне војне силе. Он даје ордене и друга одликовања. (чл. 49.)

Краљ има право амнестије за политичке и војне кривице. Краљ има право помиловања (чл. 50.)

Краљ представља државу у свима њеним односима са туђим државама. Он оглашује рат и закључује мир. Ако земља није нападнута, или јој рат није оглашен од које друге државе, за оглас рата потребан је претходно пристанак Народне Скупштине. Ако земљи буде оглашен рат или она буде нападнута, има се одмах сазвати Народна Скупштина. (чл. 51.)

Краљ сазива Народну Скупштину у редован или ванредан сазив. Краљ може у свако доба, по државној потреби, позвати Народну Скупштину, која је своје седнице одгодила. Краљ има право да распусти Народну Скупштину. (чл. 52.)

Ниједан чин краљевске власти нема снаге, нити се може извршити, ако га није премапотписао надлежни министар. За све Краљеве чине, усмене или писмене, премапотписане или потписане, као и за све његове поступке политичког значаја, одговара надлежни министар. За чине Краљеве као врховног заповедника војске, одговара Министар Војни и Морнарице (чл. 54.)

Краљева је личност неприкосновена. Краљу се не може ништа у одговорност ставити, нити Краљ може бити тужен. (члан 55.)

У Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца влада Петар I. Карађорђевић. Краља Петра наслеђује Престолонаследник Александар и његово мушко потомство из законитог брака, по реду прворођења. Кад Краљ нема мушког потомства, он ће одредити себи наследника из побочне линије, с пристанком Народне Скупштине. (чл. 56.)

Намесништво.

Краљевску власт врши намесништво: 1) кад је Краљ малолетан; 2) кад је због душевне или телесне болести трајно неспособан да врши краљевску власт. (чл. 60.)

Народна Скупштина.

Народну Скупштину састављају посланици које народ слободно бира општим, једнаким, непосредним и тајним гласањем, са представништвом мањина. На сваких 40.000 становника бира се по један посланик. Ако вишак становника у једној изборној јединици буде већи од 25.000 бираће се и за тај остатак један посланик. Народна Скупштина бира се на 4 године (чл. 69.)

Право бирачко има сваки држављанин по рођењу или прирођењу, ако је навршио 21 годину. Официри, активни и у

недејству, као и подофициpи и војници под заставом, не могу вршити бирачко право, ни бити бирани. (чл. 70.)

За посланика у Народној Скупштини може бити изабран само онај, који има бирачко право, без обзира јели уведен у бирачки списак. Од сваког се посланика траже ови услови: 1) да је држављанин по рођењу или прирођењу Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца; прирођени држављанин, ако није народности српско-хрватско-словеначке, мора бити настањен најмање десет година, рачунајући од дана прирођења; 2) да је навршио 30 год. и 3) да говори и пише народним језиком. (чл 72.)

Сваки народни посланик представља цео народ а не само оне, који су га изабрали. (чл. 74.)

Народна Скупштина састаје се у престоници, Београду у редован сазив сваке године 20. октобра, ако пре тога није Краљевим указом сазвана у ванредан сазив. За време рата Народна Скупштина је стално на окупу, осим ако сама друкчије не одлучи (чл. 75.)

Законске предлоге подносе по овлашћењу Краљевом Министарски Савет или поједини министри. Право подношења законских предлога припада сваком члану Народне Скупштине (чл. 78.)

Краљ закључује уговоре са туђим државама, али је за потврду тих уговора потребно претходно одобрење Народне Скупштине. Државна територија не може се отуђити или разменити без одобрења Народне Скупштине. (чл. 79.)

Законе проглашује Краљ указом који садржи и сам закон решен од Народне Скупштине. (чл. 80.)

Нико и никад не може узети посланика на одговор за глас који је дао као члан Народне Скупштине. (чл. 87.)

Без овлашћења Народне Скупштине њезини чланови не могу се за кривице било какве врсте узимати на одговор. (чл. 88.)

Државна власт.

Сви министри чине Министарски Савет који стоји непосредно под Краљем. Краљ именује председника и чланове Министарског Савета. Министри се налазе на челу појединих грана државне управе. (чл. 90.)

Министри су одговорни Краљу и Народној Скупштини (чл. 91).

Управа у Краљевини врши се по областима, окрузима, срезовима и општинама. Подела на области врши се законом према природним, социјалним и економским приликама. Једна област може имати највише 800.000 становника. На челу сваке области налази се велики жупан. (чл. 95).

За послове месног: општинског, среског и обласног значаја установљава се месна: општинска, среска и обласна самоуправа уређена на начелу изборном. У круг рада самоуправних обласних управа спадају: обласне финансије; обласни јавни радови; старање о унапређењу обласних привредних интереса; управа обласним имањима; брига о народном здрављу у области; обласне хумане установе; обласне саобраћајне установе; сарађивање на унапређењу просвете у области; сарађивање на стручном образовању у области; завођење и одржавање установа за штедњу; узајамно помагање и осигурање (чл. 96.).

Органи обласне управе су обласна скупштина и обласни одбор. Велики жупан је врховни старешина опште државне администрације у области. (чл. 98).

Државни Савет је врховни управни суд. Чланове Државног Савета поставља Краљ на предлог Председника Министарског Савета. (чл. 103).

Судска власт.

Судови су независни. У изрицању правде они не стоје ни под каквом влашћу али суде по законима. (чл. 109).

За целу Краљевину постоји само један Касациони Суд, са седиштем у Загребу (чл. 110).

Судије свих судова су стални. Судија не може бити лишен својега звања нити ма из којег узрока уклоњен са дужности, против своје воље, без пресуде редовних судова или дисциплинарне пресуде Касационог Суда. Судија може бити премештен само по свом пристанку (чл. 112).

Државно газдинство.

Сваке године Народна Скупштина одобрава државни буџет који вреди само за годину дана (чл. 113).

Државни порези, и опште државне дажбине установљавају се само законом (чл. 115).

Пореска обавеза је општа и све су државне дажбине једнаке за целу земљу. Пореза се плаћа по пореској снази и прогресивно (чл. 116).

За преглед државних рачуна и надзиравање над извршењем државног и обласног буџета постоји Главна Контрола као врховни рачунски суд (чл. 118).

Војска.

Војна је обавеза општа, по одредбама закона. Устројство и величина војске и морнарице прописују се законом. Формирање јединица у законом одређеном обиму прописује Краљ уредбом, на предлог Министра Војног и Морнарице. Колико ће се војске држати под заставом, одређује се сваке године буџетом (чл. 119).

Нико по навршетку 20. године не може добити државну службу или у њој остати, ако по одредбама војнога закона није свој рок одслужио или од војне службе ослобођен (чл. 122).

Измене у уставу.

О изменама у Уставу решава Народна Скупштина са Краљем (чл. 125).

2. Управа.

а) *Централна Државна Управа.*

Централна државна Управа је уједињена у Краљу који врши државну власт преко одговорних министара према одредбама Устава.

Сви министри чине Министарски Савет који стоји непосредно под Краљем. Министри се налазе на челу појединих грана државне управе. Ове су: унутрашња дела, спољни послови, војска и морнарица, финансије, пољопривреда и воде, шуме и руднике, индустрија и трговина, саобраћај, пошта и телеграф, грађевине, правда, просвета, вера, социјална политика, народно здравље, аграрна реформа и изједначење закона.

Закон о централној државној управи још није донет од Народне Скупштине, те за поједине гране државне управе важе предратни српски закони или нови који су донети само за извесне гране.

б) *Административна подела земље.*

По уједињењу задржано је у главноме предратно административно уређење појединих покрајина са овим изменама: Црна Гора и Војводина (Барања, Бачка и Банат) спојене су

административно са Србијом, сви словенски крајеви уједињени су у Словенији, а Међумурје и наш део Истре (Крк и Каставска општина) прикључени су Хрватској. На тај начин створена је привремена административна подела Краљевине на пет великих покрајина, и то: 1. Србија са Црном Гором и Војводином, 2. Хрватска и Славонија са Међумурјем, 3. Босна и Херцеговина, 4. Далмација и 5. Словенија. Првом покрајином управља заједничко Министарство Унутрашњих Дела, а за остале четири покрајине постоје покрајинске управе са седиштима у Загребу, Сарајеву, Сплиту и Љубљани.

Даља подела покрајина на мање и најмање управне јединице остала је у главноме неизмењена, а она је доста разнолика.

Србија је административно подељена на округе, а ови на срезове. У северној Србији имамо 17 округа, који броје просечно 166.000 становника и захватају просечну површину од 2841 км². Окрузи су ови: ужички, подрински (Шабац), ваљевски, београдски, смедеревски, крагујевачки, моравски (Ћуприја), пожаревачки, крајински (Неготин), тимочки (Зајечар), пиротски, нишки, врањски, топлички (Прокупље), крушевачки, руднички (Горњи Милановац) и чачански. Престоница Београд је административно самостална. — Јужна Србија је подељена на 16 округа са просечно 104.000 душа и 2790 км² површине. Окрузи су ови: кумановски, скопски, косовски (Приштина), звечански (Митровица), пријепољски, рашки (Нови Пазар), пљеваљски, бијелопољски, берански, метохиски (Ђаковица), призренски, тетовски, охридски, битољски, тиквешки (Кавадар) и брегалнички (Штип). — Срезова има у северној Србији 81 а у јужној 56; они броје просечно 35.000 односно 30.000 душа и захватају површину од просечно 596 односно 797 км².

Црна Гора је такође подељена на округе; има их 6: цетињски, подгорички, барски, никшићски, колашински и андријевички са просечно 40.000 становника и 1640 км². Подељени су на укупно 21 срез.

Војводина је подељена на три жупаније. Ове су торонтал-ско-тамишка (Банат), бачко-бодрошка (Бачка) и барањска (Барања). Оне су подељене на 24 среза. У Војводини постоје сем тога аутономни, т.зв. краљ. слободни градови: Суботица, Сомбор, Нови Сад, Панчево и Вршац.

Хрватска и Славонија је подељена на жупаније, а ове на котаре. Жупаније су ове: личко-крбавска, модрушко-ријечка,

загребачка, вараждинска, беловарско-крижевачка, пожешка, вировитичка и сремска. Оне имају просечно 36.000 становника и 607 км² површине и подељене су на укупно 70 котара. Сем тога постоје четири муниципална (самоуправна) града: Загреб, Вараждин, Осјек и Земун.

Далмација је подељена на политичке котаре: Бенковац, Котор, Корчула, Имотски, Книн, Хвар, Макарска, Метковић, Дубровник, Св. Петар (Брач), Шибеник, Сињ, Сплит и Задар. На котор спада просечно 46.000 људи и 916 км².

Словенија има ова окрајна главарства: Љубљана (околина), Камник, Крањ, Радовљица, Логатец, Кочевје, Черномељ, Ново место, Литија, Кршко, Брежице, Целје, Коњице, Словењградец, Гуштањ (Межишка долина), Марибор (околина), Птуј, Љутомер и Прекомурје (Мурска Субота). Политички окрајн имају просечно 50.000 становника и 90 км². Градови Љубљана, Целје, Марибор, Птуј су аутономни.

Најниже управне јединице су општине чија је организација у Босни, јужној Србији и Црној Гори тек у почетцима.

У току 1923. год. ступиће на снагу *нова администрашивна подела земље*, као што је предвиђа устав. Она је установљена *уредбом о подели земље на области*. Ова одређује:

Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца подељена на 33 области:

1. Љубљанска област (Љубљана),
2. Мариборска област (Марибор),
3. Приморско-Крајишка област (Карловац, евентуално Сушак),
4. Загребачка област (Загреб),
5. Осјечка област (Осјек),
6. Сремска област (Вуковар),
7. Бачка област (Нови Сад),
8. Београдска област (Београд),
9. Подунавска област (Смедерево),
10. Подрињска област (Шабац),
11. Ваљевска област (Ваљево),
12. Шумадиска област (Крагујевац),
13. Моравска област (Ћуприја),
14. Пожаревачка овласт (Пожаревац),
15. Тимочка област (Зајечар),
16. Нишка област (Ниш),

17. Врањска област (Врање),
18. Косовска област (Приштина),
19. Скопска област (Скопље),
20. Брегалничка област (Штип),
21. Битољска област (Битољ),
22. Рашка област (Чачак),
23. Ужичка област (Ужице),
24. Крушевачка област (Крушевац),
25. Зетска област (Цетиње),
26. Сплитска област (Сплит),
27. Дубровачка област (Дубровник),
28. Тузланска област (Тузла),
29. Сарајевска област (Сарајево),
30. Мостарска област (Мостар),
31. Травничка област (Травник),
32. Врбаска област (Бања-Лука),
33. Бихаћска област (Бихаћ).

Области остају по досадашњем подељене на округе (жупаније), а ови на срезове (котаре), са том изменом да се тамо где су досадањи окрузи (срезови) подељени на више делова, образују нове окружне (среске) управе. Варош Београд и град Загреб потчињени су великом жупану дотичне области, са тим изузетком да остаје управа вароши Београд и на даље под непосредном надзорном влашћу Министра Унутрашњих Дела.

в) *Управа области и срезова.*

Управа области и срезова (котара, окраја) дели се на општу управу коју врше државне власти и на обласну и среску самоуправу.

Делокруг **опште управе** предвиђен је *законом о општој управи.* Послове опште управе врши по упутствима и под надзором надлежних министара (Унутрашњих Дела, Просвете, Аграрне Реформе, Пољопривреде и Вода, Грађевина, Трговине и Индустрије, Народног Здравља, Социјалне Политике, Вера и Шума и Рудника) у области велики жупан, а у срезу (котару, окрају) срески поглавар.

Велики жупан стоји на челу опште управе у области. Њему су потчињена сва надлештва и сви органи опште управе у области, а он стоји, према пословима, под надлежним министрима. Велики жупан је политички представник владе; он

представља владу и према обласној самоуправи. Поставља се Краљевим Указом.

Окружни начелници (у жупанијама поджупани) помоћни су органи великог жупана у округу (жупанији). Они врше у његово име надзор над среском управом. И они се постављају Краљевим Указом.

Срески поглавар је непосредни вршилац опште управне власти у срезу и стоји под надзором обласног великог жупана. У његову надлежност спадају сви послови опште управе. Њега поставља Министар Унутрашњих Дела.

Однос обласног великог жупана и среског поглавара према обласној и среској самоуправи види се из одељка о самоуправи.

Обласна и среска самоуправа установљене су *законом о обласној и среској самоуправи.*

У круг рада **обласне самоуправе** спадају ови послови: обласне финансије, грађевински прописи и обласни јавни радови (грађење локалних железница, канала, пристаништа, путева, регулисање потока, заштита од поплава и т. д.), старање о унапређењу обласне привреде, помагање обрта, индустрије и задругарства, управа обласним имањима, брига о народном здрављу, брига о социјалним задацима, обласне хумане установе, обласне саобраћајне установе, сарађивање на унапређењу просвете и стручног образовања у области, поморско рибарство, завођење и одржавање установа за штедњу и кредит, узајамно помагање и осигурање, старање за исхрану народа у време неродице и непогода, прикупљање и сређивање статистичких података и уопште старање о унапређењу привредних и културних задатака од чисто обласног интереса.

Органи обласне самоуправе су обласна скупштина и обласни одбор.

Обласна скупштина се бира општим, једнаким, непосредним и тајним гласањем на четири године. Бирачко право имају сви, којима то право припада за изборе народних посланика. Изборне су јединице срезови (котари) и градови који броје више од 5000 становника. На сваких 10.000 становника долази по један члан обласне скупштине; за вишак већи од 5000 становника бира се још један члан. За члана обласне скупштине може бити изабран само онај који има услове за народног посланика, а настањен је у области најмање три године.

Обласна скупштина сазива се Краљевим Указом на предлог Министра Унутрашњих Дела у главно место области сваке године за 5. новембра у свој редовни сазив. Велики жупан може сазвати скупштину по потреби у ванредне сазиве, а дужан је то учинити на захтев обласног одбора или једне трећине чланова обласне скупштине. Велики жупан отвара и закључује сазив обласне скупштине у име Краљево.

Обласна скупштина је решавајући и надзорни орган обласне самоуправе. Она поставља самоуправне органе и има право издавати обласне уредбе о свима питањима своје надлежности. Њима се могу само разрађивати законске одредбе, уколико је то потребно ради примене закона у области. Лица која се не би покоравала обласним уредбама казниће се новчано или затвором. Право предлагати обласне уредбе има обласни одбор и чланови обласне скупштине. Обласне уредбе проглашава велики жупан. Уредбу за коју налази да није основана на Уставу и закону, шаље Државном Савету који о томе решава. Ако Државни Савет нађе да Уредба није основана на Уставу и закону, она се не проглашава.

Обласна скупштина решава обласни буџет сваке године за наредну годину. Буџет мора да садржи ове расходе: издатке који спадају на терет области, личне и материјалне издатке за обласну скупштину, обласни одбор, обласна надлештва и установе, отплату обласних дугова, порезе и таксе који терете област и издатке за непредвиђене потребе. Редовни су приходи области: приходи од обласних имања, приходи од разних обласних установа, завода ит.д., самостални обласни порези, таксе и обласни прирез на државни порез. За помагање самоуправних тела у остваривању послова делокруга обласне самоуправе држава ће одвајати 15% од чистог прихода експлоатисаних шума, рудника, водених снага и других добара. Обласни буџет одобрава Министар Финансија.

Обласни одбор је извршни орган обласне самоуправе. Он има 5 до 8 чланова које бира обласна Скупштина. Обласни одбор извршује решења обласне скупштине, руководи самоуправном администрацијом и води надзор над свим обласним установама и органима.

У круг рада **среске самоуправе** спадају ови послови: среске финансије, срески јавни радови, старање о унапређењу пољопривреде, управа среским имањима, оснивање и управљање среских завода за сиротињу и за неговање болесника, среске

саобраћајне установе, завођење и одржавање установа за штедњу и кредит, узајамно помагање и осигурање, помагање обрта, индустрије и задругарства.

Органи среске самоуправе су среска Скупштина и срески одбор.

Среска скупштина се образује на сличан начин као и обласна скупштина. На сваких 1500 становника долази по један члан среске скупштине. Среске скупштине сазива велики жупан. Сазив отвара и закључује срески поглавар.

Среска скупштина је решавајући и надзорни орган среске самоуправе и има право издавати правилнике за отправљање самоуправних послова у срезу. Она решава срески буџет сваке године за наредну. Буџет одобрава велики жупан.

Срески одбор је извршни орган среске самоуправе. Он има председника и четири члана. Председник среске скупштине је у исто време и председник среског одбора; остале чланове одбора бира среска скупштина. Срески одбор извршује одлуке среске скупштине, руководи самоуправном администрацијом и врши надзор над среским установама и органима.

Државна управна власт врши *надзор* над пословима самоуправних власти преко обласног великог жупана и среског поглавара.

3. Државне финансије.[1])

„Уређивање државних финансија ометано је огромним тешкоћама које су наступиле по уједињењу и ослобођењу. Пространи предели наше Отаџбине, Србија и Црна Гора, дочекали су завршетак рата сасвим упропашћене, опљачкане и разорене. Велики део мушке снаге остао је још дуго под заставом, док нису уговори о миру закључени, потписани и ратификовани. Власти су се могле само постепено и споро организовати, те се порези нису могли наплаћивати. Ово стање није било ни много боље у покрајинама из бивше аусто-угарско монархије, које ратом нису толико страдале као Србија и Црна Гора. Али у тим су покрајинама управне власти биле дезорганизоване нарочито у погледу прикупљања државних прихода. Прихода, дакле, није било или никаквих или врло слабих. На другој су

---

[1]) Из написа „Наше државне финансије“ од дра Милорада Недељковића.

страни државу чекали огромни расходи: требало је обезбедити инвалиде и породице палих, потпомоћи упропаштене земљоделнике, занатлије и индустријалце, обновити путеве и железничке пруге и т. д.“

Први *буџет* (прорачун државних прихода и расхода) израђен је и поднет Привременој Народној Скупштини 23. маја 1919. год. Њиме су били предвиђен *приходи:* динара 416,377.998 и круна 1.195,000.737; *расходи:* динара 1.293,186.435 и круна 1.060,150.779; *дефицит:* око динара 876,858.437.

Овај први прорачун није озакоњен од привремене Народне Скупштине, већ усвојен једном уредбом Министарског Савета (4. априла 1920. год.). „То је било врло рђаво застрањивање у нашим финансијама. Од тада, све до конца јула 1922. ми нисмо имали озакоњеног прорачуна. Народна Скупштина занемарила је своје велико право и своју велику дужност: контролу државних финансија, и допустила је сасвим равнодушно да четири пуне године сама Влада саставља државне прорачуне, сама их својим решењима (уредбама) уводи у важност, а сама их исто тако, и то скоро свакодневно, мења према своме нахођењу. То одсуство законитости и парламентарне контроле знатно је допринело злом стању наших финансија, у које су оне убрзо запале, и из дана у дан све више западале“[2]).

Погоршање државних финансија наступило је поглавито услед непрекидног и врло интензивног пораста државних издатака, који су кроз три године покривани поглавито штампањем нових новчаница (кредитима код Народне Банке). Услед тога је вредност папирног новца стално опадала, што је опет имало за последицу да није било могуће придржавати се предвиђених расхода. Лични издаци (плате државних службеника и додаци на скупоћу) и материјални издаци (канцеларијске потребе, огрев, осветлење, намештај; храна и одело војске, болесника у државним болницама и т. д.) стално су расли и прекорачили су предрачунске суме. Мимо тога, државни издаци су повећани и несразмерним повећавањем броја државних службеника које није вршено према финансиској снази земље. Најзад, разне инвестиције на грађевине, саобраћај и др. учиниле су, да су материјални издаци још више порасли.

Услед оваквог стања био је дефицит прве буџетске године (1919-20.) знатно већи од прорачуном предвиђеног; изнео

[2]) Др. Милорад Недељковић, Наше државне финансије.

је једну милијарду и осам стотина милиона динара. „Овај дефицит покривен је највећим делом зајмом код Народне Банке (штампањем нових новчаница), затим са 20% задржаних сума приликом маркирања крунских новчаница (тих задржатих 20% дало је држави око 922 милиона круна); затим је позајмљено од Аустро-Угарске Банке 300 милиона круна, ради измене похабаних крунских новчаница у оптицају на нашој територији — а у ствари министарство финансија их је утрошило као касену готовину; даље, узето је из депоа нових динарских новчаница, пре но што су предате Народној Банци, 425 милиона динара, и потрошено као државни приход; онда је емитовано државних бонова за 20 милиона динара и 335 милиона круна; даље, августа 1919. добивен је од Енглеске и Француске кредит од 50 милиона франаха, и утрошен у току прве половине 1920. год. на текуће државне потребе; многе државне обавезе, најзад, нису исплаћиване уредно (ливерације у земљи и са стране, купони државних обвезница и т. д.) већ су остајали као летећи дугови.“[3])

Буџет за 1920-21. годину предвиђао је расходе од 3.994,355.553 динара (преко једне милијарде динара више него што су изнели стварни издаци у буџетској 1919-20. год.) и приходе од 3.844,177.798 динара; буџетски дефицит био је предвиђен са 110 милиона динара. „Тај је дефицит знатно порастао у току извршења овог буџета, најпре стога, што су се за многе државне издатке, који су били избачени из прорачуна да се не би јавност застрашила великим сумама, одмах затим отворили накнадни кредити (уредбама од 21. августа и 26. октобра 1920. год.), у износу од 800 милиона динара, и тиме се већ и прорачунски дефицит повећао на 910 милиона динара. У ствари, даљим на растањем издатака, тај се дефицит знатно увећао.“[4])

Највеће *државне приходе* чинили су *посредни порези* (царине, монополи, трошарине, таксе, порез на пословни промет, приходи од саобраћајних и других државних установа и т. д.), који су знатно увећани, док су *непосредни порези* остали недирнути. Услед тога је скупоћа све више расла, а са њом и државни издаци (лични, додаци на скупоћу и материјални, набавке) и буџетски дефицит. Овај је покриван и даље штам-

[3]) Д-р Милорад Недељковић, Наше државне финансије.
[4]) Д-р Милорад Недељковић, Наше државне финансије.

пањем новчаница, затим неисплаћеним рачунима приватним лицима и најзад, нарочито у последње време, утрошком примитака на рачун ратне одштете.

Државне су се Финансије све више погоршавале. Овоме погоршавању допринела је знатно и околност, што је израда наредног буџета веома задоцнила, Стога је буџет за 1920-21. годину продужен за 6 месеци до краја 1921. год. и кад се показала потреба да се од Министра Финансија Народној Скупштини поднети прорачун из основа преради, за даљих 7 месеци до краја јула 1922. год.

Буџет за 1922/23. год. изгласан је 31. јула 1921. год. од стране Народне Скупштине. „То је, од Ослобођења и Уједињења, први буџет који је изгласан у Народној Скупштини и добио законску форму. То је једна важна етапа: уношење стабилности, одређености и формалног реда у наше финансије.“[5])

Буџет за 1922/23. год. предвиђа (појединости види из наредних прегледа):

Укупних прихода	6.934,946.864	динара
укупних расхода	6.934,597.430·36	„
вишак	349.433·61	„

Преглед прихода.

Општи приходи	
Царина и споредне царинске таксе	337,310.000 д.
Трошарине и опште таксе	621,009 000 „
Добит на новцу	1.140,000.000 „
Порез на пословни промет	250,000.000 „
Поморска Управа	905.750 „
Инвалидски порез	49,600.000 „
Државна имања	76,259.100 „
Разни приходи	13,750.000 „
Специјални приходи.	
Порези	2.378,375.125 д.
Државна привреда	2.035,680.911 „
Разни приходи	31,065.978 „
Укупни приходи	6.934,946.864 д.

Преглед расхода.

Врховна државна управа	862,731.889·49 д.
Министарство Правде	193,112.841·05 „

[5]) Д-р Милорад Недељковић, Наши државне Финанције.

Министарство	Просвете	460,950.932·56	д.
„	Вера	72,641.292·45	„
„	Унутрашњих Дела	340,525.882·45	„
„	Народног Здравља	185,410.504·50	„
„	Иностраних Дела	57,854.239·50	„
„	Финансија	1.065,598.983·58	„
„	Војно и Морнарице	1.127,803.394·40	„
„	Грађевина	190,523.013·—	„
„	Саобраћаја	1.234,135.892·25	„
„	Поште и Телеграфа	264,658.319·60	„
„	Пољопривреде и Вода	117,676.642·80	„
„	Шума и Рудника	206,228.460·35	„
„	Трговине и Индустрије	42,366.295·36	„
„	Социјалне Политике	373,206.314·95	„
„	Аграрне Реформе	57,668.554·30	„
„	Уставотворне Скупштине	503 977·80	„
Буџетски резервни кредити		81,000.000·—	„
	Укупно расходи	6.934,597.430·39	д.

ЕКОНОМСКО СТАЊЕ.

I. ОПШТИ ПРЕГЛЕД.

Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца је земљорадничка држава, јер се 85% целокупног становништва баве земљорадњом као главним занимањем. Остале привредне гране су много слабије развијене, ма да има услова за њихов развитак.

Неједнак рељеф и разнолике климске прилике условљавају и разноврсну аграрну продукцију, која је слична производњи земаља јужне Европе. Али како има у нашој Отаџбини врло плодних предела, тако има и пространих неплодних и готово непродуктивних. Појединости о овоме могу се видети из овог прегледа.[1])

Покрајина	Укупна површина	Продуктивна површина		Непродуктивна површина	
	км²		%	км²	%
Северна Србија	49.950	27.988	55,9	22.962	44,1
Јужна Србија	45.572	18.396	40,4	27.176	59,6
Хрватска	43.788	40.612	92,9	3.176	7,1
Босна	51.199	50.797	98,3	402	1,7
Војводина	19.702	19 410	98,5	292	1,5
Словенија	16.197	15.337	95,2	860	4,8
Далмација	12.729	10.937	86,1	1.792	13,9
Црна Гора	9.662	2.627	27,2	7.041	72,8
Свега:	248.805	186.108	74,8	62.697	25,2

Као продуктивне површине сматрају се све површине које се могу употребити ма за какву пољопривреду производњу.

[1]) Овај преглед, као и следећи састављени су према извештају Министарства Пољопривреде и Вода „Обрађена земља и жетвени принос у 1920. и 1921. год.“ из кога су узети само подаци за 1921. год.

То су површине које дају или су одређене да дају биљне производе који служе човеку ма на који начин. Оне се деле на зиратну земљу, пашњаке, виногради, воћњаке, шуме, баре и ритове од којих се има користи.

Распоред ових продуктивних површина у појединим покрајинама је овај (према стању у 1921. год.):

Покрајина	Зиратна земља	Ливаде	Пашњаци	Виногради	Воћњаци	Шуме	Баре и ритови
	у стотинама ha						
Сев. Србија	11.982	2.574	1.626	252	1.069	10.166	316
Јуж. Србија	5.083	718	1.225	124	36	10.703	504
Хрватска	14.631	4.455	5.712	485	330	14.962	35
Босна	12.684	4.197	7.686	62	441	25.523	202
Војводина	13.764	520	1.529	280	40	2.602	674
Словенија	3.173	2.595	2.081	204	152	7.101	29
Далмација	1.100	86	5.450	294	109	3.783	112
Црна Гора	232	146	146	11	7	2.000	82
Свега:	62.652	15.293	25.458	1.716	2.187	76.842	1.957
	у % од целокупне продуктивне површине						
Сев. Србија	42,81	9,20	5,81	0,91	3,82	36,32	1,13
Јуж. Србија	27,63	3,90	6,66	0,68	0,20	58,18	2,75
Хрватска	36,03	10,97	14,07	1,19	0,81	36,84	0,09
Босна	24,97	8,27	15,13	0,12	0,86	50,25	0,40
Војводина	70,91	2,68	7,88	1,44	0,21	13,41	3,47
Славонија	20,73	16,95	13,59	1,34	0,83	46,37	0,19
Далмација	10,06	0,79	14,83	2,70	1,00	34,59	1,03
Црна Гора	8,86	5,56	5,58	0,44	0,30	76,13	3,13
Краљ. СХС.	33,67	8,22	13,16	0,93	1,17	41,80	1,05

II. ПОЉОПРИВРЕДА.

Од пољопривредних грана су у нас најважније земљорадња, воћарство и виноградарство. Из раније изложених података види се да од укупне продуктивне површине наше Отаџбине чине 33,67% зиратну земљу, 1,17% воћњаке и 0,93% винограде, док остали 41,80% служе шумарству а 22,43% сточарству.

1. Земљорадња.

Стање наше земљорадње види се најбоље из ових прегледа:

а) Преглед обрађене површине у 1921. години.

Покрајина	ОД ЗИРАТНЕ ЗЕМЉЕ ПОЛАЗИ НА							
	Зрнасто биље	Маунасто биље	Кореновасто биље	Индустриско биље	Баштенско биље	Сточно пићно биље	Угаре	Свега
	у стотинама ha							
Сев. Србија	10.639	288	174	146	193	109	412	11.982
Јуж. Србија	4.343	152	68	97	93	3	324	5.083
Хрватска	10.587	176	1.010	228	233	1.271	1.123	14.631
Босна	5.560	127	290	97	105	81	6.421	12.684
Војводина	12.088	97	264	254	71	516	471	13.744
Словенија	1.991	116	637	30	41	321	33	3.173
Далмација	848	38	47	12	34	16	103	1.100
Црна Гора	195	2	23	1	4	1	3	232
Свега:	46.254	999	2.517	888	778	2.322	8.891	62.652
	у %							
Сев. Србија	88,79	2,41	1,46	1,38	1,61	0,91	3,44	100,00
Јуж. Србија	85,45	3,00	1,34	1,93	1,83	0,07	6,38	100,00
Хрватска	72 36	1,20	6,91	1,56	1,60	8,69	7,68	100,00
Босна	43,84	1,01	2,29	0,77	0,83	0,64	50,62	100,00
Војводина	87,83	0,71	1,92	1,85	0,52	3,75	3,42	100,00
Словенија	62,74	3,69	20,07	0,98	1,32	10,14	1,06	100,00
Далмација	77,13	3,46	4,33	1,11	3,17	1,53	9,27	100,00
Црна Гора	83,90	0,94	10,30	0,85	2,13	0,53	1,35	100,00
Крал. СХС.	73,85	1,60	4,01	1,42	1,24	3,71	14,19	100,00

Из овог прегледа види се, да највећи део зиратне земље (73,85%) служи производњи зрнастог биља цереалија) и то пшенице, јечма, ражи, наполице, овса, кукуруза, пиринча, проса, хелде и др. На остало биље употребљени су само сразмерно мали делови. Пада у очи огромна површина угара у Босни, 642.100 ha, т. ј. површине која је целе године остала незасејана, угарена. Исто тако су и у Хрватској и у Далмацији велике површине под угарима.

б) које је биље 1921. год. било засејано и на коликим површинама као и жетвени принос тих површина види се из следећих прегледа.

1. Зрнасто биље.

Врсте културе	Засејана површина	ЖЕТВА		Од жетве спада на поједине покрајине % [1] (С = Србија; Х = Хрватска; Б = Босна; В = Војводина; Сл = Словенија; Д = Далмација; и ЦГ = Црна Гора)
		Укупна	са 1 ha	
	ha	q		
Пшен. озима	1,490.204	13,756.649	9,52	33% Х; 28,4% С; 26% В; 6% Б.
Пшеница јара	53.766	343.651	6,66	37% С; 24% Х; 23% Б; 7% В; 7% Сл.
Јечам озими	222.191	1,856 707	8,53	45% С; 21% Х; 8,3% Б; 11% В; 8,5% Сл.
Јечам јари	157.007	1,056.012	7,01	34% Б; 32% С; 19,8% Х; 9,4% В; 6,2% Сл.
Раж озима	163.453	1,309.927	8,23	38% С; 28% Х; 19% Сл; 6,6% В; 4,8% Б.
Раж јара	28.687	167.328	6,06	64% С; 13% Х; 12% Сл; 9% Б.
Наполица	41.311	309.600	7,58	44% Х; 22% Д; 14% Б; 9,7% С; 4% В.
Овас	420.393	2,744.314	6,45	25% Х; 24,9% С; 21% В; 19% Б; 9% Сл.
Кукуруз	1,953.711	18,743.119	9,97	32% В; 31% С; 25% Х; 8% Б.
Крупник	19.283	113.736	6,05	32% Б; 26% С; 21% Х; 10% В; 8% Д.
Пиринач	1.918	25.085	13,73	77% С и 23% В.
Просо	35.908	158.063	4,51	40% Х; 31% Сл; 18% Б; 7% В; 4% Сл.
Хелда	29.745	82.724	2,85	80% Сл; 7% Б; 6,6% Х; 5% С.
Остало	7.892	—	—	
Свега:	4,625,477	—	—	

Из предњег прегледа се види, да се од свег зрнастог биља највише негују кукуруз, па пшеница, овас, јечам и раж.

Кукуруз се гаји на 31% целокупне зиратне земље и то највише у Војводини, Србији и Хрватској. Принос са 1 ha који је просечно у целој краљевини 9,97 q није свуда једнак, најбољи је у Војводини са 11,38 q а најслабији у Далмацији са 6,07 q. Он зависи наравно много од плодности тла и климских

[1]) Мањи удео од 4% није наведен ни у овоме ни у наредним прегледима.

прилика, али свакако је могуће да се усавршеним обрађивањем земље повећа. У Италији носи 1 ha 15,9 q, у Румунији 13,1 q а у Бугарској 12,3 q. По количини кукуруза који се производи годишње долази Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца међу државама у Европи на друго место иза Румуније.

Пшеницом је било 1921. год. засејано 25% зиратне земље, и то највише у Србији, па у Војводини, Хрватској, Босни и Словенији. У погледу приноса који је просечан за целу земљу са 1 ha 9,52 q за озиму пшеницу и 6,66 q за јару пшеницу, бележи статистика велике разлике. Највећи принос имају Хрватска (за озиму 13,78 q, за јару 9,35 q) и Словенија (за озиму 13,03 q, за јару 11,78 q) а најмањи Војводина (за озиму 7,70 q, за јару 6,26 q) и Србија (за озиму 7,80 q, за јару 5,81 q). У погледу повећања производње важи оно исто што је речено за кукуруз. Да је оно могуће, види се већ из упоређења нашег приноса са приносом других земаља од којих неке имају мање повољну климу. Принос износи на пример у Данској 31,9 q, у Белгији 25,3 q, у Немачкој 21,4 q, у Швајцарској 21,3 q, у Румунији 12,9 q, у Бугарској 11,4 q. Колике би користи земља и народ имали од повећане производње рационалнијим обрађивањем земље, није потребно нарочито истаћи. Свакако би наша Отаџбина онда заузимала једно важно место у производњи пшенице; сада је у Европи на петом а у свету на осмом месту.

Овас се негује на 7% од зиратне површине. По количини овса који се производи годишње дозази наша Отаџбина на дванаесто место у Европи. И принос овса је врло неједнак (у Словенији 10,09 q, а у Србији 5,97 q).

Јечам се гаји свуда, а највише у Србији, Хрватској и Босни. Принос је најбољи у Словенији (за озими 11,02 q, за јари 10,23 q) а најслабији у Војводини (за озими 7,03 q) и у Босни. (за јари 5,87 q).

Раж се сеје највише у Србији, па у Хрватској и у Словенији. Овде разлике у приносу нису велике. У погледу производње јечма и ражи стоји Краљевина СХС на десетом месту у Европи.

2. Махунасто биље.

Врста културе	Засејана површина	Жетва		Од жетве спада на поједине покрајине % (С = Србија; Х = Хрватска; Б = Босна; В = Војводина; Сл = Славонија; Д = Далмација; ЦГ. = Црна Гора)
		укупно	са 1 ha	
	ha	q	q	
Пасуљ	71.782	340.893	4,78	54% С; 14% Сл; 12% Х; 10% Б; 8% В;
Грашак	4.518	20.981	4,72	29% Х; 25% С; 21% В; 15% Д; 5% Сл;
Сочиво	3.781	16.704	4,50	30% В; 25% С; 20% Д; 12% Х;
Боб	5.820	32.662	5,73	30% Д; 28% С; 20% С; 11% В; 7% Сл;
Грахорица	11.851	117.246	10,25	51% Х; 20% С; 18% В;
Све остало	2.243		—	
Свега	99.997	—		

Од свег махунастог биља заузима пасуљ најважније место у производњи.

3. Коренасто кртоласто биље

Врста културе	Засејана површина	Жетва		Од жетве спада на поједине покрајине % (С = Србија; Х = Хрватска; Б = Босна; В = Војводина; Сл = Славонија; Д = Далмација ЦГ. = Црна Гора;)
		укупно	са 1 ha	
	ha	q	q	
Кромпир	214.051	7,126.220	34,12	41% Х; 25% Сл; 11% Б; 9% В; 8% С;
Мрква	5.083	141.066	27,75	82% Сл; 18% Х;
Сточна репа	31.429	1,415.729	45,16	33% Сл; 29% Х; 29% В; 5% Б; 2% С;
Све остчло	1.139		—	
Свега	251.703	—	—	

Из овога се види, да се *кромпир* највише гаји у Хрватској и Словенији, а у осталим покрајинама само у слабој мери. Принос није свуда једнак: највећи је у Далмацији са 50,27 q са једног ha, а најмањи у Србији са 26,35 q. Ради упоређења навешћемо принос кромпира са 1 ha у другим земљама; он износи у Белгији 186,4 q, у Данској 146,1 q, у Швајцарској 113,6 q, у Француској 85,3 q, у Италији 57,6 q, у Бугарској 38,3 q, у Румунији 37,1 q.

Мрква се негује само у Словенији и у Хрватској. Принос је у Словенији много већи (31,5 q) него у Хрватској (18,28 q).

Сточне репе има највише у Словенији, Војводини и Хрватској, а у осталим покрајинама само у мањим количинама.

У приносу постоје велике разлике; у Војводини даје 1 ha 121,5 q, у Далмацији 84,6 q, у Хрватској 57,1 q а у Словенији само 24,84 q.

4. Баштенско биље.

Врста културе	Засејана површина	ЖЕТВА		Од жетве спада на поједине покрајине у %: (С = Србија; Х = Хрватска; Сл = Словенија; В = Војводина; Б = Босна; Д = Далмација; ЦГ = Црна Гора)
		укупна	са 1 ha	
	ha	q		
Купус	35.115	1,304.3 4	38,01	31% Б; 29% С; 16% Х; 10% Д; 6% В; 5,5% Сл.
Лук	16.765	303.073	18 39	39% С; 23% Х; 17% Б; 15% В; 4% Д.
Све остало	26.014	—	—	
Свега:	77.895	—	—	

5. Индустриско биље.

Врста културе	Засејана површина	ЖЕТВА		Од жетве спада на поједине покрајине у %: (С = Србија; Х = Хрватска; Сл = Словенија; В = Војводина; Б = Босна; Д = Далмација; ЦГ = Црна Гора)
		укупна	са 1 ha	
	ha	q		
Шећерна репа	16.961	1,885.166	112,54	70% В; 16% Х; 12% С; 1% Б.
Лан за влакна	14.686	75.660	5,24	50% Х; 27% Б; 11% С; 8% Сл.
Конопља за влакна	31.923	212.032	6,98	34% С; 32% В; 20% Х; 12% Б.
Памук	710	1.731	3,	100% С.
Уљна репица	4.458	42.286	9,63	66% Х; 13% В; 11% Сл; 8% Б.
Мак	3.342	11.209	3,63	66% С; 17% Х; 14% В; 3% Сл.
Дуван	14.376	118.146	8,21	49% С 23% Б; 18% В; 6% Д.
Хмељ	1.226	5.150	4,27	76% В; 20% Сл; 4% Х.
Цикорија	177	7.174	40,30	91% Х; 7% В; 2% Сл.
Све остало	964	—	—	
Свега:	88.827	—	—	

Шећерна репа се сеје у Војводини, Хрватској, Србији и Босни у којим се покрајинама налазе и наше фабрике шећера.

Лан се гаји за трговачке сврхе у Славонији, у околини Осјека, у северном делу Баната и у Словенији. Иначе се лан производи по целој земљи за кућну употребу становништва.

Конопља се негује за трговачке циљеве у Бачкој, Срему и Србији. У осталим покрајинама гаје сељаци конопљу само за своју личну употребу.

Памук се обделава само у Србији, у тиквешком и брегалничком округу, поглавито за кућну употребу, а нешто се извози у Солун.

Уљна репица и *мак* који служе за израду уља негује се прва највише у Хрватској, Војводини и Словенији а друга у Јужној Србији (скопски, кумановски, брегалнички и тиквешки округ).

Дуван се негује највише у Србији, затим у Босни и Херцеговини, у Војводини и у Далмацији. Хрватска, Црна Гора и Словенија производе само незнатне количина дувана. Принос варира између 16,76 q у Словенији и 2,58 q у Хрватској; просечан принос са 1 ha у целој земљи је 8,21 q.

Хмељ се производи у главном у Словенији, Бачкој и у мањим количинама у Срему.

6. Сточно (пићно) биље

Врсте културе	Засејана површина	Жетва		Од жетве спада на поједине покрајине у % (С=Србија;Х=Хрватска;Сл=Словенија;Б=Босна;В=Војводина;Д=Далмација;ЦГ=Црна Гора)
		укупно	са 1 ha	
	ha	q	q	
Детелина	128.099	2,593.769	20,33	58% Х;20% Сл;16,% В; 6% Б;6% С;
Луцерка	37.705	883.855	23,88	55% Х 14% В; 13,% Сл;7% С;6% Д;
Све остало пићно биље	66.399	—	—	4% Б;
Свега	232.204	—	—	

Предњи преглед, као и следећи о величини и приносу ливада, као и о величини и распореду пашњака дају нам податке који омогућују закључке у погледу стања сточарства у појединим покрајинама.

Врста културе	Пожета површина	ЖЕТВА		Од жетве спадају и укупна површина пашњака је подељена на покрајине у % (С= Србија; Х= Хрватска; Б= Босна; В= Војводина; Сл= Словенија; Д= Далмација; ЦГ= Црна Гора;)
		укупно	са 1 ha	
	ha	q	q	
Ливаде	1,529.318	21,323.435	13,94	29% Х;26% Б;22% С;16% Сл;3% В;
Пашњаци	2,545.845	—	—	30% Б;22% Х;21% Д;1 % С; 8% Сл;6% В;

2. Воћарство.

Стање воћарства у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца види се најбоље из овог прегледа:

Врста воћке	Број дрвета	ПРИНОС		Од приноса спада на поједине покрајине % (С=Србија; Х=Хрватска; Б=Босна; Сл=Славонија; В=Војводина; Д=Далмација; ЦГ=Црна Гора)
		укупно	са 1 дрвета	
		q	kg	
Шљиве	59,023.768	8,000.960	13,7	64% С; 18% Х; 13% Б; 3% Сл;
Јабуке	6,909.601	1,525.732	22,1	41% Сл; 31% С; 20% Х; 4% В; 2% Б;
Крушке	3,884.113	952.449	24,3	51% Сл; 29% С; 14% Х;
Ораси	1,471.648	196.169	13,3	51% С; 26% Х; 8% В, 4% Б; 4% Сл;
Маслине	3,250.270	hl 4.582	lit0,14	100% [1]
Све остало	4,855.883	—	—	
Свега	79,385.283	—	—	

После земљорадње прво место заузима воћарство, а нарочито *шљиварство*. Од шљива се пече ракија, а у већој количини се суши и прерађује у суву шљиву и пекмез.

Од укупног броја шљивиних дрвета долази на

Северну Србију	35,419.056
Јужну Србију	1,028.666
Хрватску и Славонију	8,607.882
Босну и Херцеговину	12,295.670
Војводину	368.279
Словенију	1,090.642
Далмацију	49.242
Црну Гору	164.331

Принос је био 1921. год. врло неједнак; док је био у Босни 8,6 кгр. са једног дрвета, изнео је у Србији 14.2 кгр., у Хрватској 16,8 кгр., у Војводини 19 кгр. и у Словенији 20,3 кгр.

После шљива по броју дрвета долазе *јабуке*. У 1921 год. било је укупно јабукових дрвета 6,909,601.

Од тога броја долази на

Северну Србију	1,757.635
Јужну Србију	166.935
Хрватску и Славонију	1,571,140
Босну и Херцеговину	746.515
Војводину	354.319
Словенију	2,249.973
Далмацију	42,015
Црну Гору	21.959

И код јабука био је принос врло неједнак; варирао је између 5,4 кгр. (у Босни) и 27,8 кгр. (у Словенији).

И *крушака* има прилично.

Од укупног броја од 3,884.113 долази на:

[1] У Црној Гори има 63.612 а у Босни 8.150 маслинових дрвета; њихов принос је непознат.

Северну Србију	1,214.087
Јужну Србију	128.025
Хрватску и Славонију	798.233
Босну и Херцеговину	633.920
Војводину	136.040
Словенију	916.126
Далмацију	27·692
Црну Гору	29.990

Принос је био 1921. год највећи у Црној Гори са 49,1 кгр. а најмањи са 1,7 кгр. у Босни.

Важна грана привреде јесу и *маслине.* Маслињаци су махом у Далмацији.

3. Виноградарство.

Величина и распоред винограда по покрајинама, као и њихов принос види се из овог прегледа.

Покрајина	Површина винограда	Принос	
		Укупан	са 1 ha
	ha	hl.	
Србија	37.774	661.121	17,50
Хрватска	48.504	847.064	17,41
Босна	6.280	123.773	19,71
Војводина	28.028	572.566	20,42
Словенија	20.488	564.588	27,55
Далмација	29.406	376.596	12,80
Црна Гора	1.150	3.947	3,43
Свега	171.634	3,149.655	18,35

Од укупне површине од 171.634 ha долази на винограде под америчком лозом 110.000 ha, а под домаћом лозом 61.633 ha.

По производњи вина стоји Краљевина у Европи на четвртом месту после Француске са 56 милиона, Италије са 42 милиона и Шпанија са 29,7 милиона хектара, а у свету на петом месту, јер пред њу долази још и Алжир са 7 милиона хектолитара.

Главна тржишта вина су у Србији: Београд, Александровац, Неготин, Смедерево, Кавадарци; у Славонији: Пожега, Брод, Слатина, Ђаково; у Срему: Карловац; у Хрватској: Загреб, Крижевци, Јаска и Вараждин; у Херцеговини: Мостар; у Далмацији: Сплит, Супетар и Бол на Брачу; у Словенији: Марибор, Птуј, Љутомер и у Банату и Бачкој: Бела Црква и Вршац.

III. СТОЧАРСТВО[1].

1. Коњарство.

Коњи се гаје по целој земљи, а мазге и магарци само у Јужној Србији, Херцеговини и Босни дуж далматинске границе, Далмацији и у Црној Гори.

Коња је било:

1919. год.	1920. год.	1921. год.
1,008.980	1,458.000	1,069.390

У Србији осем Посавине и Подунавља су пре рата гајени само домаћи коњи, за ношење терета и за јахање који имају много арапске крви. За презање су гајени коњи у Посавини и Подунављу, и то уз смешу англонорманске крви. Домаћи коњ показао се у рату врло добрим, ма да му раније није обраћена она пажња коју је заслуживао.

У Босни је гајена врста одличних домаћих коња за товарење и јахање, који се у рату одлично показао. Пре рата се извозило од овог соја годишње 8000—10000 комада, највише у Италију.

У Хрватској и Славонији су гајени коњи делом за војску, делом за вучу. Пре рата је извожено до 36.000 комада годишње већином у Италију.

У Црној Гори су гајени товарни и јахаћи коњи и извожено је годишње око 5600 коња.

Највише је развијено коњарство у Војводини из које је пре рата годишње извожено око 10.000 коња у Италију, Француску, Турску, Бугарску и Србију. Пасмина коња је мађарска.

Словенија има тешке пинцгауске и лаке коње.

У Далмацији се гаје мали брдски коњи.

У циљу унапређења коњарства у земљи, држава издржава ергеле у којима се гаје приплодна грла чистокрвне или полукрвне арапске, енглеске, немачке и англонорманске расе. Ових ергела има: у Љубичеву (Северна Србија), Карађорђеву (Бачка) Рогатици (Босна), Сарајеву (државно пастувско станиште), у Стачићу (Хрватска), Кутјеву (пастухарски одио, Хрватска), у Селу код Љубљане (државна ждребечарна) и у Сињу (државна пастухарна, Далмација).

---

[1]) Овај је одељак састављен према подацима у напису М. Зечевића, Наша Пољопривреда и делу Наша индустрија и занати од Мил. М. Савића.

2. Говедарство.

Говеда се гаје по целој земљи према приликама појединих крајева. Већином се гаје говеда за производњу радних волова, за производњу млека и говеђег меса. Има крајева где се говеда гаје нарочито с обзиром на искоришћење крава за млеко као у појединим крајевима у Словенији и неким великим имањима у Хрватској и Славонији, а у другим крајевима као у околини Пирота се гаје говеда због радних волова па се краве не музу никако или само мало.

Заступљене су ове расе говеда:

1. Планинска раса краткорогог говечета. Ова је раса највише заступљена у Јужној Србији, Црној Гори, Босни, Херцеговини и планинским пределима Северне Србије.

2. Сива долинска раса, која води своје порекло од сивог степског говечета. Распрострањена је у Војводини, Славонији и по равницама и долинама Северне Србије.

3. Колубарска раса пореклом од сивог степског говечета; налази се у колубарској долини.

4. Сименталска раса. Ова је раса распрострањена у Словенији, Хрватској, Војводини, Славонији и узима све више маха по равницама и долинама Северне Србије.

5. Пинцгауска раса иде упоредо са сименталском расом, ма да је бројно мање заступљена.

Број говеди износио је:

1919. год.	1920. год.	1922. год.
3,319.148	5,496.000	4,837.334

3. Овчарство.

Овце се гаје по целој земљи, само више тамо где има пашњака, а то је у брдским крајевима и у Срему. Изузетак овога је Словенија, где се овце мало држе.

У Хрватској и Славонији овце се држе само у личко-крбавској и модрушко-ријечкој жупанији и у Срему; највише оваца имају Србија, Босна, Херцеговина и Црна Гора.

Број оваца у целој земљи износио је:

1919. год.	1920. год.	1921. год.
5,217.923	9,771.000	6,806.346

Овце се гаје ради производње вуне, меса и млека. Велика количина меса потроши се у земљи, а мањи део се из-

вози у иностранство. Од овчије вуне највећи се део потроши у домаћој радиности. Од млека се израђује сир који служи за исхрану сеоског становништва, а мање се количине извозе у иностранство.

У земљи су заступљене ове расе:

1.) Сјеничка раса која је распрострањена у јужној Србији, западном делу северне Србије, у Босни и Херцеговини. Она се одликује крупноћом, млечношћу и добром вуном.

2.) Подримска раса која се налази у долини Дрима и у Црној Гори.

3.) Кривовирска раса која је распрострањена у северно-источној Србији (источно од Јужне и Велике Мораве). Одлична вуна и добра млечност главне су привредне подобности ове расе.

4.) Липска раса која је добила име по селу Липе. Одликује се млечношћу.

5.) Језерско-солчарска раса која је растурена у Словенији и која се одликује крупноћом, млечношћу и гојазношћу.

4. Козарство.

Козе се држе само у брдским крајевима. Њихов укупан број износио је:

1919. год.	1920. год.	1921. год.
1,200.293	2,448.000	1,546.649

И козарство служи за производњу меса, козине и млека. Месо се потроши у земљи и слабо се извози. Од козине или јарине израђују се у домаћој делатности покровци, зобнице, бисаге и т. д. Млеко се мало употребљава за израду сира.

5. Свињарство.

Свињарство игра видну улогу у народној привреди и његови производи (живе свиње, заклане свиње, прерађено месо и маст) чине знатан део извоза.

Свиње се гаје по целој земљи изузев јужне Србије, где се до ослобођења свиње нису смеле гајити. Њихов је број износио:

1919. год.	1920. год.	1921. год.
2,742.523	4,849.000	3,283.135

Свињарство је нарочито развијено: у Бачкој, Шумадији, у ниским пределима Хрватске и Славоније (Беловар, Крижевци,

Загреб, Вараждин, Вировитица и Срем), у Босни и Словенији. У брдовитим крајевима се гаје поглавито свиње за месо а у равничастим свиње за маст.

6. Живинарство.

И живинарство игра видну улогу у народној привреди и врло активно учествује у извозу. У 1920. год. извоз живине и јаја износио је суму од 38,431.172 динара, а у 1921. год. 150,907.823 динара. Само јаја извезено је у 1920. год. 2,946.111 кгр. у вредности 30,132.666 дин. а у 1921. год. 12,341.593 кгр. у вредности 146,743.825 динара.

Број живине износио је 1921. год. 15,175.385.

7. Пчеларство.

Пчеларство је раширено по целој земљи и има велики значај због својих производа: меда и воска. Приликом пописа који је извршен на дан 31. децембра 1921. год. нађено је кошница у нашој Отаџбини:

у Северној Србији	175,437
у Јужној Србији	33.370
у Црној Гори	8.302
у Босни и Херцеговини	90.541
у Далмацији са Крком	12.700
у Хрватској и Славонији	104.207
у Словенији	59.502
у Бачкој	26.592
у Банату	21.759
Свега	533.409

8. Гајање риба и риболов.

Риба има у мору, рекама, језерима и рибњацима.

Риболов у мору ради се посве примитивно; дуж далматинске обале улови се годишње 6-700.000 кгр, а у хрватском приморју 175-500.000 кгр. риба. Велике количине уловљених руба служе за исхрану становништва, а остало се извози. Само се срђела конзервира и извози као сардина.

На острвима се производе велики раци — јастоци.

Риболов у рекама био је врло издашан док се није почела уништавати риба динамитом. Због овога се смањила јако количина рибе у Србији, Босни па и у другим покрајинама. Колико је годишњи лов, непознато је. У Кладову и Текији

падало је 80.000 кгр. рибе, на Дунаву у Барањи, Бачкој и Банату 600.000 до 1,000.000 кгр., у Босни и Херцеговини око 100.000 кгр. рибе.

Риболов у језерима имамо и то: у Охридском, Преспанском, Дојранском и Скадарском језеру. У Охридском језеру падне око 440.000 кгр., у Преспанском око 30.000 кгр., у Дојранском око 400.000 кгр. и у Скадарском језеру око 1,250.000 кгр. рибе.

Вештачких рибњака има у Босни, Хрватској и Славонији и у Војводини, који могу при форсираној производњи произвести до 1,500.000 кгр. риба. Нарочито су повољне прилике за гајење риба у Босни.

IV. ШУМАРСТВО.

У Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца су око 7,684.200 ha под шумом; колико има шума у појединим покрајинама и колико захвата од продуктивне површине тих покрајина види се из прегледа на страни 157.

Наша Отаџбина спада према томе у шумом богате земље (Немачка има 13 милиона, Француска 9 милиона ha шума). Наше шуме би могле произвести годишње око 7 милиона кубних метара дрва; стварна производња износи сада, због недовољне саобраћајне мреже, мало више од половине наведене количине. Шумски производи чинили су 1920. год. 30% од целог извоза.

Највеће шуме се налазе, и то: меког и буковог дрвета у Босни и Словенији, а храстовог и јасеновог у Хрватској и Славонији и Барањи.

Дрво се искоришћује према врсти за гориво, дрво за грађу и као сировина у инду трији.

Дрва за гориво има у великим количинама у Хрватској и Славонији, Босни и Херцеговини, Словенији, Црној Гори и Србији (крајински и пожаревачки округ). Ну, Црна Гора и Србија немају комуникација да би могле користити ово своје благо док остале покрајине годишње извозе знатне количине дрва за гориво.

Дрво за грађу производи се поглавито у Хрватској и Славонији, у Босни и Словенији. У тим се покрајинама дрво и прерађује у разне полуфабрикате, па и у фабрикате о чему ћемо говорити у одељку о индустрији дрвета.

V. РУДАРСТВО.

Наша Отаџбина чува у себи врло много разноврсних руда. Многи трагови сведоче да је рудно благо у нашој земљи експлоатисано већ у староме веку. Римљани су копали руде у Босни, Србији и Словенији. У Србији је било рударство нарочито развијено за време Немањића. Слично је у средњем веку било рударство значајно у Босни (Сребрница). По доласку је Турака све пропало.

Недовољна комуникациска мрежа спречава темељно експлоатисање нашег рудног блага. Производња руда данас заостаје знатно иза производње осталих привредних грана, нарочито пољопривреде, сточарства и шумарства. Ну, са развитком комуникациске мреже, развиће се и рударство и његови ће производи омогућити стварање разних индустриских грана, тако, да ће наша држава постати индустриска земља првога реда.

Рудним благом најбогатије су Србија, па Босна и у трећем реду Словенија. У Србији су најважнији у погледу руда: предео око Бора и Мајданпека на северо-истоку, затим у погледу угља крај између Мораве и Тимока и најзад околина Краљева, која садржи руднике Копаоника. Босна и Словенија имају велика лежишта угља и многа налазишта жезезне и друге руде.

1. Угаљ.

За развој привредног живота у нашој земљи особиту улогу игра производња угља. Од ње зависи развитак наше индустрије, правилно функционисање железничког и бродарског саобраћаја, а посредно и цео привредни живот земље.

Преме досадашњим испитивањима, наша Отаџбина има приличну количину наслага угља. Рачуна се да те наслаге износе преко 4 милијарде тона, од којих на Босну и Херцеговину долази 3300 милиона тона, на Србију 450 милиона тона, на Словенију 390 милиона тона, на Хрватску 157 милиона тона. Од појединих ревира најјачи је доњо-тузлански, који има око 2300 милаона тона наслага.

Производња угља, укупно узев, у нашој земљи није достигла још предратни износ. Она се кретала у току последњих година:

	1913 г.	1919 г.	1920 г.	1921 г.
		тона		
Србија	257.172	111.246	341.949	401.742
Босна и Херцеговина	805.757	662.671	826.669	915,531
Словенија	2,344.826	1,152.638	1,193.874	1,272.973
Хрватска и Славонија	199.829	256.900	383.390	359.130
Свега:	3,607.584	2,183.455	2,749.882	2,949,106

Производња је смањена код рудника у Словенији који су давали, а и данас дају, највеће количине, док је у осталим покрајинама производња повећана. Смањена производња у Словенији долази поглавито од рђавог стања нашег саобраћаја и од честих штрајкова рударских радника у највећим рудницима угља.

Количине угља са којима привреда у нашој Отаџбини може располагати су велике; оне се могу још и знатно повећати. Незгодно је једино што је наш угаљ највећим делом млађе врсте, мрки угаљ и лигнит, и услед тога слабије каквоће од енглеског, белгиског, порајњског или шлезиског црног угља. Сав угаљ који се добија у Босни, Словенији и у Хрватској мрки је угаљ; само се у Србији производи угаљ боље каквоће, сличне оној црног угља.

Најбољи угаљ. и то из јурског доба,[1]) производи се у мајданима: *Вршка Чука* код Зајечара, код *Добре* на Дунаву, *Ртањ* код Бољевца (на железничкој прузи Зајечар—Параћин), *Добра Срећа* код Бине на јужној страни Ртња и *Подвис* на Тимоку код Књажевца. Угаљ из ових рудника има 6000—7000 калорија. Угаљ сличног квалитета добива се у *Зарандолу* код Ушћа на Ибру јужно од Краљева.

У свима осталим рудницима производи се мрки угаљ и лигнит (каквоћа 3000—5000 калорија.

У 1921. год. било је у експлоатацији 78 рудника угља у нашој земљи, од којих су 23 у Словенији,17 у Србији, 30 у Хрватској и Славонији, 8 у Босни.

Производња највећих угљених рудника и каквоћа произведеног угља види се из овог прегледа.

---

[1]) Прави камени угаљ је из карбонског доба.

Рудник	ПРОИЗВОДЊА				Каквоћа угља
	1913. г.	1919. г.	1920. г.	1921. г.	
	ТОНА				калорија
Трбовље Слов.	686.120	463.440	492.840	529.170	5.400
Крека Босна	328.356	178.534	244.679	257.838	3500-4000
Загорје Слов.		182.500	172.640	204.100	4.723
Храсник Слов.	1,342.435	173.612	168.349	191.730	4.693
Какањ Босна	158.629	136.968	130.505	147.152	5500-5700
Велење Слов.	156.046	141.420	156.590	138.170	3.741
Бреза Босна	120.280	101.677	107.177	133.766	4000-5000
Врдник Хрв.	55.827	36.529	58.858	94.697	4500-5200
Сење Србија	180.954	19.409	67.294	94.203	5.000
Кочевје Слов.		101.090	99.999	71.094	3.692
Боговина Срб.			7.104	67.644	5.000
Шенштајн Сл.		35.390	43.293	67.063	8.600
Косталац Срб.	36.759	29.470	37.531	67.063	3.500
Мостар Херц.		7.713	31.206	63.613	4.800

2. Железо.

„Савремена индустрија чији развој мора бити један од многих задатака народне привреде употребљава од руда поред бакра, олова и цинка највише железо. Са задовољством можемо констатовати да имамо поред осталих потребних сировина у држави довољну количину железне руде. Највеће наслаге железне руде налазе се у Босни и у Србији, где је има толико да ће наша Отаџбина, уколико се тиче железа, бити независна од иностранства“ (Мелик).

Србија обилује железном рудом: магнетитом, хематитом, лимонитом и сидеритом. Али немање капитала до сада је онемогућило експоатацију. Железна руда јавља се, као и остале руде, највише у еруптивним стенама: у *Копаонику*, где се на пр. око Сувог Рудишта налази магнетит са 74% железа, у *Руднику*, где је цветало рударство нарочито при крају средњевековне Србије, у *Власини* код Мајданпека, код *Добре* на Дунаву, код *Рудне Главе* у с.-и. Србији и на многим другим местима. И у Јужној Србији има много железне руде, тако у околини Скопља, код Криве Паланке, код Брода у Поречу.

Друга, железном рудом врло богата покрајина је Босна. Њени највећи железни рудници леже код *Вареша*; то су рудници, Брезик, Дрошковац, Смрека и Пржићи, који су дали

године 1905. 122.206, 1910. год. 132.483, 1912. год. 158.205 тона железне руде (хематита, лимоннта и сидерита) која садржи 50 до 66% жељеза. Цела се наслага која на неким местима (Дрошковац, Брезник) избија на површину и која је приступна за експлоатацију, цени на 12-15 милиона тона. У Варешу се налази велика топионица која је у годинама пре рата производила до 50.000 тона сировог железа, које се највећим делом прерађује у Зеници. Друго велико налазиште железне руде је Љубија недалеко од Приједора, где има читавих брегова железне руде (лимонита и сидерита) која даје до 50% железа. Овде је експоатација још лакша него код Вареша; количине руде на површини цене се на 50 милиона тона. Овде је руда копана само за време рата и извожена у аустриске топионице. Поред ових највећих има у Босни још и других, мањих рудника железне руде, тако код Крешева, Дусине, Фојнице, Сињакова, Старог Мајдана и др.

У Хрватској се јавља железна руда у мањим количинама на више места, тако: код *Делница* (Мрзла Водица), на *Велебиту*, у *Рудама* код Самобора а у већој количини у *Петровој Гори*

Слично су и у Словенији количине железне руде мале. Рудника има неколико, али скоро на свима је рад обустављен. Топионице код Стора и Јесеница раде понајвише са увезеном рудом. У последње се време тврди, да се код Врхнике налазе велике наслаге железне руде, па и доброга угља.

За железну индустрију је важна *манганова* руда. Она се авља у нашој Отаџбини на многим местима, али нигде у већим количинама, тако у Словенији: на Белшчици, код Јаворника, Кропе, Железника, Стражишта и Шкофје Локе; у Босви код *Чевљановића* (годишње 5000 тона боље и 2000 до 3000 слабије врсте), у Врањковићима код Вареша, код Коњица и Бање Луке; у Србији: у Копаонику и на Ибру у вези са железном рудом, код Кратова, Јањева и др.

3. **Бакар.**

Бакар се производи највише у Србији, и то на неколиким местима. Највећи бакрени рудник је *Бор* код Брестовачке Бање с.-з. од Зајечара, који спада у најбогатије бакрене рудинке Европе. Други велики бакрени рудник је *Мајданпек* у с.-и. Србији. Значајан је и *Ребељски* рупник на Повлену. Ср-

бија је пре рата производила 1910. год. 5335, 1911. год. 7000, 1912. год. 7000 и 1913. год. 7600 тона бакра. У Србији има још и других досада неискоришћених налазишта бакрене руде, тако између Зворника и Ваљева, код Оровице на доњој Дрини, код Штипа, Пехчева и Ђевђелије.

У Босни се производи бакар у Мајдану и Синјакову код *Варцар-Вакуфа* (пре рата 300 тона), затим бакар и жива у руднику *Машкара* код Горњег Вакуфа.

4. Олово и цинак.

Наша Отаџбина је богата и оловом које се јавља обично заједно са цинком и сребром. Особито Стара Србија, Македонија и Словенији се истичу богатством оловних руда.

Највећа налазишта оловне руде су: у Србији: *Рипањ* (55% олова), *Баба* под Космајем, *Кучајна* у с.-и. Србији, *Рупље* (недалеко од Лесковца), *Крупањ* у Подрињу (до 68% олова); у Босни: *Сребрница, Боровница* (39,9% олова, 0,11% сребра и нешто злата), *Љубија* код Приједора, *Олово*; у Словенији: *Чрна* у Межичкој долини 1913. год. 8700 тона оловне руде и 42,7 цинковне руде; у околини Межице постоји и топионица за олово). У Босни са експлоатацијом још није отпочето, а у другим рудницима је рад због разних тешкоћа обустављен.

Цинак се производи заједно са оловом; производња је слаба, слабија него пре неких двадесет година, јер је рад у многим рудницима обустављен. Топионицу цинка имамо у Габерјама код Цеља.

5. Хром, алуминијум, антимом, арсен.

Хром се јавља у нашој Отаџбини нарочито у Босни и Србији; у Босни у већој мери у *Борији* планини и код *Дубоштице* код Вареша. У Србији се валази у великој количини у планинама јужно од Чачка и Краљева, даље код Скопља испод Шаре, код Велеса, Струмице и на другим местима.

Алуминијум налази се у свакоме еруптивном камењу, али највише га има *бауксиш*. Наша највећа налазишта бауксита су: између Бохињског језера и Бистрице у Словенији, Гргин брег код Госпића, Вратце код Грачаца, недалеко Бихаћа, код Дрниша у Далмацији, у Мосеч планини, код Сиња и Обровца.

Антимона и арсена који се обично јављају заједно, нема у нашој Отаџбини у знатнијим количинама. Већа су налазишта код *Крупања* и *Алшара* (јужно од Кавадара) у Србији, код *Чемернице* у Босни и код *Тројана* у Словенији.

6. Злато, сребро, жива.

Злато се добива у с.-и. Србији испирањем из песка Пека, Поречке реке, Тимока и скоро свих њихових притока и копањем у рудницима Русману код Глоговице на Дели Јовану, у Благојевом Камену и у Св. Игнату. Али количина злата је врло мала; 1920, год. добивено је свега 450 кгр. Злато се добива сем тога и у великим бакреним рудницима Бор и Мајданпек. У јужној Србији се јавља злато код Скопља, у већим количинама у еруптивним стенама ј.-и. од Косова, где се налазе чувени рудници Ново Брдо и Јањево. У Босни се налази злато у наносу река Врбаса, Лашве, Фојнице (притоке Босне) и Раме (притоке Неретве), али се испирање због малих количина не рентира.

Сребро се јавља обично у вези са оловом, бакром и златом. Има га у неким рудницима северне Србије, тако код *Крупња* на доњој Дрини, у *Кучајни* у с.-и. Србији, у *Баби* испод Космаја и код *Рипња*. У Јужној Србији била су некад велика налазишта сребра *Ново Брдо, Јањево, Трепча* источно од Косовске Митровице и околина *Кратова* и *Злетова*. У Босни се јавља сребро у *Сребрници*.

Жива се добива у мањим количинама у Босни у *Машкари* ког Горњег Вакуфа.

7. Со.

Камена со се досада у нашој Отаџбини производи само у котлини Спрече око Доње Тузле, где има великих лежишта соли. Ова со избија на површину у изворима слане воде. Оваквих извора има пет који дају дневно више од 3000 hl слане воде. 1 hl садржи 30 до 32 kg соли. Отприлике једна трећина кува се у соларнама код *Симин-Хана* и у *Доњој Тузли* које производе годишње 15.000 до 23.000 тона соли. Остало се прерађује у соду у фабрици амонијакове соде у Лукавцу код Тузле. Производња соли код Доње Тузле може се повећати биз великих тешкоћа.

Со добивамо даље као морску со из морске воде. Наша највећа морска солишта налазе се код *Стона* (Слано) на Пељешцу. Рад траје од маја до краја октобра. Поред овог има још и мањих на острву *Пагу* и *Рабу*. Укупна производња морске соли износи годишње око 11.000 тона.

8. Нафта, асфалт.

Нафта у нашој Отаџбини досада није произвођена, ма да је у извесним пределима без сумње има у већим количинама. Огромну вредност нафте назначићемо, ако потсетимо на најважније продукте који се из ње добијају: нафтин етер, бензин, петролеј, вазелин, парафин и т. д. Наши су предели још недовољно испитивани у погледу налазишта нафте, али у неким крајевима Хрватске и Славоније наишло се за време рата (1917—1920. год.) на моћне изворе нафте, тако код села *Буjавице* код бање Липик, у *Међумурју* и код *Нове Градишке*. Трагови нафте су пронађени на горњој *Пчињи* у јужној Србији. Рафинерије петролеја се налазе у *Бос. Броду* и код *Дравограда*.

Асфалт се добива до сада само на *Брачу*, код *Сиња* и код *Вргорца* у Далмацији.

9. Грађевински материјал.

Грађевинског материјала и то нарочито *кречњака* има сем у Војводини и Славонији у свима покрајинама. На неким се местима добијају и добре врсте *мермера*, и то на *Венчацу* код Аранђеловца, на *Радочелу* код манастира Студенице у јужној Србији, на *Плетвару* над Прилепом, у Босни код *Доњег Вакуфа*, у Словенији у Рибници на *Похорју*.

Цемент се производи код *Рипња* и *Раље* у Србији, у *Беочину* у Срему, у *Зиданом Мосту*, *Трбовљама* и *Довју* у Словенији и у *Сплиту* и *Омишу* у Далмацији.

VI. ИНДУСТРИЈА.

Индустрија прерађује сировине. Примитивно прерађивање сировина у кућној радиности постојало је као и земљорадња и сточарство у најстаријем добу, али та радиност подмиривала је само скромне потребе становништва и разликује се по организацији и производњи знатно од фабричке делатности.

Индустрија је условљена поделом рада, капиталистичком организацијом, потрошњом у земљи и на страни и многим другим околностима. Она је у савременом свету за последњих деценија увелико напредовала и учинила је да су мала, примитивна предузећа потиснута, а производња сасређена у великим заводима. Ови раде брже, обилније, боље и јефтиније него мала предузећа или кућевна делатност, који су због тога

и пропали. Ово се може запазити у свима индустриским гранама а нарочито у железној и текстилној индустрији. Са домаћим платном гину и сви остали производи кућне радиности која се због конкуренције индустриских предузећа више не рентира.

Процес модерне индустријализације се шири на све стране из свог изходишта у западној и средњој Европи. Код нас долази са с.-з. и с. према ј.-и. и ј. Најбоље је напредовао у Словенији и Војводини, слабије у Хрватској, Славонији и северној Србији а најмање у Далмацији, Црној Гори и јужној Србији.

Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца је сада претежно земљорадничка земља која извози вишак својих аграрних производа и увози производе туђе индустрије. Ради се на томе, да се развије индустрија у земљи, како би се све потребе могле подмирити сопственим производима. Но, овај процес је тек у својим почетцима, ма да су поједине гране већ лепо развијене. Извесно је, да је природа створила и ставила на расположење све што је потребно за јаку индустриску делатност: велике количине најважнијих руда и других сировина за металургиску, хемиску и текстилну индустрију, као и за индустрију намирница и дрвета; потребна енергија је обезбеђена великим богатством у угљу и у воденим снагама. Положајем земље је омогућено, да се јефтиним воденим путевима (за Јадранском и Егејском Мору као и Дунавом) увозе сировине које недостају и извозе производи.

Јачина наше индустрије може се најбоље проценити по подацима овог прегледа, који је састављен по извештају инспекције рада за годину 1921. На жалост слика није потпуна, пошто нису обухваћена индустриска предузећа једног дела Београда, округа подринског, ваљевског, београдског и травничког као и жупаније личко-крбавке, модрушко-ријечке, вараждинске, беловарско-крижевачске, пожешке, вировитичке, сремске и градова Сушака, Вараждина, Осјека и Земуна, у којим крајевима 1921. год. још нису дејствовале инспекције рада. Али ипак се из овог прегледа види: да је број предузећа са ручном снагом далеко већи од броја предузећа са моторном снагом, да се калорична енергија користи несразмерно више него водена и да је број радника запослених у индустрији врло мали. Од појединих грана је по броју радника

најјача индустрија намирница; затим долазе грађевинарство, индустрија дрвета, индустрија камена, земље и остале гране. По броју коњских снага долази опет индустрија намирница на прво место далеко испред осталих грана: хемиске индустрије, обраде метала, текстилне индустрије и др.

Индустриска грана	Број Предузећа			Погон у HP			Број радника		
	са моторном снагом	са ручном снагом	укупно	водена снага	Калорични	електрични	мушких	женских	свега
Првобитна индустрија	9	27	36	—	1715	—	6003	5	6608
Металургиска предузећа	1	—	1	—	900	—	1164	—	1164
Индустрија камена, земље, талка и стакла	96	132	228	144	9240	1006	3584	1503	10087
Обрада метала	214	505	719	7395	12923	2937	6523	806	7329
Произ одња машина, апарата, инструмената	72	173	245	—	1202	473	3587	35	3622
Индустрија дрвета	234	484	718	1543	4982	1542	11699	290	11989
Производња предмета из каучука, гутаперке и целулоида	1	4	5	—	—	75	53	—	53
Индустрија кожа, длака и перја	30	161	191	129	2399	248	2021	638	2659
Текстилна индустрија	53	30	83	2133	14278	2681	1671	2554	4225
Тапетарски обрт	—	25	25	—	—	—	61	2	63
Индустрија одеће и чишћења робе	28	2219	2247	40	533	293	6612	1819	8431
Индустрија папира	16	12	28	311	858	59	531	511	1042
Индустрија намирница	610	597	1207	2557	115311	1814	13667	5935	19602
Хемиска индустрија	54	34	88	153	14740	15135	3984	507	4491
Грађевинарство	1	285	286	—	37		14952	388	15340
Графички обрт	73	27	100	—	258	14350	1097	324	1421
Централе за производње механичке снаге	71	—	71	69795	22628	1398	1939	68	2007
Остале гране	23	425	448	—	642	97	3199	155	3354
Свега	1586	5140	6726	34201	207146	42108	86347	15520	101867

Да би стање наше индустрије изложили што потпуније, користићемо се подацима које је г. Миливоје М. Савић прикупио у свом делу Наша Индустрија и Занати, I. и II. део.

а) **Индустрија намирница.**

Као што је већ назначено, заузима индустрија намирница прво место у индустриској делатности становништва наше

Отаџбине. Ово је природна последица великог богатства земље у земљорадничким производима. Неке гране индустрије намирница развиле се већ у знатној мери и велика је вероватноћа, да ће се у скорој будућности усавршити.

1. *Млинарство.*

У нашој Отаџбини постоје млинови који раде на ујам и велики трговачки млинови који купују жито и продају брашно. Млинова на ујам има водених, моторних и ветрењача. Они служе у главноме за потребу сељака. Трговачки млинови раде за потребу земље и за извоз; то су обично само већи млинови који производе преко два вагона брашна дневно. Млинова свих врсти има толико, да би могли целу земаљску производњу жита прерадити, тако да није потребно да се извози као жито већ као брашно.

Стање млинарске индустрије није једнако у свим покрајинама. Србија има довољно млинова да подмири своју потребу за брашном, може нешто и извести али није још у стању да преради сву количину жита које роди у Србији. Војводина, Хрватска и Славонија могу да подмире своју потребу као и да самељу све жито које производе. Словенија је у стању да преради више него што јој треба за исхрану. Босна и Херцеговина, Далмација и Црна Гора нису у стању да самељу оно што им треба за исхрану.

У *Србији* има већих трговачких млинова: по три у Београду и Нишу, два у Крагујевцу, по један у Црнићу, Краљеву, Лесковцу, Прокупљу, Пожаревцу, Скопљу, Зајечару, Чачку, Крушевцу, Прељини, Трстенику, Урошевцу, Пећи и т. д.

На подручју *Војводине* има 42 парна трговачка млина који производе дневно преко 2 вагона. Они самељу годишње око 80.000 вагона. Највећи се млинови налазе у Новом Саду, Дарди, Вел. Бечкереку, Вел. Кикинди, Панчеву, Вршцу, Јомбољу и Сенти.

У *Хрватској и Славонији* се производе годишње у трговачким млиновима око 45.000 вагона. Већи се млинови налазе у Загребу, Копривници, Карловцу, Беловару, Ђурђевцу, Кланецу, Новом Граду, Грубишном Пољу, Клоштару, Сиску, Вирју, Самобору, Крижевцима, Лудбрегу, Осијеку, С. Броду, Митровицн, Св. Иван Жабну и Вел. Писаници.

У *Словенији* постоје трговачки млинови у Крању, Јар-

шама, Цељу, (два), Марибору (два), Средишту, Птују, Новом Месту и Ломжалама.

Босна и Херцеговина имају веће парне млинове у Бијељини, В. Градишки, Хрваћанину, Маглају, Козарцу, Петровцу, Виндхорсту, веће воденице у Бихаћу, Сарајеву, Стоцу, Варешу и Зворнику.

У *Далмацији* је највећи млин у Сплиту.

Црна Гора нема трговачких млинова.

Млинови раде три врсте брашна и уз то мекиње, криз, кашу и љуште јечам, просо и пиринач.

2. *Производња сушена и печена теста.*

Производња сушена теста (макарона и резанаца) као и печеног теста (бисквита, кекса) је сада тек у почетцима.

Макарони се раде у фабрикама у Београду (две), у Осијеку (три), у Загребу, Вараждину, Новом Саду, у Сплиту (две) и у Дубровнику (две). Производи ових фабрика за сада не могу конкурисати са француским и италијанским, пошто се не употребљује за израду најтврђе брашно.

Фабрике за израду бисквита тек су основане и то једна у Загребу и једна у Беловару.

3. *Производња шећера.*

У Краљевини постоје осам фабрика шећера и то у Београду, Ћуприји, Осијеку, Црвеници, Врбасу, В. Бечкереку, Усорй и Брањином Врху[1]). Производња ових фабрика повећава се из године у годину, али оне још нису достигле свој капацитет, јер нема довољно репе. 1922. год. наша производња шећера није била у стању да подмири ни $^1/_2$ потребе.

Фабричка прерада шећера развија се упоредно са производњом шећера. Има око 20 предузећа која годишње прерађују око 350 вагона шећера.

4. *Прерада меса.*

Потреба да се заклана стока превози до удаљених тржишта допринела је развитку индустрије прераде меса. Велике кланице и фабрике за сушење меса (саламе) су устројене у Београду, Младеновцу, Вел. Плани, Јагодини, Карлсдорфу, Вршцу, Новом Саду, Суботици, Загребу, Петрињи, Беловару, Запре-

[1]) Барањавар.

шићу, Шиду, Земуну и Марибору. Ове инсталације у којима је запослено отприлике десет хиљада радника, могу годишње да прераде око 700.000 свиња за извоз.

5. *Израда конзерви од рибе, меса, воћа и поврћа.*

Риболов дуж далматинских обала створио је већи број предузећа која израђују *конзерве од риба*. 1922. год. радило је свега осам фабрика. Њихова производња није у стању да подмири потребу земље.

Индустрија *конзерви од меса и поврћа* се нагло развија, пошто у земљи има потребних сировина у знатним количинама.

У Србији и Босни могла би *шљива* бити извор знатних извора да је начин сушења шљиве усавршен. Фабрике за прераду *воћа* су у Становини код Крагујевца, Алексинцу, Сјековцима (Босна), Сарајеву, Брчком, Марибору, Врхници, Птују, Загребу, Новом Саду и др. и могу да прераде само незнатан део укупне производње воћарства.

У последње су време у Молу (Бачка) и у Суботици основане две савремене велике фабрике за израду конзерви од меса, воћа и поврћа.

6. *Пиварска индустрија.*

Пиварска се индустрија у нашим земљама тешко развија, јер није могла да конкурише са чешким и немачким пивом. Чешке и немачке пиваре су биле у много повољнијим околностима: имале су дуже искуство, биле су ближе најбољим сировинама, чешком хмељу и моравско словачком најбољем јечму и имале су у близини фабрике пиварских постројења, стакла и буради. У Србији су биле прилике повољније, пошто су пиваре биле царински заштићене. После уједињења је ова заштита проширена на целу земљу и пиварска је индустрија могла напредовати.

Пиваре постоје по две у Београду, Зајечару, Митровици, Осијеку и Марибору, по једна у Јагодини, Нишу, Панчеву, В. Бечкереку, Врањеву, Апатину, Старом Бечеју, Кули, Чебу, Тузли, Сарајеву, Прјечану код Бање Луке, Оточцу, Госпићу, Загребу, Сиску, Дубовцу код Карловца, Крижевцима, Дарувару, Новој Градишки, Петроварадину, Крању, Љубљани, Лашком Тргу, Никшићу и Пљевљама. Моћност производње ових пивара је око 600.000 hl. а потрошња износи око 1 милион hl.

7. *Производња кафених примеса и замена.*

У земљи постоје три фабрике за израду кафених замена и то у Загребу, Љубљани и Камнику. Оне прерађују водопију-цикорију која се производи у већим количинама у Беловарској жупанији, шећерну репу, смокве, слад и пиринач. Производња је већа од потребе земље, тако да стоје извесне количине на расположењу за извоз.

8. *Млекарска индустрија.*

Млеко се прерађује у целој земљи у млечне производе и они су предмет унутрашње и спољне трговине. Прерађује се или овче и козје, или овче и козје помешано са крављим или чисто кравље млеко.

Србија, Црна Гора, Босна, Херцеговина и Бачка израђују у главном производе из чистог или помешаног овчег млека, а Хрватска, Славонија и Барања из крављег млека.

У *Србији* се израђују кајмак, сир, качкаваљ, а у мањим количинама масло, и то у већим количинама у окрузима ужичком, чачанском, смедеревском, срезу сјеничком, окрузима врањском, нишком, пиротском, кумановском, брегалничком, битољском и призренском. Од ових производа извози се највише качкаваљ, и то преко Солуна.

Црна Гора производи знатне количине сира, масла и кајмака у окрузима колашинском, андријевичком и никшићском.

У *Хрватској* и *Славонији* постоји већи број задружних млекара (пре рата 63) које производе сир (трапист) и масло. Знатне количине извозе се у Немачку, Аустрију, Чешку и Мађарску.

У *Босни* и *Херцеговини* израђују сир (овчи) за велику трговину у планини Влашићу и у планинама око Бихаћа, Ливна, Гламоча, Рогатице и др.

У *Бачкој* је чувена производња сира од овчег млека, званог сомборски сир који се ради у Сомбору и извози у већим количинама.

Барања прерађује поглавито кравље млеко у масло, које се извози готово у све средње-европске земље. Највећа млекара налази се у Белом Манастиру[1]) на државном имању Биље[2]); она је у стању да преради 45.000 литара млека на дан и да изради дневно 1600 кгр масла.

[1]) Пелмоноштор. — [2]) Беље.

9. *Производња алкохола, алкохолних пића, есенција и уља.*

Велика количина аграрних производа земље омогућила је оснивање и развијање индустрије алкохола и алкохолних пића.

Алкохол се производи у свим покрајинама, сем Црне Горе и Далмације. Има 7 великих индустриских и 70 мањих пољопривредних фабрика. Оне прерађују меласу, кукуруз или шећерну репу и у стању су да производе 370.000 хектолитара на годину. Ова се индустриска грана стално развија оснивањем нових фабрика.

Од *алкохолних пића* производе се и троше у земљи пиво, вино, ракија, ликер, рум, коњак и т. д. Стање *пиварства* већ смо изложили. Производња *вина* је такође већ назначена код виноградарства. Томе би требало само још додати да извесни виноградарски крајеви производе вина која се дају прерадити у шампањац, за што постоје две фабрике, у Вараждину и Новом Саду.

Ракија од воћа, шљивовица и комовица, ради се највише у Србији и Црној Гори, па у Босни и Херцеговини, Хрватској и Славонији. Остала алкохолна пића раде се из алкохола, и то највише у Хрватској и Славонији и у Далмацији.

Сирће се код нас производи из вина, ћибре шљивове, из алкохола и при сухој дестилацији дрвета. Винско сирће се производи кућном радиношћу у малим количинама. По фабрикама се производи сирће поглавито из алкохола. Две фабрике раде сирћетну есенцију добивену из калцијева ацетата који се производи дестилацијом дрвета.

Уље се производи: у Далмацији, Хрватском Приморју и Црној Гори маслиново, у Јужној Србији сезамово и маково, у Војводини, Хрватској и Славонији и у Словенији репично, ланено и од тиквиног семена. Маслиновог уља се производе приличне количине, 1922. год. више од 450.000 кгр., али је производња у добрим годинама скоро десет пута већа. Уље се ради на врло примитиван начин, те је неподесно за извоз. Маково и сезамово уље раде у знатним количинама у окрузима брегалничком, скопском, тиквешком и кумановском и то само у малим радионицама. Уље репичино производи се у Хрватској и Славонији, Словенији и Војводини које имају неколико великих фабрика (В. Бечкерек, Загреб, Копривница, Беловар, Вараждин, Крижевци, Бритов) и велики број уљарница.

10. *Производња дувана.*

Ниш, Сарајево, Мостар, Бања Лука, Травник, Загреб, Сењ, Љубљана и Подгорица су средишта производње дувана и имају сви по једну фабрику за прераду дуванских листова.

Фабрике Босне и Херцеговине и у Подгорици раде цигарете и дуван, оне у Загребу и Сењу искључиво цигаре. Љубљанска фабрика производи цигаре, цигарете, дуван и никотин који служи као профилактично средство против болести винове лозе и стоке.

Све наведене фабрике су у стању, да прераде 7 милиона килограма дуванских листова, то јест отприлике укупан жетвени принос земље.

б) **Текстилна индустрија.**

1. *Прерада конопље и лана.*

Прерада конопље и лана представља најразвијенију грану текстилне индустрије наше Отаџбине, која производи годишње отприлике 210.000 q конопље и 80.000 q лана. Ова количина не би била довољна да запосли поред кућне радиности и сва предузећа која се баве прерадом кудеље и лана, ако ова раде нормално.

Данас постоје у нашој земљи око 40 фабрика које прерађују конопљу и лан. Најважније су: у Лесковцу, Свилајнцу, Врањској Бањи, Осијеку, Крижевцима, Новом Врбасу (две), Бачу (две), Милетићу (две), Оболару, Старој Паланци, Богојеву[1]), Владиславцима (две), Вуковару, Оџацима, Честелеру[2]), Новом Саду и Гросупљу. Ова је индустриска грана, дакле, највише заступљена у Војводини и Северној Србији. Укупна потрошња фабрика износила је последњих година око 150.000 q кудеље и 3000 q лана.

Кућна индустрија у Бачкој прерађује годишње око 60.000 q кудеље и лана и око Ниша, Лесковца и Врање око 10.000 q.

Ужарнице у Загребу, Крању и др. прерађују око 12.000 q кудеље, предионице и ткаонице у Новом Саду, Оџацима, Осијеку и Лесковцу око 30.000 q кудеље и 3000 q лана.

2. *Прерада вуне.*

Индустрија је ткања вуне представљена у нашој земљи фабрикама у Београду, Лесковцу, Грделици, Кули и Бања Луци. Словенија и Далмација имају такође неколико мањих преду-

[1]) Гомбош. — [2]) Честелек.

зећа. Све располажу са 18.000 вретена и 350 разбоја те могу месечно да израде 100.000 метара лаке чоје. Према томе су у стању да задовоље потребе војске (око 2,000.000 метара годишње).

Предионице у Апатину, Великом Бечкереку, Сремској Митровици, Винковцима и Осјеку прерађују вуну првенствено за трикотажу која је заступљена фабрикама у Загребу, Београду и Љубљани.

Сарајево има једну радионицу *ћилимова*, која производи годишње 6000 комада. Фабрике тканина у Вел. Бечкереку и у Банату производе годишње око 8000 квадратних метара *разних тканина*.

Пиротски ћилимови су производ кућне радиности којим се Срби с правом поносе.

Пустене шешире раде фабрике у Ломболу (две), Кули и Вршцу. Укупна годишња производња износи око 6,000.000 шешира.

3. *Прерада памука.*

Индустрија памука је у нашој Отаџбини заступљена са 120.000 вретена и 3000 разбоја.

Главне се предионице налазе у Тржићу, Литији, Дугој Реси и Нишу. Највеће ткаонице су у Дугој Реси, Св. Павлу код Преболда, Тржићу, Литији, Нишу, Лесковцу, Ужицу и Београду.

Све ове фабрике су у стању да израде годишње око 27 милиона метара платна; оне могу дакле да задовоље потребе војске којој треба годишње око 10 милиона.

Фабрика у Дугој Реси ради поред платна, конац, трговачку и фармацеутску вату, шаторска крила и др.

У Љубљани и Загребу постоје фабрике памучних чарапа; укупна производња је око 2 милиона пари годишње.

4. *Производња свиле.*

Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца стоји у погледу производње свиле на трећем месту у Европи. Фабрике су државне и налазе се у Панчеву, Новом Саду и Турској Канижи. Оне израђују свилу из чаура свилене бубе, добивених у земљи. Сушење чаура врши се у Суботици, Сомбору, Паланци, Врбасу, Старом Бечеју, Тителу, Новом Саду, Великом Бечкереку, Панчеву, Белој Цркви, Ковину и Лапову.

Фабрика у Панчеву производи из 50.000 кгр. чаура 120 вретена сирове свиле од 6 конаца, она у Новом Саду 100 вретена од 8 конаца и 50 вретена од 6 конаца из 65.000 кгр. чаура и 16.250 сирове свиле, а она у Турској Канижи 8.700 кгр. сирове свиле из 35.000 кгр. чаура.

Израђена свила продаје се од стране државе највећим делом на берзи свиле у Цириху, само се око 30.000 кгр. прерађује у недавно основаној ткаоници свиле у Љубљани.

5. *Кожарска индустрија.*

Штављење и хромовање кожа је добро развијено у нашој Отаџбини, али није у стању да подмирује потреду за све врсте коже. Најбоље је ова индустрија заступљена у Словенији, после у Хрватској и Славонији, Војводини, Далмацији, Босни и Херцеговини.

Фабрике се налазе у *Словенији*: (највеће од 30 их), у Љубљани, Крању, Шоштаву, Тржићу, Птују, Марибору, Коњицу, Слов. Градецу и Смартном при Литији, у *Хрватској* и *Славонији:* у Загребу, Горњим Карловцима, Осјеку, Винковцима, Вараждину, Вуковару, Земуну и Сушаку, у *Војводини:* у Сомбору и Панчеву; у *Далмацији:* у Сплиту и Дубровнику; у *Србији:* у Београду, Нишу, Крагујевцу, Призрену и Пироту; у *Босни:* у Сарајеву.

Поред ових фабрика постоји у свакој покрајини знатан број кожара занатлија.

Фабрике израђују коже, као ђонове, брансол, јухт, викседер, бланк и то у довољној количини, а у мањим количинама шевро и бокс. Лакована, пресована и бронзована кожа се код нас не израђује.

За све ове фабрике у земљи нема довољно сировине говеђих и телећих кожа, које се морају увозити са стране. Укупна производња земље ових кожа износи око 400.000 комада, т. ј. отприлике једна четвртина капацитета свих кожарских фабрика. Како је увоз сирових кожа сада после рата доста тежак, прерађују фабрике сада и знатне количине овчих и козјих кожа.

Машински кајиши се производе у фабрикама кожа у Загребу и Љубљани. Како је потреба у земљи огромна, јер су у Србији кајиши готово сви упропашћени у рату, то је ове фабрике не могу подмирити и знатне се количине морају увозити.

Индустрија обуће је заступљена само у неким покрајинама. Фабрике постоје: пет у Тржићу, по једна у Љубљани, Мозирју, Љубну, Марибору, Карловцу, Вел. Бечкереку, Вршцу, Суботици, Старом Бечеју и Загребу. Месечна производња ових фабрика је сада око 150.000 пари, што није довољно да подмири потребу за фабричком обућом, те се велике количине обуће увозе поглавито из Аустрије и Чехословачке.

Обућарски занат је развијен по целој земљи.

Сарачко-седларска роба производи се од стране домаћег заната у довољној количини. Увожена су само енглеска седла и остали фини јахаћи прибор.

в) Ковинска индустрија.

Ковинска се индустрија у нашој Отаџбини лепо развија; но, она са својим потребама не може да подмири потребе земље ма да има довољно сировина, нарочито железне руде. Од метала прерађују се у земљи само железо, злато, сребро и цинк.

1. *Железна индустрија.*

Сирово железо производи се у Варешу у Босни и у Петровој Гори у Хрватској. У Варешу постоје поред добро уређеног рудника железа две високе пећи, од којих производи прва дневно 7 вагона сировог железа за ливење или 11 вагона сировог мартиновог белог железа за израду ковног железа и челика, а друга дневно 3,7 вагона сировог железа за ливење или 5,5 вагона сировог мартиновог железа за израду ковног железа и челика. Максимална производња сировог железа била је пре рата 5358 вагона годишње. У *Петровој Гори* се налазе две високе пећи, и то једна у Бешлинцу и друга у Топуском. Висока пећ у Бешлинцу, својина једног белгиског друштва, обуставила је 1912. год. рад; она није везана железницом. И висока пећ у Топуском, која је својина једног мађарског друштва, не ради, пошто нема дрвеног угља. Капацитет високих пећи у Петровој Гори није познат.

Ковно железо и челик производи се у Варешу и Зеници у Босни као и у Јесеницама, Равнах (Гуштањ) и Шторе код Целља у Словенији. *Вареш* има две куполне пећи за ливење које израђују 5000 кгр. лива за сат. Максимална производња је 670 вагона годишње. Ова ливница израђује: стубове, ступце

за ограде, баштенске клупе, цеви за водоводе, пећи и свествари ливене по калупу и цртежу. *Зеница* има три модерне пећи Мартинове са по 15 тона капацитета, три пећи за варење и ваљавицу за железо и челик у шипкама, за челичне шине и за ваљану жицу. Целокупна производња 1912. год. била је 3387 вагона, и то: железа у шипкама и фасонованог 2834 вагона, ваљане жице 151 вагон, трачнице за рудокопе 400 вагона. Железо је врло доброг квалитета. Како је наша потрошња у врстама железа које израђује Зеница око 4000-5000 вагона годишње, то би ова фабрика могла покрити потрошњу у земљи, ако би непрекинуто радила, што сада није случај. Предузеће у *Јесеницама* има пет Мартинових пећи од 20 тона моћности и у стању је да при пуном раду изради годишње око 2000 вагона железа и челика у шипкама, 1400 вагона ексера, 600 вагона извучене жице, 1000 вагона хладно ваљаног железа, 750 вагона лима, 180 вагона челичних жичних конопаца и 30 вагона клинаца за ципеле. За ово му је потребно око 8750 вагона сировог и старог железа, које увози највећим делом са стране. После рата није могло да изради ни пети део свог капацитета, стога што није могла набавити ни довољно угља ни сировог железа. Фабрико у *Равнах* (Гуштањ, Словенија) израђује челик, и то: пудлованог 218 вагона, вареног у лонцима 150 вагона и мартиновог челика 177 вагона. Има две Мартинове пећи, топионицу челика, велике челичне пресе за израду железних делова за локомотиве и вагоне и за израду осовина за кола. За време рата је искивала гранате и шрапнеле. Фабрика у *Шторе* у близини Целја има једну Мартинову пећ и израђује годишње око 1800 вагона железа у шипкама и 115 вагона ливене робе.

Индустрија *железних израда* је највише развијена у *Словенији*, где се производи железно посуђе, емаљирано посуђе, косе и српови, мотике, ашови и будаци, ексери и клинци, браварске израде и окови, мотори и машине, пољопривредне справе и машине, железне конструкције и т. д. И *Хрватска* има већи број фабрика које производе котлове, пећи од лима, бодљикаву жицу, плетену мрежу, ексере, клинце, браве, окове, пољопривредне машине и справе, кровне и друге конструкције, завртe и навртe, закивке (нитне), турпије, машине, моторе, аутомобиле (Југословенска Индустрија Мотора д. д. Загреб), електричне машине („Итес“, Карловац) и др. Најважније

радионице у *Србији* за прераду железа су војно-технички завод у Крагујевцу и жељезничке радионице у Нишу. *Босна* има железничке радионице у Сарајеву и Мостару и радионицу пољопривредних справа у Крешеву. У *Војводини* постоје мања предузећа која израђују жељезни намештај, електричне машине, пољопривредне справе и т. д.

2. *Производња златних и сребрених израда.*

Злато и сребро прерађују се занатлиски у целој земљи а индустриски само у Загребу, Цељу и Сарајеву.

У *Загребу* постоји фабрика која се бави издвајањем драгог метала из старежи и накита, израдом свију врста легуре и разне жице и лима за златаре и зубне техничаре.

Фабрика у *Цељу* ради златне, сребрне, тула и дубле ланчеве, знатну бижутарску робу, златне и сребрене кутије за цигарете.

Радионица златних и сребрних ствари у *Сарајеву* израђује разне златне, сребрне и металне предмете.

3. *Производња израда од цинка.*

У нашој Отаџбини имамо једну топионицу цинка у Цељу (Државна Цинкарна). Она је произвела 1921. год. сировог цинка 395.800 кгр., рафинованог цинка 32.000 кгр, цинканог лима 736.400 кгр., цинковог праха 24000 кгр. и плавог камена 196.400 кгр.

г) **Хемиска индустрија.**

1. *Производња танина.*

Као материја за чињење (штављење) кожа скупљају се: руј, шишарка, храстова, кестенова, јовова и смрчева кора.

Руј се скупља у знатним количинама свугде у околини места где постоји кожарски занат, а за извоз само у Црној Гори и у ријечко-модрушкој жупанији. Руј садржи 10-20% танина.

Главни произвођач и извозник *шишарке* је Славонија. Шишарка има 24—35% танина.

У Приједору, Бањој Луци и В. Градишки производе *храстову кору* и извозе је у Италију. Из Словеније извозе уситњено *кестеново дрво.*

Екстракт за штављење се израђује у Хрватској и Славонији и то у Белишћу, Сушини, Ђурђеновцу, Митровици и

Жупањи храстов ектракт са 25—50% танина и у Сиску кестенов екстракт од 43 и 70% танина. Поред тога има и Словенија неколико мањих предузећа за израду екстракта храстовог и кестеновог.

2. *Хемиско-шехнички производи.*

У ове производе спадају: маст и викса за обућу, коломаз, конзистентна маст, маст за чишћење, маст за подмазивање, маст за паркете и слично, мастила и др.

Фабрика у Загребу прозводи годишње 25 вагона коломаза, 30 масти за чишћење и 20 масти за обућу. Она у Осијеку 650 вагона коломаза, 70 масти за чишћење, 42 масти за обућу и т. д.

Мања предузећа у Београду, Нишу и т. д. производе коломаз и маст за чишћење.

Мастило и плавило за рубље ради творница мастила и хемикалија у Загребу.

3. *Производња каирана и његова прерада.*

Катран каменог угља се код нас производи као узгредни производ код производње гаса за осветлење градова (Беловар, Брод, Цеље, Копривница, Крижевци, Љубљана, Осијек, Марибор, Суботица, Нови Сад, Вуковар, Винковци, Загреб, Панчево, Сарајево и Сплит) и то укупно 207 вагона.

Катран каменог угља се прерађује (дестилише) у фабрикама у Загребу и Сарајеву. Обе производе смолу и потребне дестилате за кровну лепенку.

4. *Производња сапуна и свећа.*

Велика потрошња земље и знатна количина сировина које стоје на расположењу омогућиле су оснивање и напредовање многобројних фабрика сапуна и свећа.

Највеће фабрике *сапуна* налазе се у Београду, Лесковцу, Новом Саду, Сенти, Осијеку, Крању, Цељу, Марибору и Делацу код Сарајева; поред ових има мањих у Смедереву, Крушевцу, Нишу, Врању, Мостару и т. д.

Свеће од парафина и воска раде велике фабрике у Љубљани и Сарајеву, и мање у Београду, Крању, Карловцима, Вел. Бечкереку, Сплиту и т. д.

5. *Производња жигица.*

У земљи има пет фабрика жигица и то у Осијеку, Врбовском, Долцу (Босна), Врбасу (Бачка) и Рушу (Словенија). Оне

израђују толико, да је потреба у земљи подмирена. За производњу дрваца и кутија се узима дрво јовово и тополово. Помоћни материјал као калијев хлорат, фосфор, црвени фосфор, стаклено брашно и др. мора се увозити.

6. *Производња барута и експлозива.*

У земљи постоје две барутане, и то у Камнику (Словенија) и у Обилићеву (Србија). Поред ових отвара се фабрика „Титанит".

У Камнику се ради црни барут, фитиљ и динамон. Од потребних сировина стоји у земљи на расположењу само дрвени угаљ; остало се мора увозити. Положај ове барутане, недалеко од италијанске и аустриске границе, је врло незгодан.

Инсталације барутане Обилићево су разрушене пре повлачења 1915. год. Сада се оправљају зграде и намештају машине. Радиће се црни и бездимни барут.

д) Велика хемиска индустрија.

Велика хемиска индустрија је у нашој Отаџбини заступљена фабрикама соде, сумпорне киселине, предузећима за прераду бауксита и за израду вештачког ђубрета. Ове се фабрике налазе у Лукавцу (Босна), Храснику (Словенија), Копривници (Хрватска), Суботици, у Мостах код Љубљане и у Целју.

У *Лукавцу* постоји велика фабрика соде, натријева бикарбоната и натријева хидрата, која је у стању да изради годишње око 2400 вагона амонијак соде, 350 вагона каустичне соде и 120 вагона чистог бикарбонтаа.

Фабрике у *Храснику и Целју* су својина једног акционарског друштва и могу израдити годишње: 1000 вагона сумпорне киселине, 170 вагона солне киселине, 350 вагона кристалне соде, 106 вагона глауберове соли, 1500 вагона вештачког ђубрета и мање количине антихлора, калијеве шалитре, земљаних боја и др.

Фабрика у *Копривници* израђује око 500 вагона сумпорне киселине, 6000 вагона вештачког ђубрета, земљане боје, кисеоник и плави камен.

Фабрика у *Суботици* ради сумпорну киселину, вештачко ђубре и плави камен. Моћ производње је годишње 1000 вагона сумпорне киселине и 3000 вештачког ђубрета.

Фабрика у *Мостах* прерађује бауксит и производи 500 вагона алуминијева оксида, полупроизвод за добијање алуминијума.

Државна *цинкарна у Целју* производи 250 вагона сумпорне киселине и плави камен.

Многе сировине које су потребне овим фабрикама, морају се увозити са стране, а производи се великим делом не троше у земљи, те их морају извозити и то највише у Аустрију, Немачку, Мађарску и Трст. Али како се све индустриске гране у нашој земљи нагло развијају, извесно је, да ће се и потрошња производа велике хемиске индустрије знатно повећати.

ђ) Електро-хемиска индустрија

Електро-хемиска индустрија је заступљена са четири велике фабрике у Јајцу (Босна), у Дугом Рату код Омиша, Шибенику и Ружу код Марибора.

Фабрика у *Јајцу* производи карбид, феросилицијум, феромангансилицијум, хлорни креч, натријев хидрат, трихлоретилен и тетрахлоретан. Фабрика искоришћује падове реке Пливе код њеног утока у Врбас и добија око 10.000 коњских снага.

Фабрике у *Дугом Рату* код Омиша и у *Шибенику* су својина италијанског друштва „Суфид“ и радиле су пре рата годишње око 6000 вагона карбида, користећи водену снагу Цетине. Сада не раде, јер се производња карбида не рентира.

Фабрика у *Ружу* код Марибора производи карбид и калцијев цианамид. Електричну енергију добија из електричне централе Фале.

е) Дестилација дрвета.

У земљи постоје две фабрике за суву дестилацију дрвета и то у Белишћу (Славонија) и у Теслићу (Босна).

Фабрика у *Белишћу* производи: 350 вагона дрвеног угља, 22 вагона метилалкохола, 110 вагона калцијева ацетата (који може прерадити у ацетон) и 100 вагона дрвеног катрана.

Фабрика у *Теслићу* израђује годишње 1920 вагона дрвеног угља, 600 вагона калцијева ацетата, 96 вагона метилалкохола, 72—96 вагона уља за денатурисање и 500 вагона катрана.

ж) Производња и прерада папира.

Удружене фабрике папира у Горичанима, Медводама и Вевчи у Словенији производе годишње 1400 вагона папира од целулозе.

Фабрика у Загребу производи годишње око 260 вагона финог и полуфиног папира а она у Сушаку око 70 вагона папира за пигарете. Фини папир производи још и фабрика у Радечанима у Словенији, и то око 45 вагона годишње. Мања фабрика у Зречу код Коњица у Словенији ради папир за паковање.

У индустрију прераде папира спадају код нас ове гране: линирање и растрирање папира, израда картонаже, кеса од папира, књиговезачких израда, папира за писма и штампарска индустрија.

Линирањем — растрирањем се баве само мање радионице. Највеће фабрике картонаже се налазе у Љубљани и Београду. Трећа, у Марибору, ради поглавито кутије за фармацеутске производе. Кесе од папира раде се највише у Београду, Загребу и Љубљани. Штампарска индустрија није на техничкој висини, нарочито израда слика на папиру ма које врсте је скромна; она има тек да се развије.

з). Индустрија дрвета.

Колико и каквих шума има у нашој земљи изложено је у одељку о Шумарству. Овде ћемо расматрати прераду дрвета.

Наше шуме производе велике количине *дрва за горриво* и дрва за грађу која се у знатним количинама извозе. *Дрва за грађу* се извозе или у балванима (трупцима) или тестерисана. Стругара има у земљи врло много, и то у Србији: у Београду, Смедереву, Шапцу, Обреновцу, Лозници, Крушевцу, Сокобањи, Мионици, Ужицу, Краљеву; у Босни највеће: у Добрљину, Дрвару, Сермину, Завидовићу, Теслићу, Босанској Далици. Хрватска и Славонија има 54 парних стругара а Словенија 35 поред врло великог броја мањих стругара које искоришћују водену снагу.

Од полупроизвода израђују се од дрвета: *бачварска грађа* у Словенији, у Славонији и у Босни одакле се сваке године извозе велике количине у Немачку, Француску, Италију, Швајцарску, Белгију и Мађарску. *Дрвени прагови* производе се: букови у Босни и Словенији а храстови у Славонији. *Храстови екстракт* ради се у Славонији (четири фабрике), *кестенов екстракт* у Сиску и у Славонији (види „Танин“). *Фурнир* производи највише друштво „Славонија“ у Сл. Броду; укупна је производња 1,5 милиона км² од које се количине две трећине извозе. *Разни дериват*и добијају се путем дестилације у две фабрике (види „дестилација дрвета“).

Поред ових полуфабриката израђују се сандуци, паркети, дрвена вуна, дрвени клинци, чачкалице за зубе, штапови, бурад, намештај и разни специјални производи од дрвета.

Највеће фабрике намештаја постоје у Загребу, Сл. Броду, Вараждину, Митровици, Инђији, Осјеку, Сарајеву и Мостару.

Све фабрике које прерађују дрво раде и за домаћу потребу и за извоз.

и) Хидро-електрична индустрија.

У одељку о водама изложили смо колике водене снаге стоје на расположењу у нашој Отаџбини. Од њих је досада само један мали део искоришћен. Како у земљи нема каменог угља, а има богатих налазишта разноврсних руда, то је извесно, да ће се ове водене снаге, тако звани бели угаљ, укратко искористити. Ово би учинило, да се нарочито развију ковинска и електро-хемиска индустрија.

У продужењу дајемо преглед највећих хидро-електричних инсталација.

Србија.

Ниш	600 HP.

У Србији има поред тога известан број градова електрично осветлење чија се струја добија употребом водених снага: Лесковац: 200 HP., Ваљево: 200 HP., Ужице: 120 HP., Краљево: 500 HP., Ивањица: 205 HP., Обилићево 70 HP., Параћин: 69 HP., Зајечар: 300 HP., Градиште: 200 HP.

Босна и Херцеговина.

Јајце на Пливи	9.300 HP.
Сарајево	500—1.000 HP.
Бања Лука	350 HP.

Дата је концесија за подизање централе од 30.000 HP. на Рами.

Далмација.

Омиш на Цетини	32.000 HP.
Шибеник на Крки	36.000 HP.
Сплит на Јадру	1.600 HP.

Дата је концесија за искоришћење водене снаге Поповог поља; предвиђено је подизање једне инсталације од 192.000 HP за пет година и једне друге истог капацитета за наредних петнајест година.

Хрватска и Славонија.

Осља на Купи	2.700 HP.
Пјева на Орлави	200 HP.

Словенија.

Фала на Драви	30.000—42.000 HP.
Фужина на горњој Сави	3.000 HP.
Вишелица на Радовни	540 HP.
Јаворник	2.500 HP.
Лесца на Завишици	3.000 HP.
Јесенице	1.200 HP.
Тржић	2.170 HP.
Крањ на Сави	690 HP.
Медводе на Сави	715 HP.
Фужина на Љубљаници	690 HP.
Вевча на Љубљаници	650 HP.
Ројца	720 HP.
Камник на Бистрици	1.300 HP.

ј) Керамичка индустрија и производња стакла.

Керамичка индустрија је у нашој земљи слабо развијена. Постоје три фабрике код Цеља у долини Савиње, које раде посуђе од мајолике и фајанса. У Новом Саду се отвара једна фабрика порцулана и мајолике.

Стакло за прозоре ради фабрика у Дарувару а *шупље стакло* се производи у фабрикама у Параћину у Србији, у Храснику, Стражи и Загорју у Словенији.

к) Цементна индустрија.

Цемент се производи скоро у свима крајевима наше земље. Фабрике постоје: у Србији у Рипњу, Раљи и Поповцу; у Хрватс ој и Славонији у Загребу, Бакру и Беочину; у Словенији у Зиданом Мосту, Трбовљу и Мојстрани; у Далмацији свега пет код Сплита и Омиша. Њихова укупна производња је годишње око 100.000 вагона цемента, од које количине отприлике једна трећина спада на фабрику у Беочину и једна половина на фабрике у Далмацији.

Индустрија цементних израда је заступљена у етерниту, плочицама из азбеста и цемента, и ливеним израдама од цемента или бетона.

Етернит производе фабрике у Земуну, Солину, Карловцу и Лашком (Словенија), а израде од цемента се раде у Осјеку Руми, Броду, Пожези, Ђакову, Беочину, Сплиту, Загребу, Черномерцу, Љубљани и т. д.

VII. ТРГОВИНА.

а) **Унутрашња Трговина.**

Унутрашња се трговина после уједињења непрестано развијала и успела је, да се на све стране наше државе разграна, свуда ухвати корена и одржи. Њен развитак је био ометен, што саобраћај није био потпуно уређен, брз и редован, што јој изједначењем закона није створена правна сигурност и што је рђавом привредном политиком кочена. Стално падање вредности наше валуте, т. ј. поскупљивање робе проузроковало је знатне застоје у пословима.

Од појединих грана успевају најбоље оне које дају артикле потребне за привредне радове и трговине са животним намирницама.

Колики је, статистички, наш унутрашњи трговински промет, тешко је утврдити. Министарство Финансија, приликом одређивања приноса од пореза за пословни обрт, оценило га је на четрдесет милијарди. Изгледа да је овај број сувише велики; треба имати на уму, да становништво наше земље, највећим делом, подмирује своје потребе сопственом производњом, која је према томе и удешена. Али свакако можемо сматрати, да је унутрашњи трговински промет три до четири пута већи но што је извоз и увоз, т. ј. 20 до 25 милијарди динара. Доцније, када буде наша земља достигла виши степен у пољопривредној производњи, кад већи део пољопривредног становништва буде радио не за своју потрошњу већ за трговину, настаће у земљи, слично као и у напредним земљама, велики унутрашњи промет.

б) **Спољна трговина.**

1. *Извозна трговина.*

Наш извоз је од уједињења стално напредовао и ако је кочен разним тешкоћама, као што су извозне царине и прописи о давању девиза. Растао је брже него узоз, али није успео да га стигне.

Према званичним подацима Царинске Управе, извоз се од почетка 1919. год. овако кретао:

	1919. год.		1920. год.		1921. год.		I. пол. 1922. г.	
	тона	мил. дин.	тона	мил. дин.	тона	мил. дин.	тона	мил. дин.
жито	13.660	28.9	50 429	128.8	87.795	212.—	27.187	100.—
кукуруз	56.581	67. -	127.076	150.4	329.919	325.9	5.321	15.3
брашно	9 545	18.4	28.296	96.5	31.568	126.6	19.091	92.6
пасуљ	11.879	23 8	27. 59	54.5	19.416	41.6	4.843	12.4
кромпир	29.445	15.8	4.493	4.6	9.267	7.3	3.861	5.—
суве шљиве	21.314	63.9	21.257	63.6	38.376	144.2	14.441	77.2
пекмез	—		1.493	7.2	2.690	9.1	698	3.4
ракија	2.204	22.—	70	1. -	56	0.5	7	0.1
вино	9.438	28.5	1.802	6.—	1.9 4	5.5	5.532	18.—
кудеља	5.8 9	12.7	4 659	22.6	10.861	46.6	4.133	25.7
ужарије	306	3	298	5.2	42	3.6	245	2.8
коња ком.	4.716	4.7	587	3.—	22.228	62.8	23.877	77.3
говеда „	26.634	53.2	1.274	3.2	108.214	235.4	54.536	138.2
овнова „	213	2 1	—	1.5		4·1		9.3
свиња „	2.860	21.5	9.860	103.5	26.735	269.1	15.032	181.4
пер жив. тона	12.846	1.3	-	6.9	135.608	23. -	37.516	7.—
прер. меса	49.170	96.9	21.397	26.6	219.554	209.2	66.312	81.5
јаја	1827	9.1	2.941	30.—	12.341	146.7	8.566	175.6
дрва	44.000	19. -		317.4		199.—	—	252. -
танин	6 518	44.6	5.945	25. -	4.653	9.9	1.682	6.—
све остало		126 4	—	221.2	—	350.	—	345.—
Свега мил. дин.		686.8		1.320.6		2460.7		1.051—

Према овоме прегледу, извоз у 1920. год. порастао је према 1919. год. за 92%, а у 1921. г., према 1920 г. за 86%.

Главни извозни артикли у 1921. год. били су: кукуруз, месо и прерађевине од меса, жита, свиње, дрва, јаја, брашно, дакле, производи пољопривреде, сточарства и шумарства. Од индустриских производа, у већим количинама, долази само у обзир брашно, а у мањим количинама танин, ужарија, цемент, руде и пекмез.

За последње три и по године узев укупан наш извоз, највидније место заузима извоз *дрва* и прерађевина од дрвета. У 1919. год. извоз дрва услед тешких саобраћајних прилика, износио је малу количину, али у идућим годинама, чим се саобраћај нешто побољшао, извоз овога артикла рапидно је скакао у 1920 год. за 317 мил. дин., у 1921 год. 199. мил. дин., а само у првом полугођу 1922. год. достигао је суму од 252 мил. дин. У 1921. год. извоз овога артикла био је, рђавим саобраћајем, ометан.

На друго место долази извоз *кукуруза;* који је у 1921. год. у извозу достигао кулминациону тачку — на 33.600 вагона. Извоз овога артикла био је знатан и у 1919. и 1920. г. али је у првом полугођу 1922. год. пао на сасвим незнатну количину — свега 532 вагона. Узроци слабог извоза кукуруза

у првој половини 1922. год. су неизвесност исхода бербе кукуруза и издржавање пољопривредног становништва да овај артикал, који му је потребан за исхрану, прода.

На треће место долази извоз *меса* и његових прерађевина, који је рапидно скакао: у 1919. год. 286. вагона, у 1920. год. 986 вагона (динара 103 мил.), у 1921. год. 2673 вагона (динара 269. мил.), а у првом полугођу 1922. год. 1503 вагона (131 мил. дин).

Извоз *жита* долази на четврто место: У 1921. г. изнео је највеће количине, али је у првом полугођу 1922. г. услед неизвесности жетве нешто опао.

На пето место долази извоз *говеда*. У 1919. год., у доба познатих извозница, када се није водило рачуна ни о чем па ни о обнови нашег упропашћеног сточарства, отишло је у иностранство 26.634 (а са кријумчарењем и више) грла говеда. Увођењем извозних царина у 1920. год. и великим куповинама говеда од стране пољопривредника у Србији, извоз говеда био је пао на врло незнатну количину — 1274 грла. Али у идућим годинама, када се унутрашња потреба задовољила, извоз нагло скаче и у 1921. год. достиже број од 108.000 грла, а у току првих шест месеца 1922. г. 54.336 грла.

На шесто место долази извоз *свиња*, који је такође у доба извозница (1919. год.) цветао, па је у 1920. год. спао на 21.400 комада; у 1921. извоз се повећао на 219.500 комада, а за првих 6 месеци 1922. год. на 66.312 комада.

Један наш важан извозни артикал који заузима седмо место међу извозним артиклима јесу *јаја*. Извоз овога производа рапидно расте: у 1919. год. 1827 тона (9 мил. дин.), у 1920 год. 2941 тона (30 мил. дин.), У 1921. год. 12.341 тона (146 мил. дин.), а само за првих 6 месеци 1922. год. 8.566 тона (175 мзл. дин.).

Извоз *сувих шљива* и *пекмеза* долази на осмо место. И код овога производа извоз се знатно повећавао. У 1919. год, износио је 2131 вагон, у 1920 год. 2274 вагона (70 мил. дин.), у 1921. год. 4.106 вагона (153 мил. дин.), а за првих шест месеци 1922. год. 1.514 вагона (за 80 мил. дин.).

После овога артикла, по реду, долази извоз *брашна*, који такође расте и у првом полгођу 1922. год. достиже извоз од 1909 вагона (92 мил. дин).

Сви остали наши производи извожени су у мањим ко-

личинама и вредностима. Међу њима видније место заузимају пасуљ, кудеља, ужарије, коњи (у 1921. год. 22.225 комада) и цемент.

Наш извоз, по земљама намене, према званичним подацима вредности, овако се кретао.

	1920 год. мил дин.	%	1921. год. мил. дин.	%	I. пол. 1922 мил. дин.	%
Аустрија	563.4	42.6	882.2	35.8	411.7	25.2
Италија	356.2	26.9	576.4	23.4	475.3	29.1
Немачка	99.3	7.5	397.4	16.1	141.4	8.6
Чехословачка	67.6	5.1	100.7	4.1	104.3	6.4
Грчка	60.4	4.5	127 6	5.2	74.	4.5
Швајцарска	48.5	3.6	169.1	6.8	104.3	6.4
Француска	41.3	3.1	40.7	1.6	86.1	5.2
Мађарска	28.3	2.1	29.8	1.2	71.1	4.3
Бугарска	17.2	1.3	6.5	0.2	6.5	0.4
Пољска	6.8	0.7	1.	—	0.4	—
Египат	8.7	0.6	9.1	0.3	7.5	0.5
Турска	4.7	0.3	17.5	0.7	8.8	0.5
Америка	4.4	0.3	5.1	0.2	5.1	0.3
Енглеска	3.2	0.2	17.6	0.7	38.7	2.4
Ок. Далмација) Ријека)	2.0	0.1	19.3 36.0	0.8 1.5	38 2	2.4
Белгија	1.6	0.1	1.5	—	2.5	0.1
Данска	1.2		0.07	—	0.4	—
Румунија	1.0		8.6	0.3	3.5	0.2
Холандија	0.5		1.3	—	2.5	0.1
Тунис	0.3		0.08	—	4.2	0.2
Шпанија	0.2		0.1	—	1.5	0.1
Албанија	0.2		3.7	—	3.2	0.2
Свега мил. д.	1.320.6	100	2.460.7	100	1.631.4	100

Поједини наши производи у 1921. год. ишли су у ов земље: Дрва највећи део у Италију, а мање количине у Грчкуе Француску, Турску, Немачку. Кукуруз је највише куповала Аустрија, па затим Немачка и Чехословачка. Мање количине ишле су у Италију, Грчку и Швајцарску. Жито је, највећим делом, куповала Аустрија, а нешто мало отишло је у Грчку и Швајцарску. Месо и прерађевине од меса највише су куповали Аустријанци и Италијани. Мање количине отишле су за Чехословачку и Швајцарску. Брашно је извежено за Аустрију, мање за Чехословачку и Италију. Суве шљиве највише је куповала Немачка и Аустрија; мање количине Италија и Швајцарска. Главни купци пасуља су Грчка, Аустрија и Италија. Јаја је скоро сва купила Швајцарска; свиње највише Немачка,

а мање количине Аустрија и Чехословачка; кудељу и ужарију извозили смо највише у Немачку и Аустрију; говеда, главни део, у Италију, а мање количине у Аустрију и Грчку; ситна стока отишла је сва на југ — већа количина за Грчку, а мања за Турску.

2. *Увозна трговина.*

Наша увозна трговина показала је за прве три године после рата сталну тенденцију повећања; али процентуално пораст увоза мањи је од извоза. Према 1919. у 1920. год. увоз се повећао за 50%, а према 1920. у 1921. повећање по вредности износи само 21%. Узев увоз по количинама робе пораст увоза примећује се више код артикала за обнову земље, подизање индустрије, као што је случај код увоза метала, машина, стакла и других.

Према званичним статистичким подацима увоз се за три године после рата, у количинама и вредностима, овако кретао:

	1919. год.		1920. год.		1921. год.	
	тона	Дин. мил.	тона	Дин. мил.	тона	Дин. мил.
Производи земљорадње	13.476	48.3	21.787	123.1	55.770	287.4
„ сточарства	571	5.9	2.571	30.1	7.698	72.3
„ шумарства	2.615	4.4	14.349	9.8	24.913	30.0
„ пољ. грана индуст.	15.871	82.3	20.197	181.5	4 .950	270.2
Остала јестива	1.078	9.1	2.259	26.1	1.775	28.6
Копови, мин. уља	14.626	27.5	102.162	287.5	188.499	252.0
Жив. и биљ. восак, масу и уља	4.224	41.6	8.150	66.9	8.586	55.6
Хемис. произ., боје, фиринси, лакови, алкохоли, уља, мириси експлозив	48.286	134.4	98.840	253.9	64 .683	175.0
Биљ. и жив. материја за предиво и роба од њих; памук, свила готова роба	14.773	2.372.6	25.010	1.682.9	37.334	1.754.5
Коже, крзна, израде	759	48.2	2.442	140.3	3.368	153.5
Каучук	94	4.7	336	11.5	622	21.4
Плетарске израде	179	0.8	122	0.9	402	4.4
Четкар. и сит. израде	78	0.8	136	1.8	212	4.2
Хартија и израде	6.341	33.3	16.103	64.5	23.531	103.9
Израде од камена, гипса	2.809	4.3	12.632	17.1	31.974	47.0
Стакло и израде	3.751	17.4	8.921	31.6	14.641	63.3
Метали и израде	19.806	103.1	59.059	294.2	132.779	474.4
Машине	3.104	22.3	13.677	79.1	35.891	248.0
Научни и ум. предмети		02.2	–	5.1	215	11.9
Часов., ват. оружје, играчке	146	2.5	107	1.9	253	9.8
Остало	–	5.5	—	88.0	—	54.0
	154.308	2.98.0	418.673	3.465.8	686.179	4.122.0

Главни наши увозни артикли су биљне и животињске сировине и прерађевине: памук, предиво, роба од њих, свила, готово одело и т. д. за које смо ми издали у 1919. год. 2372

мил. дин., у 1920. год. 1688 мил. а у 1921. год. 1754 мил. дин. Код ових артикала у 1921. год. примећује се већи увоз простијих сировина и прерађевина за потребе ширих слојева, а мање увоз луксузних артикала. На увоз метала, израда од њега и машина издали смо у 1921. год. 722 мил. дин. за 16.866 вагона те робе (у 1920. год. увезено је ове робе 7273 вагона, а у 1919. год. само 2290 вагона). Увоз хемиских и апотекарских продуката, боја, фирниса, лакова, уља, мириса у 1921. год. према увозу од 1920. год. знатно је пао. Увоз коже, крзна и њихових израда повећао се у 1921. год. од 2442 тоне на 3368 тона. Увоз хартије показује повећање од 1610 вагона за 2353 вагона.

У погледу увоза по земљама порекла, званични статистички подаци дају ове податке.

	1920. год.		1921. год.	
	мил. дин.	%	мил. дин.	у проц.
Италија	1.268.2	36.6	854.7	20 7
Аустрија	714.0	20.6	1.159.8	28.1
Чехословачка	321.5	9.2	843 2	20.4
Грчка	315.6	9.1	242.5	5.9
Енглеска	244.3	7 0	246.2	5.9
Румунија	132.4	3.8	76.7	1.9
Француска	132.3	3.8	188.0	4.5
Сјед. Амер. Др.	82.2	2.3	98.9	2.4
Немачка	50.2	1.4	174.4	4.2
Швајцарска	34.8	1.0	38.9	0.9
Холандија	4.4	0.1	47.3	1.1
Мађарска	13.9	0.4	40.9	1.0
Пољска	33.4	0.9	22.6	0.5
Белгија	3.3	0.1	11.7	0.2
Бразилија	2.1	—	9.9	0.2
Бугарска	7.5	0.2	9.5	0.2
Посед. кр. Итал. Ријека	3.0	—	9.0	0.2
Све остале земље	102.0		45.5	
	3.465.8	100%	4.122.0	100%

Памучна роба и памук највише су, према званичним подацима, долази из Италије. Стварно од ове количине припада добар део другим земљама, Америци, Енглеској и Француској, па је само преко Италије увожен, или од италијанских посредника купљен. На друго место долази Чехословачка, одакле су

набављене разне памучне прерађевине, а после ње Аустрија где су куповане такође прерађевине. Из Енглеске је увожено за 126 мил. дин. сировог памука, прађе и прерађевина. Увоз из Грчке, већим делом је посреднички. Вунена роба је највише купована у Италији, затим у Чехословачкој и Енглеској. Гвожђе је долазило, по декларисаном пореклу, из Аустрије, али стварно највеће количине падају на Немачку. Доста велике количине гвожђа увезене су и из Чехословачке. Стакло је највише долазило из Чехословачке, а од целокупног увоза шећера 80% је пореклом из Чехословачке. Колонијална роба највише је долазила из Италије; стварно добар део је само тако декларисан, а купљен је у другим земљама. Интересантно је, да наши увозници почињу све више да набављају колонијалну робу на главним центрима њихове продукције или на највећим тржиштима.

VII. БАНКАРСТВО

Новчани заводи играју велику улогу у привреди; улажући своја средства у индустрију, рударство, извозну трговину и остале привредне гране, доприносе у знатној мери њиховом развитку. Банкарство у земљи развијало се у годинама после уједињења према општим приликама у земљи и у иностранству. Његово напредовање види се најбоље из овог прегледа капитала и резервних фондова свих банака у појединим покрајинама.

ПОКРАЈИНА	Капитали и резервни фондови		
	1919. г.	1920. г.	1921. г.
	милиона динара		
Србија	60,1	85,6	221,2
Хрватска	111,1	306,2	414,—
Словенија	10,05	33,67	61,7
Војводина	9,—	16,70	28,8
Босна	17,61	29,80	63,3
Далмација	—	8,62	14,—
Црна Гора	1,5	1.68	1,67
Свега	209,36	482,27	804,67

Ово напредовање испољавало се у повећавању капитала и оснивању нових завода. Крајем 1921. год. постојале су у

Србији 53, у Хрватској 22, у Словенији 6, у Војводини 6, у Босни 13, у Далмацији 6 и у Црној Гори 1 банка.

Најважнији послови банака у земљи у годинама после уједињења били су: есконт, ломбард, хипотекарни, оснивачки и робни послови, примање улога на штедњу, валутни и девизни послови и послови по текућим рачунима.

Од већег су интереса улози за штедњу; ови су расли овако:

ПОКРАЈИНА	1919. г.	1920. г.	1921. г.
	милиона динара		
Хрватска	165,2	339,9	622,—
Србија	31.58	72,23	275,2
Босна	8,78	20,49	72,2
Војводина	13,—	20,8	70,—
Словенија	10,57	30,49	68,—
Далмација	2,45	5,54	18,7
Свега	231,58	489.45	1126,1

IX САОБРАЋАЈ

Превоз путника, поште, пртљага и сваковрсне робе врши се сувоземним путевима, бродовима и железницама. За брзо споразумевање, на већа и мања одстојања, служе телеграфи, жични и бежични телефони.

а) Сувоземни путеви.

Сувоземним путевима превоз се врши сточном вучом и аутомобилима. У нашој држави, само у неким областима има добрих путева за аутомобилски саобраћај. Зато тај савршенији и бржи саобраћај сувоземним путевима код нас, где нема довољно железница, није још развијен.

Изузимајући незнатан аутомобилски саобраћај приватних предузећа и поштански који служи за пренос поште, па унеколико и за путнике где нема железница, за сада имамо уређен аутомобилски саобраћај, у мањем обиму, једино у Црној Гори, где осим кратке узане пруге Бар—Вир Пазар и нема никаквих железница.

У нашој земљи има око 50.000 км. сувоземних путева. Али ти су путеви у доста рђавом стању, јер се за ове четири године после рата није успело, да се сви оправе и у ред доведу. Нових путева је врло мало сграђено. У извршењу су или у пројекту, подизање многих нових путева и мостова као и знатније оправке и реконструкције 750 км. досадашњих рђавих и запуштених путева и мостова. Због још несрећених прилика и финансиске немогућности, ови су радови заостали, зато је саобраћај сувоземним путевима јако отежан и ограничен, што штетно утиче на развитак наше привреде и трговине. У буџету за 1922/23. год. одобрени су прилични кредити, те је оправдана нада, да ће се и радови на оправци и реконструкцији старих и подизању нових путева и мостова убрзати.

Сувоземни путеви спадају у надлежност Министарства Грађевина. За оправку и подизање нових путева и вођење надзора над сувоземним путевима, постоје грађевинске дирекције као извршне установе Министарства Грађевина: у Београду, Крушевцу, Скопљу, Новом Саду, Загребу, Сарајеву, Сплиту, Дубровнику и на Цетињу.

б) Водени путеви.

Наш бродарски саобраћај, како речни тако и поморски, такође незадовољава свеколике наше потребе.

Мрежа наших пловних река и канала је прилично велика; њена пловна дужина износи око 2000 км. Њу чине:

Дунав	од Бездана	до ушћа Тимока	582 км.
Сава	од Ругвице	до ушћа Саве	663 км.
Купа	од Покупског	до Цапрага	59 км.
Босут	од Абшевца	до ушћа Босута	40 км.
Спачва	од Немаца	до ушћа Спачве	21 км.
Студва	од Соњана	до Моровића	18 км.
Драва	од Закања	до ушћа Драве	229 км.
Тиса	од Сегедина	до ушћа Тисе	170 км.
Тамиш	од Панчева	до ушћа Тамиша	3 км.
Канал Краља Петра		од Бездана до Бечеја	116 км.
Канал Краља Александра		од Стапара до Новог Сада	69 км.
Бега	од Темишвара	до ушћа Беге	115 км.

На Дунаву, Сави, Тиси, Драви и Бега каналу одржава

Бродарски Синдикат редовну пловидбу за превоз путника, поште, пртљага и робе. Том Синдикату наша држава уступила је пре три године скоро цео свој пловни парк који је после рата као ратни плен арбитражом у својину добила.

Колики је уопште државни пловни парк и његова употреба види се из овог прегледа:

Установа код које се налазе	БРОДОВА						Шлепова	
	путничких		теоморкера		свега			
	број	HP	број	HP	број	HP	број	тонажа
Бродарски Синдикат	17	4.89[illegible]	51	21.773	86	26.668	493	310.925·2
Српско Бродарско Друштво	4	2.47	3	2.130	7	4.600	30	20 040
Прометна Банка	—	—	1	400	1	400	4	2.720
Централна Банка	—	—	1	350	1	350	6	2.976
под закупом	-	—	1	300	1	300	22	13.171
Ген. Дирекција Вода	—	—	3	204	3	204	8	1.687
Ген. Дирекције Држ. Добара	—	—	2	140	2	140	–	—
Министарство војно и мор.	—	—	—	—	—		1	770
Ратна морнарица		—	2	630	2	630	11	5.762
као трајект	—	—	2	680	2	68[illegible]	12	6.831·5
Свега	21	7.365	66	26.607	87	33.972	587	361.815·7

У Синдикат је ушло са својим пловним парком и паробродарским особљем и пређашње Српско Бродарско Друштво.

Речно бродарство којим рукује Бродарски Синдикат одржава за путнички саубраћај пловидбу брзим експресним бродовима између Београда и Беча, а осим тога теретни саобраћај узводно до Регенсбурга, а на доњем Дунаву до Рушчука и Галца.

Наше *поморско бродарство* поред наше обале на Јадранском Мору одржава редовну пловидбу за превоз путника, поште и робе за сва наша пристаништа на Јадранском Мору и за пристаништа на нашим острвима. Са страним пристаништима на Јадранском Мору наше бродарство одржава редовну пловидбу једино између Гружа и Бари-а у Италији и између Сплита, Метковића и Гружа до Трста. Поред тога врше наша бродарска друштва и поједини сопственици већих морских бродова слободну пловидбу и за превоз робе по средоземном мору до некојих пристаништа, али даљну прекоморску пловидбу још нису могли преузети. Ту пловидбу одржавају француски, енглески, италијански, амерички и др. бродови.

Стање нашег поморског бродарства крајем 1921. год., према званичним подацима, види се из овог прегледа.

Категорија пловидбе	Врста брода (лађе)	број	тонажа	посада (људи)	HP	Од назначеног броја бродова могу носити
Дуга пловидба	на једра	1	1.089	14	—	2 брод. 1800—2100 t
	на мотор	—	—	—	—	4 „ 2800—4000 t
	на пару	33	72.379	773	52.502	23 „ 4000—6000 t
	свега	34	73.468	787	52.502	5 „ 6000—8000 t
Велика обалска пловидба	на једра	3	452	18	210	2 брод. 100— 200t
	на мотор	—	—	—	—	6 „ 200— 500t
	на пару	12	3837	160	5632	6 „ 500— 900t
	свега	15	4289	178	5842	1 „ 1600—1700t
Мала обалска пловидба	на једра	153	5242	768	445	235 брод. 0— 10t
	на мотор	14	440	28	467	231 „ 10— 50t
	на пару	104	11.307	912	43.814	70 „ 50— 200t
	свега	571	16.989	1708	44.726	26 „ 200— 500t
						7 „ 600— 800t
						2 „ 1000—1500t
Укупно		620	94.740	2673	103.070	

Рибарске лађе, којих има 3653 са укупном тонажом од 6423t и мање лађе и чамци, којих има 3257 са укупном тонажом од 5958t овде нису урачунати.

Која су паробродарска друштва постојала у нашој Отаџбини крајем 1921. год. види се из прегледа на стр. 208.

Веома су интересантни подаци о поморском саобраћају у нашим лукама.

У години 1921. отпутовало је из лука Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца укупно 39.320 бродова са тонажом од 5,462.916 t, и то 6.878 бродова на једра са тонажом од 252.032 t и 32.442 брода на пару са тонажом од 5,210.884 t.

Име друштва или бродовласника	СЕДИШТЕ	Број пароброда			Тоннажа	
		за дугу плов.	за велику обал. пловидбу	а ма у обал. пловидбу	бруто	нето
„Атлантска пловидба“ Иво Рачић а. д.	Сплит	6			22.312	14.278
Иво Рачић и другови (фузионираће се са Атл. пл.)	Трст	4			16.700	10.444
Угарско-Хрватско д. д. за слоб. пловидбу	Сушак	5			18.887	12.049
Дубровачка паробродска пловидба а. д.	Дубровник	9		3	29.655	8.785
„Далмација“ дион. паробр. друштво	Трст[1])	—	4	27	8.842	4.709
„Оцеанија“ дион. паробр. друштво	Трст[1])	8	2	4	28.467	17.825
„Јадранска пловидба“ дион. пароброд. др.	Сушак	—	—	38	14.737	7.638
Бродарско акцион. друштво „Бока“	Котор	—	—	4	561	262
Аустро-Хрв. пароброд. друштво[2])	Александрово	—	1	3	565	254
„Обална паропловидба“ д. с. о.	Дубровник	—	—	3	322	113
Хрватско паробродарско друштво	Сењ	—	—	2	397	139
Корчуланска пловидба Деколо и Смркинић	Корчула	—	—	2	165	70
Паваз Ф. Матијевић	Дубровник	—	2	—	1.109	625
Бонавентура и Весела Парић	Сплит	—	1	3	649	325
Н. А. Дубоковић	Јелса	—	—	2	255	112

Колики је био саобраћај у нашим највећим лукама види се из прегледа на стр. 209.

[1] Има своје седиште да пренесе у Краљевину; ново место још није одређено.

[2]) Фузионираће се са „Јадранском пловидбом“.

Лука по азбучном реду	ПРИСТАЛО БРОДОВА					
	на једра		на пару		укупно	
	број	тонажа	број	тонажа	број	тонажа
Бакар	591	13.565	697	188.475	1.288	202.040
Бар	77	3.468	289	110.392	366	113.860
Ерцегнови	28	1.001	370	130.378	898	131.379
Груж	297	23.533	1.106	560.900	1.403	584.483
Хвар	121	2.948	700	127.453	821	130.399
Корчула	185	3.834	1.272	299.597	1.457	303.431
Котор	71	1.899	825	156.052	896	157.951
Краљевица	79	2.750	644	68.569	753	71.319
Макарска	62	2.560	1.298	190.130	1.360	192.690
Метковић	203	9 796	1.077	123.637	1.280	173.434
Рисан	17	675	1.184	94.077	1.201	94.693
Сплит	997	43.244	3.664	773.964	4.661	828.208
Шибеник	666	27.270	2.017	540.316	2.683	567.586
Тиват	67	2.143	1.017	67.710	1.084	69.853
Трогир	62	1.801	896	95.768	958	97.569
Вис	88	3.612	607	127.964	695	131.576
Врањица	761	50.087	334	276.583	1.095	328.674
Зеленика (Мељине)	43	3.319	1.261	88.914	1.304	92.238

Које су заставе носили бродови који су у 1921. год. допутовали и отпутовали из лука Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, као и из којих су земаља долазили и у које су одлазили види се из наредних прегледа.

Застава	Врста бродова	БРОДОВИ			
		допутовали		отпутовали	
		број	тонажа	број	тонажа
	на једра	4.421	111.853	4.487	105.379
Краљевине С.Х.С.	на пару	30.938	3,915.514	29.878	3,913.988
	на једра	140	4.791	138	4.801
Албанска	на пару	43	1.816	63	1.916
Америчких Сједин. Држ.	на пару	2	4.632	2	4.632
Белгиска	на пару	1	1.282	1	1.282
	на једра	1	463	1	463
Данска	на пару	1	1.187	1	1.187
	на једра	5	4.348	5	4.348
Енглеска	на пару	22	60.545	21	60.457
Француска	на пару	5	5.620	5	5.620
	на једра	13	3.425	13	3.425
Грчка	на пару	24	14.234	24	14.234
Холандиска	на пару	1	934	1	934
	на једра	2.228	132.888	2.233	133.163
Италијанска	на пару	2.425	1,183.951	2.421	1,184.289
	на једра	1	463	1	463
Норвешка	на пару	7	1.740	7	1.740
Румунска	на пару	6	1.957	6	1.957
Руска	на пару	6	18.966	6	12.819
Шпањолска	на пару	5	4.673	5	4.673
Шведска	на пару	1	1.156	1	1.156
	на једра	6.809	258.231	6.878	252.032
Свега	на пару	33.507	5,218.207	32.442	5,210.884
	Укупно	40.316	5,476.438	39 320	5,462.916

Земља из које су бродови долазили и у коју су одлазили	Врста брода	БРОДОВИ			
		долазили		одлазили	
		број	тонажа	број	тонажа
	на једра	4.207	114.039	4.563	124.554
Краљевина С.Х.С.	на пару	29.297	3,432.130	28.386	3,490.960
	на једра	30	948	47	1.299
Африка (Француска)	на пару	83	37.988	74	34.087
	на једра	86	3.116	80	2.780
Албанија	на пару	20	3.328	25	5.752
Америчке Сједињ. Држ.	на пару	32	146.207		
Аргентина	на пару	2	6.419	6	18.239
Белгија	на пару			1	821
Данска	на пару	1	944	1	944
Египат	на пару	4	4.443	6	3.197
Енглеска	на пару	13	18.047	37	68.248
	на једра	72	2.163	63	1.524
Ријека (Фијуме)	на пару	528	50.352	465	44.978
Француска	на пару	11	10 355	7	10.454
	на једра	52	5.802	47	5.163
Грчка	на пару	163	83.136	170	89.380
Холандија	на пару	2	1.873		
	на једра	2.362	162.163	2.077	116.000
Италија	на пару	3.325	1,412.853	3.243	1,431.864
Малта	на пару	18	4.469	7	2.423
Румунија	на пару			7	1.668
Русија	на пару	1	1.607	1	1.607
Шпанија	на пару	2	1.572	2	1.697
	на једра			1	612
Турска	на пару	3	2.478	4	4 565
	на једра	6.809	258.231	6.878	252.032
Свега	на пару	33.507	5,216.207	32.442	5,210.884
	Укупно	40.316	5,476.438	39.320	5,462.916

в) Железничка мрежа.

Целокупна железничка мрежа наше Отаџбине, према званичним подацима, по дужини износила је крајем 1922. год. 9.383 километра. Од тога је у државној експлоатацији 7.751 км. и то:

пруге нормалног колосека	5.685 км.
пруге узаног колосека од 0,76 м.	1.700 км.
„ „ „ „ 0,60 м.	366 км.

У експлоатацији приватних друштава и округа налази се 1632 км. и то:

пруге нормалнога колосека	750 км.
пруге узанога колосека од 1,— м.	172 км.
„ „ „ од 0,76 м.	710 км.

По дирекцијама наша железничка мрежа овако је подељена.

Дирекција Београд.

У државној експлоатацији:

Пруге нормалнога колосека јужно од Београда	1.143.7	км.
Пруге у Срему до Винковаца	356.6	км.
Пруге узаног колосека јужно од Београда од 0,76 м.	558.5	км.
Пруга Бољевци-Сава узаног колосека од 0.76 м.	9.	км.
Пруге узаног колосека од 0,60 м. (у Јужној Србији)	366.7	км.
Свега	2434.5	км.
У приватној експлоатацији све од 0,76 м.		
округа подринског	58.	км.
„ пожаревачког	54.	км.
Рудника Бор-Метовница	23.	км.
Свега	135.	км.
Нормална пруга Кенали-Битољ у експлоатацији Грка	16.2	км.
Према томе у државној експлоатацији:		
пруге нормалнога колосека	1.500,3	км,
„ у експлоатацији стране државе	16.2	„
у државној експлоатацији пруге од 0.76 м.	567.5	„
у приватној „ „ „ „ „	135.	„
у државној „ „ „ 0.60 м.	366.7	„
Укупно	2.585.7	км.

Дирекција Загреб.

У државној експлоатацији:

Пруге нормалнога колосека:		
У Хрватској и Славонији	1.898.6	км.
У Словенији	469.6	„
У Далмацији	123.5	„
У Босни (Суња-Бања Лука)	129.7	„
Свега	2.621.4	км.
Пруга Сплит-Синь од 0.76 м.	45.	км.
У приватној експлоатацији:		
Пруга нормалног колосека, државна својина, Словенска Бистрица - Бистрица место	3.7	км.
Пруга Пољачине-Жрече од 0.76 м. државна својина	21.7	км.
Пруге својина јужних железница колосека нормалне ширине	729.4	км.
Свега у експлоатацији јужних железница	754.8	км.

Друштвена пруга Загрег-Сомбор од 0.76 м.	20.	км.
Славонско-Подравске Железнице од 1 м.	172.3	„
Укупно у државној експоатацији:		
Пруге нормалног колосека	2621.4	км.
Пруге од 0.76 м.	45.	км.
У друштвеној нормалне	733.1	„
„ од 1 метра	172.3	„
„ од 0.76 м.	41.7	„
Свега	3613.5	км.

Дирекција Суботица.

У државној експлоатацији:

Пруге нормалнога колосека	1.56.0	км.
Пруге узанога колосека од 0.76 м.	67.8	„
Свега	1627.8	км.

Дирекција Сарајево.

У државној експлоатацији:

Нормална пруга Босански-Брод—Славонски-Брод	3.3	км.
Пруга узаног колосека од 0.76 м.	1.019.3	„
У приватној експлоатацији:		
У Босни и Херцеговини	491.4	км.
У Црној Гори, Бар — Вир Пазар	42.	„
Свега	1556.	км.

У 1922. години довршено је грађење и предате су јавном саобраћају ове нове пруге:

Пруга колосека нормалне ширине Ниш—Књажевац	69.	км
и Госпић—Грачац	39.	„
Део пруге узанога колосека од 0.76 м. Угриновац—Чачак	50.	„

У грађењу налазе се и то:

Пруга колосека нормалне ширине Топчидер—Мала Крсна	65.	км.
Пруга колосека нормалне ширине Тител—Орловат	28.	„
Пруга колосека нормалне ширине Грачац—Прибудић—Книн	80.	„
Пруга колосека нормалне ширине Бихаћ—Зрмања	87.	„

Пруга узаног колосека од 0·76 м. Параћин—Сталаћ 21 км.
„ „ „ од 0·76 м. Ужице—Вардиште 57 км.

Има изгледа да ће у 1923. години бити довршене и предате јавном саобраћају пруга нормалног колосека Топчидер Мала Крсна и пруга узанога колосека Параћин—Сталаћ, па можда крајем године и пруга Ужице—Вардиште, док пруге Грачац—Прибудић—Книн и Бихаћ—Зрмања због тежег терена и Тител—Орловат због моста преко Тисе неће бити у овој години довршене.

Наша железничка мрежа има неколико крупних недостатака: 1. Нису све пруге државна својина; 2. мрежа је према пространству земље, њеним потребама и броју становништва недовољна; 3. није систематски и за наше потребе изграђена, нити има неопходно потребне међусобне везе, нити станична и друга постројења, опрему и довољна возна средства да савлада саобраћај и 4. железничка мрежа нормалнога колосека не стоји у непосредној вези ни са једним нашим пристаништем на Јадранском Мору; она једина веза са морем преко Босне и Ивана је због слабог капацитета узане пруге по све недовољна.

Наша Краљевина према последњем попису има на површини од 247.916 км² близу 12 милиона становника. Према томе долази железнице на један квадратни километар ни пуних 38 метара, а на 100.000 становника само 80 км. железнице.

Да је наша железничка мрежа за наше потребе неподесна и недовољна, може се оценити кад се погледа на карту и види, да нашу границу од Јесеница према Аустрији, Мађарској и Румунији пресецају на 32 места железничке пруге. Све те пруге иду на север, у правцу, у коме наш промет не иде, док паралелних и трансверсалних пруга првога реда ни једну немамо. Између Саве и Драве немамо дакле ни једну паралелну пругу првога реда. Пруга Инђија—Загреб је изграђена као споредна пруга другога реда са лаким горњим стројем и недовољним постројењима. Још много горе је са Банатом који нема никакву везу са Сремом и Бачком преко Тисе осем оне једине која је васпостављена преко Суботице Сенте и Чоке. Међутим Далмација је још и данас са својим железницама нормалнога колосека потпуно одсечена од остале наше железничке мреже. Али поред свих тих недостатака железничке мреже која нам је остала од Аустро-Угарске, треба

нарочито истаћи онај недостатак, да између те мреже и железничке мреже пређашње Краљевине Србије постоји преко Дрине, Саве и Дунава једна једина веза и то само за пруге нормалнога колосека. То је веза између Београда и Земуна. Исто тако је велики недостатак што ни железничка мрежа нормалног колосека, ни мрежа узаног колосека немају међусобне везе и што им је ширина колосека неједнака. Поред свих недостатака железнице у Србији биле су при повлачењу непријатеља скоро до темеља порушене. За ово четири године после рата оправљене су, али још непотпуно.

Наше железнице у државној експлоатацији, према својој дужини и промету, поред осталих недостатака не располажу ни довољним возним парком. Крајем 1922. год. имале су за мрежу нормалног колосека 830 локомотива, 846 путничких вагона и 25.400 теретних вагона, а неисправних у оправци било је: 700 локомотива, 230 путничких вагона и 11.900 теретних вагона. На пругама узаног колосека било је: 306 локомотива, 326 путничких и 5.401 теретни вагон, а у оправци се налазило, 136 локомотива, 48 путничких и 2500 теретних вагона.

На железничким пругама наше земље превожено је:

у 1919. год. 11,380.000 путника и 16,358.000 тона робе
у 1920. год. 13,612.404 „ „ 19,362.504 „ „
у 1921. год. 16,188.668 „ „ 22,963.472 „ „

г) Пошта, телеграф и телефон

Пошта, телеграф и телефон спадају у надлежност Министарства Пошта и Телеграфа. Министарство управља овим саобраћајним установама преко своје Генералне Дирекције, чије је седиште у Београду. Генерална Дирекција врши свој задатак преко својих дирекција пошта и телеграфа у Београду, Скопљу, Сарајеву, Сплиту, Загребу, Новом Саду, Љубљани и на Цетињу.

У нашој Краљевини имамо:

поштанских станица 1198.
телеграфских „ 1125
телефонских „ 797

Телеграфска мрежа износи заједно са међународном 33.967 км., а телефонска градска 14.270 км. са 46.940 км. жица

ИЗВОРИ.

Литература:

Јован Цвијић, Балканско Полуострво и Јужнословенске земље Београд 1922.

Jovan Cvijić, La Péninsule Balkanique, Paris 1918.

Јован Цвијић, Границе и склоп наше земље, Гласник Географског Друштва, Београд 1921.

Anton Melik, Jugoslavija, Ljubljana 1921.

Filip Lukas, Geografija Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca Zagreb 1922.

Behelf zum Studium der Militärgeographie, Südöstlicher Kriegsschauplatz, Wien 1912.

Albert Mousset, Le royaume des Serbes, Croates et Slovènes, Paris 1921.

Министарство Пољопривреде и Вода, Привремени попис водених снага Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Београд 1921.

Министарство Пољопривреде и Вода, Обрађена земља и жетвени принос у 1921. и 1920. год., Београд 1922.

Извештај Инспекције Рада за год. 1921., Београд.

Миливоје М. Савић, Наша индустрија и занати, I и II део Сарајево 1922.

Министарство Финансија, Статистика спољне трговине за годину 1918, 1919, 1920 и 1921, Београд 1921 и 1922.

Велики Трговински Календар, Београд 1923.

Карте:

Прегледна карта средње Евроне, 1:750.000, издање Бечког географског института.

Секције 1:200.000, српског и аустриског издања.

Zemljovid slovenskega ozemlja, 1:200.000; Издање словенске матице, Љубљана.

САДРЖАЈ.

Положај, облик и величина 3
Границе 5

Висински облик и природне области.

Увод 11
Основни појмови из геологије 13
Планинске системе и њихов постанак 16
Ледено доба у земљама Срба, Хрвата и Словенаца . . 20
Природне области:

I. Моравска област или Шумадија са источном Србијом:

1. Општи преглед. — 2. Планине. — 3. Низије, долине и котлине. — 4. Проходност, прегледност и оријентисање. — 5. Воде као препреке — 6. Клима и здравствене прилике. — 7. Комуникације. — 8. Смештајне прилике. — 9. Материјална средства 22

II. Северна Босна:

1. Општи преглед. — 2. Планине. — 3. Равничасто земљиште. — 4. Проходност, прегледност и оријентисање. — 5. Реке као препреке. — 6. Клима и здравствене прилике. — 7. Комуникације. — 8. Смештајне прилике. — 9. Материјална средства. 41

III Рашка или Стара Србија:

1. Општи преглед. — 2. Планине, басени и долине. — 3. Проходност, прегледност и оријентисање. — 4. Реке као препреке. — 5. Клима и здравствене прилике. — 6. Комуникације. — 7. Смештајне прилике. — 8. Материјална средства. 54

IV Вардарска или македонска област:

1. Општи преглед. — 2. Планине, долине и котлине. — 3. Реке и језера. — 4. Клима и здравствене прилике. — 5. Комуникације. — 6. Смештајне прилике. — 7. Материјална средства. 67

V Динарска област:

1. **Црна Гора**: а) Планине. — б) Долине и низије. — в) Реке и језера — г) Комуникације. 77

2. **Херцеговина**: а) Планине. — б) Долине и поља. — в) Реке. — г) Комуникације 81

3. **Западна Босна, Северна Далмација и Висока Хрватска**: а) Планине и долине. — б) Реке. — в) Комуникације 86

4. **Ријечки и Крањски Крас**: а) Планине и долине. — б) Поља — в) Реке. — г) Комуникације. 90

5. Проходност, прегледност и оријентисање. — 6. Море и морске обале. 7. Клима и здравствене прилике. — 8. Смештајне прилике. — 9 Материјална средства. 94

VI Наш део Источних Алпа и њихових огранака.

1 Планине. — 2. Котлине и долине. — 3. Реке. — 4. Клима и здравствене прилике. — 5. Комуникације — 6. Смештајне прилике 7. Месна средства 103

VII Наш део Панонског басена:

1. Висински облик. — 2. Реке и канали. — 3. Клима и здравствене прилике. — 4. Комуникације. — 5. Смештајне прилике. — 6. Материјална средства 111

Воде.

Текуће воде 118
Језера 122
Море 123

Клима 124

Становништво.

1. Број и прираштај становништва и густоћа насељености 128
2. Подела по народности 131
3. Подела на вероисповести 136
4. Просветно стање 136

Државно уређење.

1. Устав 140
2. Управа:
а) Централна државна управа. б) Административна подела земље. — в.) Управа области и срезова 145
3. Државне финансије 151

Економско стање.

I. Општи преглед 156
II. Пољопривреда:
1. Земљорадња:
Зрнасто биље - Махунасто биље. — Коренасто кртоласто биље. — Баштенско биље. — Сточно биље , ... 158
2. Воћарство 163
3. Виноградарство 165

III. Сточарство:

1. Коњарство. — 2. Говедарство. — 3. Овчарство. — 4. Козарство. — 5. Свињарство. — 6. Живинарство — 7. Пчеларство. — 8 Гајење риба и раболов 166

IV. Шумарство 170

V. Рударство:

1. Угаљ. — 2. Железо. — 3. Бакар. — 4. Олово и цинк. — 5. Бром алуминијум, антимон, арсен. — 6. Злато, сребро, жива. 7. Со. — 8. Нафта, асфалт. — 9. Грађевински материјал . . 171

VI. Индустрија:

а) *Индустрија намирница*

1 Млинарство. — 2. Сушено, печено тесто. — 3. Шећер. — 4. Месо — 5. Конзерве. — 6. Пиво. — 7. Кафене прилесе. — 8. Млеко — 9. Алкохол. — 10. Дуван 179

б) *Текстилна индустрија:*

1. Конопља и лан. — 2. Вуна. — 3. Памук. — 4. Свила. — 5. Коже 185

в) *Ковинска индустрија*:

1. Железо. — 2. Злато и сребро. — 3. Цинк 188

г) *Хемијска индустрија*:

1. Танин — 2. Хемиско технички производи. — 3. Катран. — 4. Сапун и свеће. — 5. Жигице. — 6. Барут 190

д) *Велика хемиска индустрија* 192

ђ) *Електро хемиска индустрија* 193

е) *Дестилација дрвета* 193

ж) *Производња и прерада папира* 193

з) *Индустрија дрвета* 194

и) *Хидро-електрична индустрија* 195

ј) *Керамичка индустрија и производња стакла* . . 196

к) *Цементна индустрија* 196

VII. Трговина:

а) *Унутрашња.* 197

б) *Спољна:*

1. Извозна трговина 197

2. Увозна трговина 201

VIII. Банкарство. 203

IX. Саобраћај:

а) *Сувоземни путеви* 204

б) *Водени путеви* 205

в) *Железничка мрежа* 210

г) *Пошта, телеграф и телефон.* 214

Извори. 215

ИСПРАВКЕ.

На стр. 39. у 6. реду одоздо треба „Ртња“ место „Рртњу“.
„ 61. у 8. „ „ „ „Чехотине“ „ „Чохотине“.
„ 69. у 8. „ „ „ „прилично“ „ „приличну“.
„ 71. у 2. „ „ „ „Тумба“ „ „Тужба“.
„ 77. у 15. „ „ „ „Морача“ „ „Мораче“.
„ 78. у 11. „ одозго „ „поређана“ „ „поређена“.
„ 78. у 16. „ одоздо „ „с оне стране“ „с стране“.
„ 83. у 18. „ одозго „ „истим“ „ „неким“.
„ 87. у 8. „ „ „ „Дуванског“ „ „Дунавског“
„ 96. у 4. „ одоздо „ „чине“ „ „чиње“.
„ 96. у 2. „ „ „ „глибовито“ „ „глибовато“.
„ 100. у 13. „ „ „ „брвнаре„ „ „у брвнаре“
„ 100. у 5. „ „ „ „ражаном“ „ „ржаном“.
„ 102. у 1. „ „ „ „Билећу“ „ „Билећи“.
„ 105. у 8. „ одозго „ „Калник“ „ „Камник“.
„ 106. у 2. „ одоздо „ „узводно“ „ „узводна“.
„ 120. у 5. „ „ „ „Усором“ „ „Узором“.
„ 121. у 3. „ одозго „ „Кварнерског“ „ „Кванерског“.
„ 128. у прегледу под Покрајина треба „Словенија са Прекомурјем„ место „Славонија са Прекомурјем“.
„ 133. у 1. реду одозго треба „обичајима„ место „обичајама“.
„ 138. у 15. реду одозго требд „постојала“ место „постојали“.
„ 140. у 9. реду одоздо треба „. . . .притворен, осим у случајевима, које закон предвиђа. (чл. 5).
„ 140. у 8. реду одоздо треба „судити“ место „судите“.
„ 145. у 11. „ „ „ „рудници“ место „руднике“.
„ 147. у 9. „ одозго треба „котар“ место „котор“.
„ 158. у прегледу под Војводина, свега треба 13.764.
„ 158. у „ „ Краљ. СХС. угари треба 14,17%.
„ 179. у „ „ Погон у НР, водена снага свега треба 84.200
„ 190. у 14. реду одозго треба „златну“ место „знатну“

NARODNA IN UNIVERZITETNA
KNJIŽNICA
00000489544

ВОЈНА ГЕОГРАФИЈА *ђенералштабног мајора Зденка Ј. Аљанчића* подељена је у четири књиге.

Објављене су и могу се добити код писца *(Београд, Београдска 22):*

I књига, Бугарска, Грчка и Албанија. Цена 10 дин.

II књига, Италија, Ријечка Држава и Аустрија. Цена 18 дин.

IV књига, Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца. Цена 30 дин.

За штампу се спрема:

III књига, Мађарско, Румунија и Чехословачка.

Њено штампање зависиће од успеха ранијих, нарочито IV књиге.